

NORSK OG MODERNE

GUNNAR SKIRBEKK

NORSK OG MODERNE

RES PUBLICA 2010

INNHOLD

Forord

Innleiing

Første fokus:

LUTHERSKE EMBETSMENN OG FOLKELEGE RØRSLER

1: Embetsmenn og folkelege rørsler

2: Et lokalsamfunn

3: Etterspel

4: Bakgrunn

5: Avsluttande merknader

Andre fokus:

KRIGEN MED ETTERVERKNADER

OG NYE UTFORDRINGAR

6: Krig og etterkrigstid

7: Utfordringar

8: Avsluttande merknader

9: Universalitet, mangfold, berekraft?

10: Kort filosofisk etterskrift

©2010 Forlaget Res Publica
1. utgave, 1. opplag, 2010

ISBN 978-82-8226-019-0

Omslagsdesign: Ingeborg Ousland
Layout og sats: Helle Cecilie Selnæs, Forlaget Res Publica
Satt i Stempel Garamond LT Pro 11/14 pkt
Papir: Munken Cream Print 90 gr.
Trykk: AIT Otta
www.respublica.no

Forfattaren har mottatt støtte fra Det faglitterære fond.
Boka er utgjeve med støtte fra Stiftelsen Fritt Ord.

Det må ikkje kopierast frå denne boka
i strid med åndsverklova eller avtaler om kopiering inngått
med KOPINOR, Interesseorgan for rettshavarar til åndsverk.

Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre
erstatningsansvar og inndragning, og kan
straffast med böter eller fengsel.

Forord

Denne teksten er eit bidrag til begrepsorientert folkeopplysning for gamle og nye landsmenn, og samtidig ein politisk pamflett som rører ved definisjonsmakta på eit sensitivt felt:

*Kva vil det seie å vere norsk og moderne?
Kven er vi, og korleis vart vi det?
Kva inneber det å vere medborgar i dette samfunnet?*

Meir presist og utfordrande kan det seiast slik: Eit slikt nasjonalstatleg fellesskap er ikkje eit grenselaust grautfat. Eit rettsstatleg demokrati med allmenn og sjenerøs velferd er ikkje noko vi kan ta for gitt, noko sjølvsagt som berre er der. Det har sine særeigne føresetnader som krev forpliktande innsats og vilje for å forstå kva det går ut på. Som mangeårig lærar for unge vaksne har eg inntrykk av at ein god del av dagens unge, ofte med studiekompetanse, har færre faste historiske kunnskapar å orientere seg etter enn tidlegare. Dessutan har vi fått nye landsmenn som i utgangspunktet ikkje kan forventast å ha kjennskap til norsk historie og særeigne skandinaviske moderniseringsprosessar. Og når det gjeld den «eldre garde», finst det

folk som er skolerte i historie, men ikkje i teori, liksom det finst dei som er skolerte i teori, men ikkje i norsk historie. Med tanke på framstillinga inneber dette at det som blir opplevd som tungt for somme, vil vere lett løp for andre. I så måte framstår teksten som eit orienteringsløp der den enkelte kjem inn på ulike stader og med ulike føresetnader og der poenget ikkje er å komme raskt igjennom, men at kvar og ein, ut frå eigne føresetnader og interesser, får betre blick for det historiske landskapet der vi lever våre liv.

Bergen 2010
G.S.

Post scriptum:

Eg vil takke alle dei som på forskjellige vis og på forskjellig tidspunkt har bidratt med konstruktiv kritikk av ulike utkast, versjonar og delar av denne teksten. Deira sjenerøse samarbeid har vori svært nyttig. Ein spesiell takk går til SCASSS (Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences) i Uppsala ved Björn Witrock, og East China Normal University i Shanghai ved Shijun Tong, for konferansar som la grunnlaget for dette prosjektet. Også ein takk til Norsk faglitterær forfattarforeining for avgjerande støtte til prosjektet.

Innleiing

Kva vil det seie å vere «moderne»? Korleis bør «det moderne» oppfattast, korleis bør det begrepfestast og vurderast? Dette er ei problemstilling som har avfødt omfattande diskusjonar, heilt sidan «det moderne prosjekt» tok form. Men i seinare tid har vi sett ei fornøya interesse for spørsmålet om korleis modernitet og modernisering bør begrepsbestemmast og vurderast, og særleg av to grunnar:

1. Spenningar mellom «vesten og resten» har gitt næring til spørsmålet om korvidt vi kan tale om «mange modernitetar»,¹ langs dimensjonen mellom universalitet og mangfold: Kor allmenngyldige eller kor «vestlege» (eller kor særegne på andre måtar) er dei ulike moderniseringsprosessane? I forlenging av denne problemstillinga har vi m.a. spørsmålet om korvidt og korleis ikkje-vestlege innvandrarar i Europa bør tilpasse seg «vestleg modernisering» (avhengig av kva det betyr).
2. Kriser i seinare tid, ikkje minst ved aukande økologiske utfordringar, har intensivert den kritiske debatten om sentrale trekk ved ulike moderniseringsprosessar: i kva grad kan desse prosessane oppfattast som progressive og ønskjelege og i kva grad som negative og ikkje

berekraftige?

Kva bør vi meine og kva bør vi gjere? Med tanke på framtida er det behov for fornuftige grep og omgrep.

Ein «Skandinavisk modell»

Over tid har eg samarbeidt med kollegaer i forskjellige land, særleg i Frankrike, Tyskland og USA, i seinare år også i Kina.² Røynslene ved å krysse grenser og bli eksponert for ulike kulturelle og intellektuelle tradisjonar gir næring til refleksjon over ymse måtar kulturar og samfunn framstår på, både som like eller ulike og dermed som moderne på forskjellig vis. Slike erfaringar gir næring til spørsmål om kva som kjenneteiknar moderniseringsprosessane i eins eige hjørne av verda, i mitt tilfelle: dei skandinaviske (og nordiske) land.³ Kva kan vi seie om universelle versus eigenarta moderniseringsprosessar i dette nord-vestre hjørnet av Europa, eventuelt i kontrast til gjengse forteljingar om vestleg modernisering, anten det er franske, britiske eller tyske?

Når slike spørsmål blir stilte, er det blant utanlandske observatørar ein tendens til å peike på den «skandinaviske modellen», og ofte i positive termar:⁴ egalitært demokrati med sosial velferd og økonomisk effektivitet. Dermed blir dei skandinaviske land oppfatta som interessante døme på vellykka moderniseringsprosessar. Desse referansane til ein skandinavisk modell fokuserer ofte på perioden frå midten av det tjuande hundreåret, gjerne på tida etter den andre verdskriga. Men her, i dette essayet, går vi ut frå at det særeigne ved skandinaviske moderniseringsprosessar, t.d. dei i Noreg, best kan gripast ved å fokusere på det nittande hundreåret, med oppfølging inn i det tjuande.⁵

Det overordna grepet

Det er mange måtar å forstå «det moderne» på. Den grunnleggjande tilnærminga i dette essayet er eit forsøk på å begrepsfeste *modernitet* og *moderniseringsprosessar* i lys av ulike former for *rasjonalitet*. Rasjonalitet blir her forstått som praksisbasert og dermed som situert i historiske aktørar og institusjonar. Med dette grepet blir *utviklinga av vitskapane* og *bruken* av ulike former for *vitskapleg ekspertise* sentrale problemstillingar.⁶ Det same gjeld *læringsprosessar* knytte til sosio-politisk praksis.⁷

I dette essayet er vi såleis ikkje ute etter å beskrive historia endå ein gong; det som her blir sagt om norsk historie vil vere velkjent for mange, og omtalen vil ofte vere enkel, vurdert som historisk framstilling. Målsetjinga ligg på eit anna plan: det å begrepsfeste utvalde eksempel på moderniseringsprosessar ut frå eit overordna perspektiv på modernisering.

I dette perspektivet inngår utviklinga av ulike versjonar av årsaksforklaring, tolking og argumentasjon, ikkje minst med utgangspunkt i ulike vitskaplege disiplinar og profesjonar, men med sjølvkritiske og refleksive versjonar av argumentasjon som siste grunn. Det er dette som er grepet. Og her er det ei utfordring: Dette grepet gjer bruk av ein terminologi som kan vere uvant og som dermed kan framstå som ei hindring. Dette kan avhjelpast ved forklaringar av uvante ord og uttrykk. Men i dei tilfella der det ikkje berre er orda, men dei underliggjande begrep som er uvante eller ukjende, er det ikkje nok å bytte eitt ord med eit anna. I slike tilfelle må forklaringa omfatte ein læringsprosess der ein tileignar seg begrep ein tidlegare ikkje hadde, eller ikkje hadde på den måten. (Det praksisbaserte og sosialt situerte rasjonalitetsbegrepet er ikkje

kvardagskost.) På grunn av desse teoretiske og metodiske utfordringane er det lagt inn eit kort filosofisk etterskrift.

Alternativ modernisering og særeigne læringsprosessar

På bakgrunn av dette overordna perspektivet, dette begrepet om modernisering, er vi her ute etter å få grep på *allmenne* så vel som *alternative* moderniseringssprosessar i norsk (og nordisk) historie. Slike læringsprosessar omfattar ulike danningsprosessar og tilhøyrande former for sjølv-forståing og identitet. Dermed har vi spørsmålet: Kva vil det seie å vere norsk og moderne? Korleis vart vi forma og korleis forma vi oss, på godt og vondt?

Ikkje «vanleg historie»

Dette essayet ikkje er ei «vanleg historie», og her er det dermed ei utfordring: Omtalen av dei utvalde eksempla på norske moderniseringsprosessar kan feilaktig lesast berre som historiske forteljingar og ikkje som forsøk på begrepsbestemming ut frå det overordna perspektivet om allmenne og særeigne moderniseringsprosessar. Derfor er det viktig å halde fast ved den spesielle målsetjinga og det spesielle grepet. Dette er også viktig fordi slike forsøk på begrepsbestemming er feilbarlege og *tentative* – dei er nettopp *forsøk*, og i så måte er sjangeren eit essay.⁸

Stil

Når det gjeld stil og framstillingsmåte: Dette essayet er skrivi med brei penn, ut frå ein føresetnad om at både kjennskapen til norsk historie og skoleringa i teori kan variere frå person til person. For mange «av den eldre skule» vil det historiske stoffet vere velkjent, men for mange yngre og for nye landsmenn kan dette te seg

anneleis. Tilsvarende variasjonar vil det vere på det teoretiske området. Derfor har eg valt å skrive hovudteksten med brei penn. Men samtidig og av same grunn er teksten utstyrt med eit rikhaldig noteapparat til oppfølging og utfylling.⁹ Vidare er det slik at avsnitt med innrykk og lita skrift utgjer utfyllande merknader som ein kan hoppe over dersom ein ikkje føler behov for utfyllande merknader av begrepsmessig eller historisk art. Teksten kan såleis lesast på to nivå. Kort sagt, essayet vender seg til to slags publikum.

Dobbelt fokus

Ut frå det overordna grepet framstår utvalde moderniseringsprosessar i Noreg i det nittande hundreåret som ei forbløffande historie,¹⁰ medan etterkrigstida framstår som meir tvitydig i så måte. Følgjeleg, i dette essayet skal vi fokusere på to historiske fasar:¹¹ først utvalde moderniseringsprosessar i det nittande hundreåret og deretter tilsvarende prosessar i etterkrigstida – førstnemnde som ein «opptur» og sistnemnde også som ein «nedtur».¹²

Struktur

Essayet har denne strukturen:

Først skal vi sjå på utvalde moderniseringsprosessar i Noreg på 1800-talet, med fokus på samspelet mellom ein luthersk embetsstand og folkelege rørsler. Eit lokalt døme er føydd til for å komme nærrare innpå dei konkrete hendingane. Deretter skal vi sjå på oppfølginga av desse moderniseringsprosessane inn i det tjuande hundreåret, fram til den andre verdskriga. Så skal vi sjå på bakgrunnen for moderniseringsprosessane på 1800-talet, først frå siste halvdel av 1700-talet og deretter frå tidlegare tider.¹³ Dei

to sistnemnde kapitla, om etterspel og bakgrunn, inngår for å situere det som her er hovudfokuset, dei utvalde moderniseringsprosessane på 1800-talet. Framstillinga er derfor ikkje kronologisk.

Etter dette skal vi sjå på utvalde moderniseringsprosessar frå den andre verdskrigen og framover, med fokus på utfordringar som grunnar seg i spesielle «ideologiar» (tankesett) og på institusjonell ubalanse og kunnskapsrelatert¹⁴ overbelastning.

Kvart fokus blir avslutta med ei kort oppsummering og nokre tentative merknader om tilsvarande trekk i andre nordiske land.

Deretter vil vi komme tilbake til dette overordna grepet og dessutan skal vi her rette blikket framover og utover, i lys av grunnleggjande kunnskapsteoretiske og strukturelle utfordringar som moderniseringsprosessane i vår tid stiller oss overfor.

Heilt til sist skal vi kort referere til dei begrepslege og metodiske problemstillingane som ligg til grunn for essayet: Det er ut frå dette overordna grepet vi prøver begrepsfeste og evaluere dei utvalde moderniseringsprosessane, og det er dette som utgjer den teoretiske ryggdekninga.

Bodskap

Essayet har ein dobbel bodskap: (a) «*Vestleg modernisering* er i stor monn mangfaldig.¹⁵ Men det finst også *allmenne* trekk, felles for alle moderniseringsprosessar, «vestlege» så vel som «ikkje-vestlege». (b) *Skandinaviske moderniseringsprosessar er interessante*. Men då bør vi sjå på *det nittande hundreåret* heller enn (og som føresettad for) den «skandinaviske modellen» på midten av det tjuande hundreåret og i etterkrigsperioden.

Eit par hint

Heilt til slutt, eit par spissformulerte spørsmål om det som følgjer:

3. Det er verdt å merke seg at staten og embetsstanden spela ei så avgjerande rolle hos oss, samanlikna med den rolla som marknaden spela. Også folkelege rørsler og deira elitar spela ei viktig rolle i ulike moderniseringsprosessar i Skandinavia, og såleis er termen folkeopplysning avgjerande for å forstå moderniseringsprosessane i skandinaviske land. Men denne termen er vanskeleg å omsetje til andre språk. Kva tyder det?
4. I Noreg vart opplysningsideane fremja både av lutherske prestar («ovanfrå») og av bønder og folkelege rørsler («nedanfrå»). Såleis var det (i dobbel mening) ei «pastoral opplysning»¹⁶ og ei relativt smertefri veksling mellom tradisjon og fornying, utan revolusjon (og jakobinisme¹⁷) og utan etterfølgjande politisk reaksjon mot opplysningsideane. Korleis kunne det ha seg?

FØRSTE FOKUS
LUTHERSKE EMBETSMENN
OG FOLKELEGE RØRSLER

Kapittel I

Embetsmenn og folkelege rørsler

Moderniseringsprosessar i Noreg på 1800-talet (1814-1884)

Vi skal her ta for oss eit utval av moderniseringsprosessar i Noreg på 1800-talet, med tanke på ei begrepsbestemming på mellomnivå, idet vi fokuserer på samspelet mellom *lutherske embetsmenn* og *folkelege rørsler og elitar*:¹ Dei skandinaviske landa var lutherske, nesten utan andre konfesjonar;² og utover på 1800-talet vart Noreg i stor grad styrt av embetsmenn, primært juristar og teologar. I dei skandinaviske landa var det dessutan særeigne folkelege rørsler; i Noreg utvikla dei seg gong på gong frå spontanitet til organisert verksemd, og til sist nådde dei fram til arenaene for politisk makt på nasjonalt nivå, ved innføringa av demokratisk parlamentarisme i 1884.

Noreg tidleg på 1800-talet: embetsmannsstat (i særklasse)

Mot slutten av 1700-talet var det norsk-danske monarkiet på mange måtar ein rettsstat, som i stor monn vart styrt av opplyste embetsmenn.³ Ein allmenn skuleordning vart skipa på 1730-talet, motivert av behovet for å fremje leseferdigheit, så alle skulle kunne lese Bibelen slik det var påkravd for å bli konfirmert. Mot slutten av 1700-talet var ein stor del av dei norske bøndene sjølveigarar. Mange kunne lese,⁴ og skriftene til ein kulturell modernisator som Ludvig Holberg (1684-1754) fekk eit stort publikum, etterkvart også blant bøndene. Som følgje av napoleonskrigane kom Noreg i union med Sverige i 1814, men med ei nyskriven grunnlov og dermed som ein politisk sjølvstendig stat, med unntak for utanrikssaker. Allereie på eit historisk tidleg tidspunkt vart den nasjonale adelens sterkt redusert, dels på grunn av Svartedauden (midt på 1300-talet) og seinare på grunn av maktpolitiske trekk frå dei danske styrarane (under det norsk-danske monarki, 1387-1814).⁵ Omkring 1814 var det nesten ingen adel i Noreg. Adelen vart formelt avskaffa i 1821.

Grovt sagt hadde vi i Noreg desse klassene på denne tida:

1. Embetsstanden (omkring 0,2 % av befolkninga) – hovudsakleg universitetsutdanna juristar og lutherske teologar, pluss høgare militære offiserar – som fekk svært stor innverknad, særleg av to grunnar: Det fanst ingen adel, og desse embetsmennene fekk utøve ei dobbel rolle som høgare statstjenestemenn og som aktive politikarar.
2. Borgarskapet, med næringsgrunnlag i fiske, skogbruk, bergverk, møller, skipsfart og handel (og dei var ikkje

avhengige av ein landeigande adel).

3. Bondestanden (med husmenn), som utgjorde fleirtallet, på den tid om lag 90 % av befolkninga. Dei var i stor monn lesekunne, mange var sjølveigarar.⁶ I nokon grad vart dei anerkjende som politiske medaktørar; ein relativt høg prosentdel av medlemmene i grunnlovsforsamlinga på Eidsvoll i 1814 var bønder og representantar for bygdene.

Kort sagt, i byrjinga av det nittande hundreåret vart Noreg i alt vesentleg styrt av embetsstanden,⁷ men med ei progressiv grunnlov og med ein sterk bonestand. Litt etter litt fekk ein demokratisk opposisjon større makt, i samfunnet så vel som på Stortinget. I 1884 vart parlamentarismen innført av denne opposisjonen. Denne hendinga representerer ei avgjerande svekking av den politiske rolla til embetsstanden og markerer ei maktforskyving til fordel for bondeopposisjonen og venstrekriftene, støtta av dei folkelege rørlene og av den radikale intelligentsiaen. Politiske parti blir skipa, *Venstre* tidleg på året 1884, *Høire* seinare same år; og *Det norske arbeiderparti* i 1887 (med representantar i nasjonalforsamlinga frå 1903). Med andre ord, styreforma vart endra til ein parlamentarisme basert på fleire parti, med utvida røysterett for menn i 1898; i 1913 vart røysteretten utvida til også å gjelde kvinner.

Embetsmenn og andre ekspertar: Kva slag utfordringar, kva slag ekspertise?

Noreg var i ein miserabel forfatning då landet i 1814 igjen oppnådde politisk sjølvstende i ein union med Sverige: Nasjonen var kraftig utarma etter napoleonskrigane og

for det første med markante økonomisk-politiske og sosio-kulturelle spenningar mellom embetsstanden og folket,¹⁵ men også med økonomiske lagdelingar både i bygdesamfunna og i byane.

Konstellasjonane for ulike rasjonalitetsformer

Tidlege tilhengrarar av opplysning, som var inspirerte av framveksten av dei nye naturvitenskapane og ivrige etter å kjempe mot overtru og vankunne, fokuserte på to typar rasjonalitet: *instrumentell rasjonalitet* og *opplyst meiningsdanning*.¹⁶ I samband med ei styrking av nasjonalstatane (frå slutten av mellomalderen og framover) og med auka religiøs uro (under og etter reformasjonen) oppstod det dessutan ei fornya interesse for *interpretativ* (*tolkande*) *rasjonalitet*, som i rettsvitenskap og teologi.¹⁷

I den føregåande paragrafen har vi nemnt at embetsmenn i stor grad fremja og nytta *instrumentell rasjonalitet* av ulike slag – frå ingeniørkunst til statistikk, og ved handheving av lovverket ved bruk av eit mangfold av fag og ferdigheiter, implementert ved eit mangfold av eksperter og politiske aktørar. Vi skal no vise til den rolla som *argumentativ rasjonalitet* og *offentleg meiningsdanning* spela i Noreg tidleg på 1800-talet. I utgangspunktet minner vi om dette:

4. Ved hundreårsskiftet (mellan 1700- og 1800-talet) var den første av dei store folkerørslene, haugianismen, på gang, og ved denne rørsla vart vanlege folk trente i å lese og skrive, og også i å tale i forsamlingar og på møte, samstundes som skriftene til den karismatiske leiaren, Hans Nielsen Hauge, vart distribuerte i store opplag og lesne

utover i landet.¹⁸

5. Dessutan, den populære dansk-norske diktar, forfattar og forskar Ludvig Holberg fekk eit omfattande publikum, etter kvart også blant bøndene, og fremja såleis ei kulturell modernisering.
6. Endeleg, det lutherske presteskapet bidrog til danning og utdanning i denne perioden, til dømes ved skrifter og sundagspreiker.¹⁹

Utover på 1800-talet vart ulike *arenaer* for offentleg meiningsdanning skipa (eller, var ved å bli skipa): aviser, pamphletter, bøker, og møtestader for diskusjon og samtale og for formande møte andlet til andlet. (Striden om retten til å organisere religiøse møte, ein rett som vart avvist ved den såkalla «konventikkelplakaten», utgjorde eit kjernekjennmerke i striden mellom haugianarane og embetsverket, inntil haugianarane til sist vann fram i 1842.²⁰) Utviklinga av den *offentlege sfære* er eit vesentleg kjennemerke ved moderniseringssprosessane.²¹ Blant dei privilegerte klassene, slik som embetsstanden og eit fåtal forfattarar og intellektuelle, var dette vel etablert. Men det som er spesielt og spektakulært i vårt tilfelle, er etableringane av *alternative fora* for offentleg meiningsdanning, i stor grad borne fram av dei folkelege rørslene. Det fanst også alternative fora for offentleg meiningsdanning utanom desse rørslene, men då i stor monn med same politiske agenda og såleis til støtte for bondeopposisjonen²² på Stortinget og i landet elles.

Dette gjeld t.d. for den politiske pamphetten som vart kalla *Ola boka*,²³ som vart distribuert vidt omkring og mykje diskutert i denne perioden. Det same gjeld for bladet *Statsborgeren*, utgitt i åra 1831-1835 – ein periode

knytte til kristen misjon, heime og ute, ofte med eit sterkt innslag av kvinner, eller knytte til fråhaldssaka. Det er eit felles trekk ved alle desse rørlene at dei fremja organisatoriske ferdigheiter og visse grunnleggjande sivile dygder. Alt i alt bidrog dei til framveksten av ein egalitær og opplyst politiske kultur, høveleg for deira tid, også når dei ikkje levde opp til dei høge krav om sjølvkritisk argumentativ rasjonalitet.

Tre av dei fem nemnde rørlene framstår som særeigne for norske forhold, nemleg haugianarane, bondevennene og målrørsla. Thrane-rørla og kvinnerørsla liknar meir på rørsler av same slag i andre land. Men for alle fem er det vel verdt å framheve korleis dei inngjekk i ei rekke av interaktive og oppfølgjande læringsprosessar, med utgangspunkt i eit samspel med embetsmenn som på same tid var statsstestemenn og aktive politikarar.

Kapittel 2

Eit lokalsamfunn

Eit lokalt døme: samspel mellom personar og institusjonar (ca 1880-1920)

Vi skal ta for oss dette eksemplet for å få eit nærare innsyn i det som gjekk føre seg i eit lokalsamfunn mot slutten av 1800-talet og inn på 1900-talet. Eitt slikt tilfelle gir sjølvsagt ikkje grunnlag for empiriske generaliseringar, men det kan tene til å situere somme av dei omgrepa på mellomnivå som vi har nytta oss av i det førra kapitlet. Dessutan har perioden omkring hundreårsskiftet nokre særegne kjennemerke, t.d. det at dei politiske kretene, medrekna dei folkelege rørslene, i stor grad blir overførte til politiske parti og institusjonar (t.d. fagforeiningar). Dei folkelege rørslene var med på denne forvandlinga av deira eige institusjonelle grunnlag.

Dette lokale tilfellet (der det blir referert til ei «samtaforening») indikerer ein læringsprosess, *frå* offentleg diskusjon *til* aktivt engasjement i partipolitikk og institusjonsbygging av ulike slag. Når vi skal begrepsfeste moderniseringsprosessane i dette lokalsamfunnet, vil vi fokusere på samspelet mellom somme utvalde *personar* og

deira innsats for (og innanfor) visse sentrale *institusjonar*. Vi skal sjå korleis ulike former for rasjonalitet er situerte i ulike praksisar og institusjonar: Det finst 1) *argumentativ rasjonalitet*, først i «samtaforeninga» og seinare i den lokale avisa, og dermed også 2) *tolkande og dannande rasjonalitet*, som dessutan vart styrkt ved nye skular og eit nytt museum, og det finst 3) *instrumentell rasjonalitet* i samband med teknologisk utvikling, t.d. i jordbruk, skogbruk og utbygging av infrastruktur. Til slutt skal vi gi rom for nokre allmenne refleksjonar om dei folkelege rørslene og elitane deira.

Eit lokalt døme

For å få eit betre inntrykk av det som gjekk føre seg på lokalplanet, i åra som fører fram til innføringa av parlamentarismen og inn i det nye hundreåret, skal vi ta for oss eit lokalsamfunn i denne perioden (ca 1880 til 1920). Det er ein kommune på Austlandet, ikkje langt frå svenskegrensa, midt i den skandinaviske halvøya. Økonomisk er kommunen basert på jordbruk og skogbruk med tilhøyrande industri. Skogbruket er kjelda for rikdom (særleg hjå eigarane). Gardane er ofte middels store, baserte på betalte landarbeidarar.¹ Det som tidlegare er sagt om folkelege rørsler og elitane deira, utgjer bakgrunnen også for dette lokalsamfunnet, der vi skal sjå på samspelet mellom nokre sentrale personar og nokre viktige institusjonar.²

Om institusjonane: Vi har 1) politiske institusjonar i vid mening, som byrjar med spontane diskusjonsgrupper og fører fram til skipinga av fagforeiningar og til deltaking i dei nyleg etablerte politiske partia. I tillegg

har vi etableringa av 2) ei avis som lokal offentleg sfære. Dessutan, etableringa av 3) eit lokalt folkemuseum for å fremje kjennskap til den lokale og nasjonale arven, boren fram av det tradisjonelle bondesamfunnet, og etableringa av 4) ein folkehøgskule og av ein lærarskule for å fremje utdanning og kulturelt sjølvmedvit for kommande generasjonar.

Om dei utvalde personane: 1) Skogeigaren (1836-1917) – ein rik idealist som mellom anna støtta kulturelle og pedagogiske initiativ. 2) Politikaren (1859-1934) – ein venstreorientert bonde som støtta arbeidarar og småkårsfolk, og som fremja ein drøftande og organisert politisk kultur. 3) Fagmannen (1873-1932) – lærar, folkeminnesamlar og skuledirektør, som støtta den demokratisk-nasjonale rørsla. 4) Redaktøren (1877-1851) – son av svenske innvandrarar, som støtta den sosiale og demokratisk-nasjonale rørsla i eigenskap av redaktør i den lokale avisa og ved sin penn.

Politiske institusjonar i vid tyding

Den 18. desember 1881 vart det skipa ei lokal «*samtaleforening*», etter initiativ frå tre yngre bønder (blant dei den nemnde politikaren, 22 år på den tid). Dei tre hadde tidlegare gått saman på ein lokal ungdomsskule.³ Formålet med laget vart av initiativtakarane omtala på denne måten:

§ 1 Foreningens formål er gjennom sammenkomster til diskusjon over emner av almen interesse samt ved foredrag å virke opplysende og dannende.⁴

– igjen, berre 30 km frå fylkessentret, der det var ein annan lærarskule. Desse skulane var viktige for den form for alternativ utdanning og identitetsdanning som vart støtta av Venstre og dei folkelege rørslene. Ein stor del av ungdommen som fekk utdanning ved desse skuleslagene var positive til Venstre-regimet og dei demokratisk-nasjonale ideane som var borne fram av dei folkelege rørslene på 1800-talet.

Til no har vi sett på visse spesielle institusjonar som vart etablerte i dette lokalsamfunnet på slutten av det 19. og byrjinga av det 20. hundreåret. Men sjølv sagt var det mange andre institusjonar som også var viktige, slik som dei nyleg etablerte politiske partia og ulike offentlege institusjonar slik som skule og helsestall, så vel som institusjonell og teknologisk utvikling i jordbruk og skogbruk og i infrastruktur og samferdsel.

Eit blikk på dei fire utvalde personane vil bidra til å kaste lys over den rolla som desse andre institusjonane spela, idet vi fokuserer på samspelet mellom personar og institusjonar:

Nokre sentrale personar

Politikaren. Familiebakgrunnen kan ha interesse i denne samanhengen: Far hans (1817-1870) var bonde og haugianar, men av det moderate slaget, positiv til opplysning⁹ og med protestantisk arbeidsmoral. Då han døydde, oppmoda han den 11-årige sonen om å søkje utdanning og kunnskap som rust og rote ikkje kan fortære.¹⁰

Redaktøren. Han var førstegenerasjon nordmann; begge foreldra kom over grensa frå Sverige. Sjølv var han prega av dei sosio-kulturelle idealene og holdningane i dei folkelege rørslene (utan religiøs pietisme), og han var med å føre dette vidare, med sosialt medvit og kulturelt engasjement, både ved stillinga som redaktør og ved sin eigen person og sin gode penn.¹¹ Han vart direktør for museet (i 1941). I tillegg til mange aktivitetar i lokalmiljøet var han mellom anna styremedlem i *Norsk presseforbund*.

Fagmannen. Han var lærar og folkeminnesamlar og til sist skuledirektør.¹² I mange samanhengar representerte han fagkunnskapen.

Skogeigaren. Han var ein ekte idealist, med sterkt tru på idealane og målsetjingane i den demokratisk-nasjonale rørsla.¹³ Han hadde godt om pengar og gode kontaktar. Han støtta t.d. opprettinga av folkemuseet og gav pengar til den lokale folkehøgskulen. I tillegg donerte han rundt 46.000 bøker til den lokale folkeboksamlingen.

Særeigne moderniseringsprosessar: nokre allmenne poeng

Vi byrja med å spørje korleis vi bør begrepsbestemme moderniseringsprosessar på mellomnivå. Vi såg etter særeigne læringsprosessar og institusjonelle differensieringar i Skandinavia, karakteriserte ved eit samspel mellom luthersk embetsstand og folkelege rørsler, med fokus på norske moderniseringsprosessar på 1800-talet. Til slutt såg vi på eit lokalt døme, ved utgangen av det nittande og

Alt i alt kan det derfor vere rimeleg å seie at desse rørlene og elitane deira, ved ulike gjeremål og tiltak, fremja grunnleggjande moderniseringsprosessar ved ei blanding av instrumentell, tolkande og argumenterande rasjonalitet. Eit nærliggjande spørsmål er då dette: Kan desse prosessane, som i stor monn var av liknande slag i dei ulike nordiske land, hjelpe oss til å forstå korleis desse landa, utover på 1900-talet, før den seinkapitalistiske velstandsauken, var i stand til å kombinere eit allment velferdssystem og økonomisk omfordeling med ein betydeleg grad av politisk inkludering og ein viss toleranse i religiøse spørsmål?²⁵ Vi kan i det minste seie dette: Det er visse djuptgåande læringsprosessar i moderniseringa av dei nordiske landa som er særeigne – til dømes slik at skandinaviske ord som «folkelighed», «folkhem» og «folkedanning» nesten ikkje kan omsetjast til andre språk.²⁶ Men desse orda og det dei står for er avgjerande; dei viser til noko som kanskje kunne omtala som «dei nordiske lands diskrete sjarm» (*le charme discret des pays nordiques*).

Kapittel 3

Etterspel

Glimt frå moderniseringsprosessar under demokratisk parlamentarisme fram til andre verdskrig (ca 1884-1940)

Med den teknologiske og økonomiske utviklinga vart det endringar i klassestruktur og politisk dagsorden. I dette kapitlet skal vi ta for oss omgrep på mellomnivå for politiske parti og for samspelet mellom klassekonflikt og nasjonalt samhald. Vi skal ta for oss tre slag aktørar, ekspertise og tilhøyrande institusjonar: 1) ingeniørar og vitskapsfolk som var aktive i den industrielle utviklinga, 2) lærarar og vitskapsfolk som var engasjerte i sosio-kulturell verksemد, 3) juristar og rettskunnige som var aktive i lovgivningsprosessane.

I tidsrommet før den andre verdskriga vart det rettslege og institusjonelle grunnlaget lagt for ein nordisk velferdsstat. Samtidig var den første verdskriga og dei etterfølgjande krisene ei utfordring for det optimistiske synet på «det moderne prosjekt» forstått som ei positiv og harmonisk utvikling

borte ved innføringa av parlamentarismen og etableringa av dei første politiske partia; desse spenningane vara ved under Venstrestaten (og kanskje endå lenger). Derfor gredde ikkje dei verdikonservative¹³ kreftene innanfor Høire å få støtte og tilslutning frå dei folkeleg-verdikonservative, som i stor grad var forma av dei demokratisk-nasjonale eller religiøs-egalitære ideane frå dei folkelege rørslene.

Konsekvensane var av to slag: (a) Spørsmålet om sosio-kulturell identitet vart verande ei viktig sak blant verdikonservative samfunnsborgarar, og det sosio-kulturelle mangfaldet vart institusjonalisert i eit tilsvarande politisk mangfald, i form av ulike verdikonservative parti. (b) *Høire* vart aldri i stand til å bli eit breitt verdikonservativt parti med brei folkeleg oppslutning.

Dermed fekk Noreg ein slag «intern multikulturalisme»; og dette sosio-kulturelle mangfaldet la grunnlaget for ein viss grad av «desentrert» refleksivitet.¹⁴

Nasjon og klasse: i vekslings mellom nasjonalt samhald og klassemotsetning

Termen *nasjon* er tvetydig, og meiningsa med ordet kan endre seg med skiftande situasjonar. I 1814 var omgrepet nasjon i stor grad politisk: ein vilje til å bygge den nye staten og fremje det allmenne vel, og lojalitet til den nye grunnlova. Ved slike politiske aktivitetar kunne kjensla av nasjonal identitet utvikle seg. I tillegg var kulturelle ytringar viktige for danninga av ein felles nasjonal identitet og av å tilhøyre ein bestemt nasjon.¹⁵ Litteratur og historiske forteljingar¹⁶ er til vanleg medverkande i slike prosessar.

Det same er tilfellet for kunst, slik som musikk og måleri.¹⁷ Alle desse nasjonsbyggande aktivitetane gjekk føre seg ut gjennom det nittande hundreåret, og i mange tilfelle var dei borne fram av folk frå embetsstanden og det øvre byborgarskapet, det vil seie, av personar som på eit vis var «immigrantar» i den forstand at dei ikkje hadde lange slektsrøter i landet (forfedrane og formødrene var ofte danske eller tyske) og i den forstand at språket deira var dansk (med norsk uttale). Dette var til besvær: Den nye staten skulle bli ein nasjon, og ein nasjon er meint å skulle ha eit nasjonalt språk. Men det nasjonale språket vart tala i landdistrikta og av vanlege folk i byane, ikkje av embetsstanden og det høgare borgarskap. Når det galdt språk og slektsband var det framfor alt bøndene som representerte den nasjonale arven. I ein ny nasjon, utan nasjonal adel, utan nasjonale institusjonar og storslåtte monument, var det primært tre samanbundne faktorar for nasjonal byrgskap: eldre norsk historie, norsk natur, og norske bønder. Eller, slik kunne det sjå ut. Men litt etter litt, og særleg tidleg på 1900-talet, vart det danske skriftspråket meir og meir norsk.¹⁸ Dessutan kom det til endringar i synet på kva ein nasjon er; under den andre verdskriga vart omgrepene i stor grad omdefinert til eit politisk heller enn eit kulturelt omgrep (det å vere ein «god nordmann» innebar motstand mot tysk okkupasjon og mot dei norske kollaboratørane; spørsmålet om kulturell identitet og lojalitet var mindre viktig i den samanhengen).¹⁹

Liksom omgrepene nasjon er også klassemotsetninga tvetydig og foranderleg med vekslande sosiale og økonomiske vilkår. Tidleg på 1800-talet var det hovudsakleg tre klasser (som nemnt tidlegare): embetsstand, borgarskap og bondestand – men med ymse indre og regionale variasjonar.

Det seier seg sjølv at klassestrukturen vart meir differensiert i takt med utviklinga av nye institusjonar og yrke. Allereie i 1884 hadde denne utviklinga nådd eit punkt der den hegemoniske posisjonen til den herskande embetsstanden – primært statstilsette teologar og juristar – var blitt alvorleg utfordra.²⁰ Det skjedde også ei differensiering i klassestrukturen i bygdesamfunna, med framveksten av ei klasse med landarbeidrarar. Samtidig foregjekk det ei urbanisering følgd av endringar i klassestrukturen i byane. I dei første ti-år av det tjueande hundreåret førte industrialiseringa til framveksten av ei sterk arbeidarrørsle.²¹

På denne bakgrunnen kan vi tillate oss å gi nokre korte og allmenne merknader om samspelet mellom *nasjonalt samhald* og *klassekonflikt* i perioden frå 1814 til 1940: Like etter 1814, i forsvar av grunnlova mot den svenske kongen og konfrontert med alle praktiske utfordringar i landet, var det eit nasjonalt samhald, på tvers av klassemotsetningar. Men så, mot midten av hundreåret, vart interessekonfliktane mellom embetsstanden og den demokratiske opposisjonen viktigare, og embetsmennene tenderte mot eit positivt syn på unionen. Men mot slutten av hundreåret og fram mot 1905 var det igjen dei felles nasjonale interessene som bestemte agendaen; det var ein felles front, på tvers av gruppeinteresser, mot unionen. Seinare, og særleg i perioden mellom dei to verdskrigane, vart klassekonfliktane viktige (no i høve til arbeidarrørsla) – inntil Hitler-regimet gjekk til åtak på Noreg i 1940 og okkuperte landet i fem år, noko som førte til eit sterkt nasjonalt samhald retta mot innrengarane. Kort sagt, denne pågåande vekslinga mellom klassekonflikt og nasjonalt samhald gjekk fram og tilbake som eit politisk trekkspel, med tiltetting og utviding i sakte fart. Men alt i alt har nok

dese prosessane ført til styrking av eit visst nasjonalt samhald, som har styrkt erfaringa av gjensidig tillit, og såleis er det skapt ein nasjonal-politisk solidaritet; og på dette grunnlaget kunne ein rimeleg og sjenerøs velferdsstat av nordisk type oppstå med så godt som allmenn tilslutning.

To viktige avtalar: mellom arbeidrarar og bønder, og mellom organiserte arbeidsgivarar og sentraliserte fagforeiningar

På 1930-talet vart det inngått to politisk viktige avtalar. I 1935, i etterkant av den økonomiske krisa, vart det gjort ein avtale (kriseforliket) mellom Arbeidarpartiet og Bondepartiet om korleis verknadene av krisa skulle handterast. Dermed vart det etablert eit samarbeid mellom dei to folkerikaste klassene i samfunnet, bøndene og arbeidarane. Dette samarbeidet er eitt av grunnelementa i det hegemoniske sosialdemokratiske styret dei neste 30-40 år (med unntak av krigstida 1940-1945), då Det norske arbeidarparti etter kvart vart det statsberande partiet. Sosialdemokratane i Sentraleuropa²² fekk aldri i stand ein tilsvarande avtale mellom desse to klassene.²³

Same år, 1935, vart det også inngått ein annan viktig avtale, ved ein hovudavtale²⁴ mellom arbeidsgivarorganisasjonane og fagforeiningane, der dei motstridande partane i næringslivet (i marxistisk terminologi, «kapital og arbeid») gjensidig anerkjende kvarandre og etablerte reglar og rettar for behandling av interessemotsetningar (særleg forhandlingar om løn og reglar for lovleg streik og lock-out), i prinsippet utan at staten eller dei politiske partia grip inn.

Begge desse avtalane kan bli sett på som eit resultat av tidlegare utviklingstrekk, tilbake til 1800-talet, med læringsprosessar og institusjonelle endringar (slik som innføring av parlamentarismen), som førte til ein viss gjensidig tillit på tvers av klasseskilja, som ein grunnleggjande tillit til politiske institusjonar og rettslege prosedyrar.

Ekspertise og ulike rasjonalitetsformer

Moderniseringsprosessane heng saman med utviklinga av ulike former for rasjonalitet som igjen er situerte i ulike former for ekspertise. I utgangspunktet har vi vist til tre idealtypar av rasjonalitet, *instrumentell*, *tolkande* og *argumenterende*.²⁵ Vi har tidlegare nemnt korleis desse rasjonalitetsformene er knytte til ulike profesjonar og former for ekspertise (og også korleis dei kan relaterast til tre situerte idealtypiske personar – Schweigaard, Monrad, og Vinje). Som nemnt ovanfor skjer det ei differensiering av ulike profesjonar ut gjennom det nittande hundreåret; dette var eit avgjerande poeng også for hendingane i 1884, og denne differensieringsprosessen heldt fram inn i *Venstrestaten* og inn i det tjuande hundreåret. Vi skal kort vise til fire tilfelle av slike endringar med omsyn til ekspertise og rasjonalitet:

1. Lutherske teologar og prestar spela ei avgjerande rolle som statstenestemenn med administrative oppgåver, medrekna tilsyn av skuleverket, og som lærermestrar for folk flest både ved sundagspreikene og ved konfirmasjonen. Alt i alt, i den tidlege perioden fremja dei opplysning²⁶ og ei tolkande og dannande rasjonalitetsform som innslag i dei pågående moderniseringsprosessane. Men etter kvart

vart skulesystemet utvida og forbetra og talet på lærarar auka. Dermed miste teologane litt etter litt den dominante posisjonen dei hadde hatt når det galdt opplæring og oppfostring. Venstrestaten kan såleis omtala som eit regime der *lærarane*, og ideen om *folkedanning*, spela ei viktig rolle. Dette representerte ei oppfølging av idear som var framme i dei folkelege rørslene; profesjonar som var positive til desse idealia inntok no viktige samfunnsmessige posisjonar, slik som skuleverket – ein sosio-kulturell prosess som på mange vis supplerte og konsoliderte den politiske framgangen til den demokratisk opposisjonen på slutten av 1800-talet. Lærarane vart viktige aktørar i dei dannande moderniseringsprosessane i Noreg under Venstre-regimet.²⁷

2. Juristane – ekspertar i rettsvitenskap og rettspraksis – var den andre hovudgruppa av statstenestemenn og det var dei som i stor grad dominerte det politiske systemet og stod for utforminga av lover og institusjonelle strukturar etter 1814. Rettsvitenskap, ein tolkande og normativ disiplin, vart praktisert ved ein kombinasjon av rettferdsprinsipp og nytteomsyn (og til støtte for nyttetenkinga vart statistikk og andre høvelege empiriske vitskapar brukta instrumentelt). Men som nemnt, litt etter litt vart desse statstilsette juristane – som professorar i rettsvitenskap ved universitetet, lovgivarar i Stortinget og utøvande statsrådar i regjering, eller som dommarar eller høgare statstenestemenn rundt om i samfunnet – supplerte av privatpraktiserande sakførarar og andre juristar som tente til livets opphold ved å arbeide for private personar, organisasjonar og bedrifter. Såleis hadde den politiske rolla for denne yrkesgruppa endra seg. Johan Sverdrup, leiar av den første Venstre-regjeringa i 1884, var sjølv advokat. Desse *uavhengige*

advokatane tok del i offentlege diskusjonar som frie intellektuelle, såleis var dei med å fremje *argumenterande rasjonalitet* i det offentlege rom.²⁸

3. Den tredje typen spesialutdanna ekspertise (nemnt tidlegare) var *ingeniørane* av ulikt slag, som vart etter-spurde for utbygging av infrastruktur og oppføring av bygningar som var nødvendige for den nye nasjonen. Dette behovet for teknologisk ekspertise vara ved og auka på, som vi skal sjå i neste avsnitt der vi skal fokusere på korleis vitskapsbasert teknologi og økonomiske interesser vart kombinerte og dermed la grunnlaget for ei omfattande industrialisering. Men i denne mellomkrigsperioden, under Venstrestaten, var det ikkje berre fysikk og kjemi og den teknologiske implementeringa av desse faga som fekk aukande betydning, men også bio-vitskapane. I det norske tilfellet var dei ulike bio-vitskapane viktige for fiske og jordbruk og skogbruk – sentrale næringar i norsk økonomi. I tillegg kom den betydninga meteorologien hadde for alle desse næringane, og også for skipsfarten.

4. I utgangspunktet, etter 1814, var den *offentlege sfære* materialisert anten ved trykt informasjon og bodskap i bøker og blad eller ved munnlege ytringar i forsamlingar og organisasjonar. I mellomkrigstida (1919-1940) vart den offentlege sfære supplert med radioen; i 1933 vart *Norsk riksringkasting* oppretta, som statleg bedrift med ambisjon om å fremje folkeopplysning.²⁹ Endå ein gong skjer fornyinga ved ein overgang til nye institusjonar og nye profesjonar: moderne *reporterar* og *journalistar*. I tillegg var det mange aviser, ofte med partipolitisk tilknyting;³⁰ dette gav eit tilsvarande mangfold av politiske perspektiv, presentert ved dei ulike avisene.

Vitskapsbasert teknologi og tilgjengeleg energi: Ein nøkkel for industrialisering

Moderne industri er avhengig av vitskapsbasert teknologi. Tilgang til energi er også avgjerande. Noreg hadde begge delar. Tidleg på 1900-talet vart norske fossar omforma til elektrisk kraft, og ved samarbeid mellom vitskapsfolk og ingeniørar vart ny industri skapt. På same tid vart det innført progressive sosiallover og rettslege reguleringar av internasjonal kapital – i samsvar med dei demokratisk-nasjonale Venstre-ideane. Som illustrasjon skal vi vise til eit par industriprosjekt og sjå på nye lover og rettslege reguleringar.

Ein fysikar med nyskapande eksperimentell forsking på elektromagnetisme, Kristian Birkeland (1867-1917),³¹ og ein ingeniør, Sam Eyde (1866-1940),³² samla kreftene og utvikla ein teknologisk metode for industriell produksjon av salpeter frå nitrogen i lufta. I 1905 vart den første fabrikken for kommersielle produksjon av syntetisk nitrogengjødsel sett i drift på Notodden. Det som seinare vart Noregs største industrielle føretak, *Norsk Hydro*,³³ vart grunnlagt same år etter initiativ frå Sam Eyde, med norsk, svensk og fransk kapital. Energi vart levert frå ulike fossefall, slik som Rjukan.³⁴ Hydro utvida produksjonen til kjemi og aluminium, etter kvart også til oljedrilling på havbotnen og oljeraffineri, med økonomisk tilknyting til fleire andre land.

Borregård, eit kongssete frå 900-talet³⁵ nær ein foss ved utløpet av Glomma, var tidleg eit senter for sagbruk. I 1831 kom det på britiske hender (i 1889, ved The Kellner Partington Paper Pulp Co. Ltd). I 1909 var dette den største arbeidsplassen i landet, og i 1918 vart det kjøpt

Kapittel 4

Bakgrunn

**Kor kom det ifrå?
Merknader om bakgrunnen for modernis-
ningsprosessane på 1800-talet.**

I utgangspunktet har vi sett på moderniseringsprosessar i Noreg ved å fokusere på samspelet mellom lutherske embetsmenn og folkelege rørsler, etter 1814. Vi skal no sjå på bakgrunnen for desse moderniseringsprosessane på 1800-talet. Først skal vi ta for oss perioden rett før, frå om lag 1750 til 1814, då Noreg var ein del av det norsk-danske monarkiet. Deretter skal vi gå tilbake til førkristen tid med overgang til den katolske perioden, frå om lag 1000 til 1537 (for, med tanke på nye landsmenn som opererer med lange historiske linjer, er det litt snautt å byrje på 1700-talet). Så følgjer nokre merknader om innføringa av luthersk protestantisme og om tida fram til innføringa av eineveldet, og til slutt skal vi gi nokre merknader om den tidlege perioden av eineveldet, med styrking av staten og av embetsstanden, opp til midt på 1700-talet, då opplysningsideane i aukande grad påverka embetsmennene og aktivitetane deira.

Kapittel 6

Krig og etterkrigstid

Den andre verdskrig og tida etterpå; tankestrukturar og rasjonalitetsformer

Det første fokuset galdt samspelet mellom embetsstand og folkelege rørsler i Noreg på 1800-talet. Vi minner om dette: I tida før den andre verdskrig var det ei styrking av undervisningsopplegg (rolla til lærarane), av sosialpolitisk og marknadsregulerande lovgiving (rolla til progressive juristar), og av industrialisering (rolla til ingeniørar i samarbeid med vitskapsfolk). Etter kvart vart grunnen lagd for ein velferdsstat av nordisk type. Før dette fanst det læringsprosessar som førte fram til grunnleggjande tillit mellom politiske motstandarar, samtidig som sosio-kulturelle spenningar vara ved, og samtidig som det oppstod spenningar ut frå ein ny klassekamp etter kvart som industrialiseringa auka i omfang.

I dette kapitlet skal vi ha fokus på underliggende tankestrukturar (*social imaginaries*) og rasjonalitetsformer under den andre verdskrig og i dei første tiåra etter krigen, til sein på 1970-talet og tidleg på 1980-talet.

Krig, okkupasjon, og tida etterpå

Om morgonen 9. april 1940 gjekk Nazi-Tyskland til åtak på Noreg og okkuperte landet. Norske politikarar var ikkje førebudde og den norske hæren var därleg utstyrt. Tyske sendemenn bad norske styremakter om å overgi seg, men den norske regjeringa, med støtte frå kongen, avviste dette – truleg av tre grunnar: 1) Dei trudde at britane (og franskmenne) ville intervenere for å forsøre oss; 2) ut frå denne føresetnaden gjekk dei ut frå at norsk topografi ville utgjere ein fordel for forsvaret og ei ulempe for dei invaderande tyske troppane; 3) på toppen av dette, då dei høyrd at Quisling hadde uteopt seg sjølv som leiar for eit nytt styre, var dei fast bestemt på ikkje å gi etter. Eit par månader seinare var krigshandlingane på norsk jord over;¹ regjeringa og kongen flykta til London og der vart dei verande resten av krigen, samtidig som dei fekk med seg det meste av den norske handelsflåten.² På eit tidleg tidspunkt hadde dei allierte intervenert med siger i sikte: i slaget ved Narvik. Men dei trekte seg attende. Den verkelege målsetjinga var å motarbeide ein tysk offensiv mot Storbritannia, ikkje å forsøre Noreg.

Frå no av og i fem år var landet okkupert av tyske troppar og styrt som eit *Reichskommissariat*,³ under *Reichskommissar* Terboven,⁴ i samarbeid med Quisling og *Nasjonal samling* (NS).⁵

Under okkupasjonen hadde Nazi-Tyskland påfallande mange soldatar i Noreg, opp til fire hundre tusen.⁶ Talet på tyske soldatar tilsvara dermed meir enn ein tidel av den norske befolkninga.⁷ I tillegg kom dei mange krigsfangane i arbeidsleirar rundt om i landet,⁸ særleg fangar frå Sovjetsamveldet⁹ og Jugoslavia.

I utgangspunktet var situasjonen uklar:¹⁰ Dei militære operasjonane i Noreg tok slutt etter eit par månader; i juni flykta regjeringa og kongen til England, og Noreg var no okkupert av tyske troppar, militært under von Falkenhorst, politisk under Terboven, med Quisling som sjølvoppnemnd politisk leiar på norsk side. Eit administrativt råd vart oppretta for å halde samfunnsmaskineriet i gang. Men okkupantane oppfatta Quisling som problematisk, og ved tysk initiativ vart det ført forhandlingar mellom dei tyske okkupantane og norske representantar (medlemmer av Stortingets presidentskap), dei såkalla «riksrådsforhandlingane», basert på at Quisling formelt trekte seg tilbake og på tre krav frå tysk side: suspendering av kongen, suspendering av regjeringa i eksil, og opprettning av eit riksråd (i realitet ei regjering) som var villig til å samarbeide med okkupantane. Forhandlingane pågjekk i om lag tre og ein halv månad, frå midt i juni til slutten av september. Dei norske forhandlarane var langt på veg opne for å akseptere desse krava, men ikkje eit riksråd (ei regjering) styrt av NS-medlemmer. Men den 25. september braut Terboven av forhandlingane og oppnemnde eit kommissarisk riksråd med NS-medlemmer (og tre utan partitilknyting) og erklærte samtidig at alle andre politiske parti heretter var ulovlege. Frå no av auka motstanden.¹¹ Etter kvart vart den norske motstanden ganske sterk, som ei utbreidd negativ holdning til okkupantane og deira norske kollaboratørar. Det var ulike former for motstand: *Milorg* som opererte i løynd i Noreg i samforstand med den norske regjeringa i London,¹² og sivil motstand og ulydnad frå mange enkeltpersonar og organisasjonar. I tillegg kom militære aksjonsgrupper under britisk kommando (i regi av *Special Operation Executive, SOE*, oppretta av

Churchill i juli 1940) og kommunistiske aksjonsgrupper.¹³ «Milorg» er ei forkorting av «military organization». Men det var ingen militære slag i Noreg mellom sommaren 1940 og siste fase i krigen då sovjetiske troppar jaga tyske styrkar ut av Finnmark. Dessutan, i samråd med London-regjeringa (og av frykt for represaliar) gjekk ikkje Milorg til åtak på tyskarar i uniform og dreiv heller ikkje med sabotasje før mot slutten av krigen. Milorgs innsats under krigen var primært etterretningsteneste i kontakt med regjeringa i London og støtte til sivil motstand mot okkupasjonsmakta og NS.

Frå slutten av 1940 kom motstandsarbeidet i gang for alvor. Ulike organisasjonar vart aktive, i samspel med det sivile samfunn; dette galdt yrkesorganisasjonar så vel som frivillige organisasjonar. (På dette tidpunktet var det rundt 650 landsdekkande organisasjonar.¹⁴) Her er nokre korte merknader om reaksjonane frå ulike sider ved det norske organisasjonslivet:

Då det nyleg oppnemnde kommissariske riksrådet prøvde å omorganisere idrettsorganisasjonane i samsvar med nazistiske prinsipp (slik ein hadde gjort i Nazi-Tyskland) reagerte dei norske idrettsorganisasjonane (3. desember 1940) og erklærte at all deltaking i Nazi-organiserte idrettsaktivitetar var forræderi. Denne motstanden blant idrettsfolket var vellykka, og vara krigen ut. (Like før krigen hadde den tidlegare motsetninga mellom idrettsorganisasjonar tilkytte arbeidarrørsla og dei «borgarlege» idrettsorganisasjonane blitt overvunnen.¹⁵) Den neste institusjonen som protesterte var Högsterett. Argumentasjonen frå Högsterett var ikkje retta direkte mot Nazi-ideologien, som ein protest ut frå universelle normative prinsipp, men var basert på «positiv rett»:

Okkupantar har sine rettar og plikter, og det same gjeld dei som er okkuperte. I samsvar med positiv rett (i Noreg) bør det vere ei maktfordeling, slik at den dømmande makt (domstolane) er åtskild frå den lovgivande og utøvande makt. Så, når Terboven ønskte å få politisk oppnemnde lekdommarar i domstolane, protesterte Högsterett; medlemmene i Högsterett nedla kollektivt stillingane sine.¹⁶

Om vinteren 1941 protesterte biskopane offentleg, som innspel i ein planlagd aksjon frå kristenfolket. Okkupantane reagerte: biskopane og fleire prestar vart arresterte (somme deporterte), med den verknad at eit stort antal av dei resterande prestane la ned sine «verdslege» stillingar (med referanse til to-regimentslæra); betaling fekk dei deretter gjennom undergrunnsnettverk. Kyrkjefronten heldt stand.¹⁷ Saman med idrettsfronten førte dette til at eit betydeleg antal personar kom i kontakt med organisert motstandsarbeid.

Våren 1941 kom det til liknande aksjonar då okkupantane prøvde å omorganisere yrkesorganisasjonane så vel som dei frivillige organisasjonane. Mange av desse aktivitetane gjekk «under bakken».

Seint på vinteren 1942 prøve okkupantane og NS å nazifisere norsk skule, slik det hadde skjedd i Tyskland. Som reaksjon protesterte om lag 85 % av lærarane, idet dei appellerte til tilsettjingskontrakten og til sitt samvit.

Preste-skapet og lekfolket støtta denne protesten, og det gjorde også mange foreldre. Skulefronten heldt stand.¹⁸

Quisling drøynde om nasjonal samling, på tvers av klassekilje. Ironisk nok førte krigen til ein sterkare nasjonal einskap på tvers av klassekilja, nemleg mot Quisling og hans parti. Under krigen var motstanden og reaksjonane mot Quisling og hans tilhengrar ikkje mindre sterk enn

motstanden og reaksjonane mot dei tyske okkupantane.¹⁹ I utgangspunktet presenterte dei tyske autoritetane okkupasjonen av Noreg som eit nødvendig trekk for å komme ein britisk intervensjon i forkjøpet,²⁰ og ikkje som eit trekk retta mot det norske folk (som var arisk ifl. ideologien); men samtidig innsåg dei tyske okkupantane at nordmenn stort sett var fiendtleg innstilte til Hitler og nazistisk ideologi. For nordmenn flest vart krigens og den tyske okkupasjonen, under *Reichskommissar Terboven* i samarbeid med Quisling, ei traumatiske erfaring, jamvel om dei fleste, med unntak av norske jødar,²¹ vart behandla langt mindre brutal enn folk i andre okkuperte land (slik som polakkar og serbarar).²²

Så vi kan spørje: Kvifor gav ikkje fleire nordmenn etter for den rosa versjonen av nazistisk ideologi som vart presentert for dei, særleg i den tidlege fasen då den tyske *Wehrmacht* gav inntrykk av å vere uovervinneleg og då ei positiv holdning til Hitler-Tyskland kunne ha gitt personlege fordeler?

Vi minner her om eit par sentrale poeng ved norske moderniseringsprosessar som vi har referert til tidlegare: Vi har begrepsbestemt desse prosessane som «pastoral opplysning», med relativt mjuke overgangar mellom tradisjon og fornying og med ein viss sans for kompromiss og rimeleg åtferd, utan revolusjonær jakobinisme og heroisk-emosjonell romantikk i politikken. Vi har også fokusert på korleis lovstyret²³ inngjekk i desse prosessane (men på ulike vis på ulike trinn), frå statens side så vel som med støtte frå folk flest; diktatorisk styre, bortanfor lova, vart sett på som skadeleg.²⁴ Vi har også nemnt korleis dei nasjonale ideane var grunnleggjande demokratisk-nasjonale, forma ut frå egalitære idear om

folkeopplysning,²⁵ ganske forskjellig frå det autoritære og aggressive omgrepene om nasjonal (og etnisk) forrang som karakteriserte nazistisk ideologi.²⁶ Alt i alt stod derfor dei sentrale ideane og praksisane i dei norske moderniseringsprosessane i opposisjon til vesentlege idear og praksisar i Nazi-Tyskland, og dette kan bidra²⁷ til ei forklaring på kvifor Nazi-propagandaen, sjølv på eit tidleg stadium, ikkje fekk støtte blant nordmenn flest.

I ettertid kan det vere på sin plass med nokterne refleksjonar: Den sivile motstanden i Noreg var alt i alt ei suksess-historie. Men på det økonomiske felt var det stort sett eit utbreitt og effektivt samarbeid mellom norske arbeidsgivarar og arbeidsfolk på den eine sida og den tyske okkupasjonsmakta på den andre. (Når alt kom til alt måtte det økonomiske liv halde fram for at sivilbefolkninga skulle overleve.) Og det var ingen kamphandlingar i Noreg etter juni 1940 og før den sovjetiske invasjon i Finnmark mot slutten av krigen; i militær forstand var Milorg stort sett einsovande organisasjon, ein slags «stay behind» som skulle vere der den dagen dei tyske okkupantane overgav seg til dei allierte styrkane. Hovudsakleg var derfor motstanden eit spørsmål om holdningar og åtferd, om å bygge nettverk og om *civil courage* i det daglege. Dessutan, den uttrykkelege argumentasjonen som vart brukt mot inntrengarane var ofte argument ut frå «positiv rett» heller enn argument ut frå universelle normative prinsipp. (Når ein argumenterte ut frå positiv rett, ved å referere til rettar og plikter for okkupantar så vel som for dei som er okkuperte, så gav ein på eit vis ei rettsleg legitimering for ei «dansk løysing».²⁸) Alt i alt synest grunnlaget for motstanden å ha vori emosjonelt (og visceralt²⁹) heller enn teoretisk (og refleksivt intellektuelt): det enkle faktum

av å vere okkupert, bombing av byar og tettstader våren 1940, spektakulært brutale handlingar,³⁰ og provoserande aksjonar mot norsk politisk og organisatorisk kultur. Alt i alt, dette indikerer at nordmenn stort sett var vel førebudde på å motstå freustingar og press frå nazi-ideologien, ikkje så mykje på det teoretiske og intellektuelle plan (ut frå refleksiv og argumentativ rasjonalitet), men ut frå innarbeidde holdningar og opparbeidd organisatorisk kultur agerte ein som «gode nordmenn».³¹

Under okkupasjonen sende tysk politi i Noreg (*Sicherheitspolizei* og *Sicherheitsdienst*) regelmessig meldingar til Berlin. Desse meldingane, som nyleg er publiserte,³² gir eit unikt innsyn i dei offisielle tyske oppfatningane av situasjonen i Noreg. Følgjande fire punkt er verdt å nemne:

1. Tysk etterretning var svært godt informert. Dei hadde tilgang til illegal presse (undergrunnspress) og til radiomeldingar frå London,³³ og dei hadde sine hemmelege informantar. Dei refererer presist og korrekt til personar, organisasjonar og hendingar, og dei rapporterte ofte om fiendtlege norske holdningar.
2. Dei synest å vere meir opptatt av den kommunistiske motstanden enn av *Milorg*. Grunnen kan vere ideologisk, men det kan også vere fordi tysk etterretning openbert oppspora mange av *Milorgs* skjulte våpenlager, i tillegg til at *Milorg*, for å unngå represaliar, ikkje slo til mot tyskarar i uniform.³⁴
3. Dei var særleg opptatt av lærarane og prestane: Forsøket på å nazifisere skule og kyrkje slo feil.³⁵ Motstanden frå prestar og lærarar var ein annan type motstand enn

sabotasje og militære aksjonar. Det var ein ideologisk motstand frå dag til dag, som skapte ein allmenn motvilje mot okkupantane og agendaen deira.

4. Desse rapportane avslører ei allment nedlatande holdning frå dei tyske okkupantane si side overfor norske kollaboratørar, ikkje berre overfor Quisling – det er velkjent at forholdet mellom han og Terboven var vanskeleg – men mot norske nazistar og kollaboratørar meir allment. Quisling og tilhengarane hans vart i desse rapportane lasta for den massive motstanden i det norske samfunnet, også i dei tilfella der initiativet kom frå Berlin (som i forsøket på å nazifisere skule og kyrkje).

Dokumentasjonen av den nokså negative holdninga på tysk side overfor norske kollaboratørar indikerer at dei norske kollaboratørane hadde eit meir problematisk forhold til dei tyske okkupantane enn det andre nordmenn trudde; dermed gir denne informasjonen ein viss støtte til den omtalen av situasjonen som dei norske kollaboratørane presenterte under rettsakene etter krigen. I tilbakeblick kunne okkupasjonen og tida deretter omtala slik: Ifølgje det dominante synet hadde fleirtalet av det norske folk tatt seg som gode nordmenn. Dei som var med i motstandsarbeidet hadde handla heroisk.³⁶ Ved denne kampen mot vonde makter hadde nasjonen stått fast, moralsk og politisk sameint på tvers av klasseskilje. Kort sagt, nasjonen hadde klart testen som eit sivilisert og moralsk samfunn. Etter krigen kunne derfor den materielle gjenreisinga av landet ta til, i egalitær ånd («brød til alle før nokon får kake») og ved streng offentleg regulering (på grunn av knappe ressursar).

Det er ei viss sanning i denne sjølvgratulatoriske

oppfatninga, men berre ei viss. Det er behov for nokre modifiserande merknader:³⁷

Ikkje alle var like «motstandskraftige»; somme profesjonar, som presteskap og lærarstand, og også mange juristar,³⁸ var i så måte fastare i motstanden enn mange andre (slik som politifolk og aktørar på det økonomiske felt, frå bedriftseigarar til arbeidsfolk). Poenget er interessant på fleire vis: 1) Dei profesjonane som verkeleg «greidde testen» var i stor monn dei som hadde stått i første front ved formainga av nasjonen: teologane, lærarane, juristane. 2) Den daglege motstanden i eit okkupert land representerer ein annan type motstand enn den meir spektakulære med raid og sabotasje, men når det kjem til stykke, truleg ein viktigare motstand. 3) Dessutan hadde vi dei namnlause og lite spektakulære gjerningane frå tal-lause vanlege folk som modig hjelpte personar til å leve i skjul og som hjelpte folk på flukt over grensa til Sverige.³⁹

Dei omfattande rettsprosessane etter krigen, *landssvikoppgjaret*,⁴⁰ var prega av den politiske og psykologiske situasjonen som rådde på den tid. For eksempel, medlemskap i *Nasjonal samling* (NS) vart sett på som straffbart (uavhengig av bestemte handlingar), sjølv om *Nasjonal samling* hadde vori eit lovleg politisk parti før krigen.⁴¹ Desse rettssakene fokuserte på politisk samarbeid med okkupasjonsmakta (der det byrja med formelt medlemskap i NS), ikkje på økonomisk samarbeid.⁴²

Det var i hovudsak tre anklagepunkt: 1) Kriminelle handlingar (slik som angiveri, tortur, og drap av uskuldige). 2) Støtte til fienden, ut frå § 86 i straffelova; men bruken av denne paragrafen var omstridd ut frå argumentet om at den norske hær hadde overgitt seg og at det derfor ikkje

lenger kunne vere tale om ein fiende i rettsleg forstand. 3) Handling med sikt på ukonstitusjonell endring av det politiske system, ut frå § 98 i straffelova; og det var opplagt at Quisling og NS hadde prøvd på dette. Men i desse retts-sakene fokuserte aktoratet på § 86 heller enn § 98, noko som i ettertid framstår som eit uheldig val.⁴³

Dessutan vart det operert med anordningar (gitt av London-regjeringa⁴⁴) med tilbakeverkande kraft.⁴⁵ Og norske kvinner som hadde hatt eit forhold til tyske soldatar vart behandla hardt og sett på som foraktelege og av og til som tilbakeståande;⁴⁶ det same galdt for barna deira; korkje kvinnene eller barna fekk det rettslege forsvar som er eit sivilisert samfunn verdig.⁴⁷

Etter krigen, i 1945, var det spenningar og maktkamp mellom eksil-regjeringa (som kom attende frå London) og leiande medlemmer av *Milorg*. Dei sistnemnde ville ha ei politisk fornying, i opposisjon til det gamle mannskapet i eksil-regjeringa. Innanfor Arbeidarpartiet var det til-svarande spenningar og maktkampar mellom statsministeren i eksil-regjeringa, Nygaardsvold, og den kommande stjerne, Einar Gerhardsen (tilbake frå tysk fangenskap).⁴⁸ Dei sistnemnde fekk overtaket; dei neste tjue år er prega av Gerhardsen og hans syn på eit sosialdemokratisk styre. Poenget er dette: Etter krigen (1945) var det fleire problem og spenningar og mindre harmonisk einskap enn det som kom til uttrykk i den herskande oppfatninga.⁴⁹

Truleg kan vi seie det slik: Den gjengse forteljinga om det gode vi som kjempa mot dei vonde andre vart i stor monn ein kollektiv tankestuktur (*social imaginary*).⁵⁰ Det var ei klar todeling, ein klar dikotomi, mellom godt og godt, og «vi» var dei gode;⁵¹ og dermed vart «vondskapens

problem» utvendiggjort (for å seie det slik).

Tentativt kan situasjonen begrepfestast på denne måten: Ein undermedviten tankestruktur om det gode vi versus dei vonde andre vart i stor grad internalisert og dermed vart det også ei *utvendiggjering av det vonde*. Og denne undermedvitne tankestrukturen vara ved utover i etterkrigstida, ofte med merkelege implikasjonar. For eksempel, då dei anti-koloniale rørslene og den tredje verda framstod som viktige problemstillingar, vart denne dualistiske tankestrukturen omgjort til eit *triangulært* skjema: det gode vi, dei vonde andre, og den gode andre som er undertrykt og utnytta av dei vonde andre, og som fortener vår støtte.⁵² I dette triangulære tankeskjemaet kan den gode andre lett framstå som eit miserabelt offer. Dermed er det ein tendens i retning av paternalistisk klientisering av den gode andre (om vi kan bruke slike termar). Vi skal komme tilbake til dette triangulære tankeskjemaet ved omtale av problem i samband med profesjonsbasert velferd og innvandringspolitikk.

I tilbakeblikk kan vi observere ein underleg gløymske når det gjeld vårt tidlegare nære og positive forhold til tyskarar og tysk kultur: Nesten ein tredjedel av undersåttane under den danske kongen var tysktalande; København var langt på veg ein tospråkleg by; hoffet og høgare embetsmenn var tysktalande og det same var mange handverkarar og handelsfolk. Luthersk teologi er visseleg tysk, og det var også sentrale figurar innanfor arbeidar-rørsla, frå Marx til Bernstein og Rosa Luxemburg. Tysk var det dominerande språket ut gjennom den nittande hundreåret, ikkje minst i vitskap og teknologi; og svært ofte kom norske forfattarar og kunstnarar ut på den internasjonale arenaen via Tyskland. Endeleg, for skandinavar

er tysk språk relativt lett å lære, særleg å forstå, om ikkje å tale. Og eit språk er meir enn lydar og teikn; det ber også med seg kulturelle verdiar og erfaringar.

Alt i alt, denne underlege gløymske og tilhøyrande fortrenging av tysk språk i norsk utdanning og kultur, saman med svekkinga av Tyskland som dominerande *Kulturnation*, representerer djupe endringar for eit land som vårt, både med omsyn til vår sjølvforståing og vår geo-kulturelle posisjon i verda. Dessutan, det å bli einsidig påverka gjennom eitt dominerande språk (engelsk i dette tilfellet) er kulturelt sett ein problematisk situasjon for eit lite land.

Den allmenne konstellasjon, med merknader om grunnleggjande rasjonalitetsformer

Når det gjeld den allmenne konstellasjonen i Noreg etter den andre verdskrigen er det eit par poeng som bør framhevast i utgangspunktet: 1) Den påkravde gjenreisinga av landet vart utført med allmenn støtte⁵³ og stor legitimitet.⁵⁴ 2) For nær to tiår vart landet styrt av Arbeidarpartiet (det meste av tida med Einar Gerhardsen som statsminister).⁵⁵ Politisk var det i stor utstrekning ein kontinuitet med den politiske kurset som vart staka ut av Venstre tidlegare på 1900-talet: ei vidareutvikling av ein universell og egalitær velferdsstat, med støtte til ein felles grunnskule og til industrialisering, kombinert med lovregulering av marknaden og av arbeidsforholda, supplert med lover for sosial tryggleik og like rettar for alle barn. Ideen om ein velferdsstat av nordisk type var ikkje ei oppfinning av Arbeidarpartiet etter andre verdskrig. Prosjektet hadde

utgangspunkt i tidlegare tider i norsk (nordisk) historie. Men i etterkrigstida vart ideen utvikla vidare og systematisk implementert av Arbeidarpartiet i regjering, i nært samarbeid med ei sterk og sentralisert fagrørsle. På grunn av økonomisk vekst⁵⁶ fekk staten etter kvart fleire ressursar for ein utvida velferdspolitikk i form av universelle offentlege tenester (slik som omfattande helseteneste for alle) og i form av omfordeling av økonomiske ressursar (i eit forsøk på å motverke sosio-økonomisk ulikskap). Dermed vart det endring i vektlegginga, i retning av økonomisk orientert sosialpolitikk.⁵⁷

Det er også ein slåande kontinuitet når det gjeld måten embetsstaten på 1800-talet gjekk fram på for å modernisere samfunnet: ein moderniseringspolitikk basert på ein *aktiv stat*, som bruker *vitskapleg kunnskap og ekspertise* i formuleringa og implementeringa av politikken, t.d. ved å etablere og støtte institusjonar og ved å utvikle infrastruktur og ved å lette så vel som å regulere marknaden.

Men modernisering inneber differensiering av nye spesialitetar og disiplinar, og mot midten av 1900-talet stod nye former for vitskapleg kunnskap og nye profesjonar klar for å bli tatt i bruk av ein aktiv stat. Dette er tilfellet for teknologisk ekspertise og naturvitenskap av ymse slag, men også for samfunnsvitskapar. Kort sagt, medan juristane spela ei dominerande rolle under den første fasen av embetsmannsstaten, fekk andre og nye profesjonar etter kvart stor innverknad; etter krigen, midt på 1900-talet, var det tid for oppdaterte teknologar⁵⁸ og samfunnsforskaranar (slik som politisk orienterte økonomar, ofte av keynesiansk type, men også statsvitarar og sosiarbeidarar).⁵⁹

Når vi her talar om ulike former for eksper-

tsi og profesjonar, er det på sin plass å minne om at moderniseringsprosessane i vårt perspektiv er begrepsmessig knytte til utviklinga og differensieringa av *rasjonalitet*, og at det i moderne samfunn er behov for ulike former av instrumentell, interpretativ-dannande så vel som argumentativ rasjonalitet (med underdistinksjonar). Det er derfor eit avgjerande spørsmål korleis desse rasjonalitetsformene, i dei ulike tilfelle, er utvikla og situerte i samfunnslivet og korleis dei står til kvarandre. Det er spesielt interessant å sjå om (eller korleis) visse typar rasjonalitet blir marginaliserte eller underutvikla, til dømes som eit resultat av ein-dimensjonal og dysfunksjonell dominans ved andre typar rasjonalitet (situert i spesielle former for ekspertise eller profesjonar). Vi skal derfor gi rom for eit par merknader om moderniseringsprosessar i Noreg i etterkrigstida, med tanke på ulike former for rasjonalitet.

Vi går fram på den måten at vi skisserer eit tentativt og generelt skjema for korleis dei nemnde rasjonalitetsformene kan seiast å vere «inkarnerte» i det norske samfunnet, og dette skal vi gjere ved å vise til tre personar forstått som situerte *idealtypar*.⁶⁰ Denne framgangsmåten er visseleg problematisk; kvar person er nødvendigvis involvert med alle desse tre rasjonalitetsformene (i ulike versjonar), og valet av personar kan diskuterast. Men likevel, med desse reservasjonane skal vi av didaktiske grunnar tillate oss å operere med dette generelle skjemaet, for å kaste lys over nokre grunnproblem i høve til status og utvikling av desse rasjonalitetstypane i det norske samfunnet frå slutten av den andre verdskriga og framover.

Først, ei rask påminning: Då vi kommenterte konstellaasjonen av *ulike rasjonalitetsformer* i Noreg på 1800-talet viste vi til tre typar rasjonalitet – paradigmatisch bestemt

som *instrumentell*, *interpretativ* og *argumentativ* – som vi relaterte til tre sentrale personar, presenterte som situerte idealtypar: Schweigaard, politikar og professor i rettsvit-skap; Monrad, teolog og professor i filosofi; og Vinje, dik-tar, essayist og jurist av utdanning. Schweigaard opererte i politikken, Monrad i universitetslivet og den offentlege sfære, Vinje i den offentlege sfære. Eg går no ut frå at den allmenne konstellasjonen i Noreg i etterkrigstida, med tanke på desse tre formene for rasjonalitet og måten dei er situerte på, kan seiast å passe inn i eit tilsvarende tre-delt skjema:

Schweigaard (som vi hugsar) var ein driftig politikar med ein agenda om å modernisere det norske samfunnet ved kunnskapsbasert og opplyst politikk (slik han såg det). Politikk og vitskap var kombinert, og vitskapleg kunnskap vart særleg forstått som instrumentell kunnskap til nytte for rettslege og politiske tiltak, utført av ein aktiv stat (styrt av universitetsutdanna embetsmenn). Schweigaard hadde ein særleg omtanke for fungerande marknadsøkonomi; i utdanningsspørsmål fremja han nyttige ferdigheter og kunnskapar (og mislikte filosofi og klassiske språk). Kort sagt, Schweigaards syn på rasjonalitet (relevant for moderniseringsprosessane) var i stor monn instrumentelt.

Dersom vi tillet oss å operere med dette idealtypiske perspektivet på Schweigaard og hans oppfatning av modernisering og rasjonalitet kunne vi peike på nokre påfallende paralleller med ein politikar på 1900-talet, som situert ideatype, nemleg *Gro Harlem Brundtland* (f. 1939),⁶¹ universitetsutdanna medisinar (internasjonalt kjend for miljøpolitikken) som vart statsminister for ei arbeidarparti-regjering i 1981 (seinare i 1986-89 og i 1990-96): Begge, Schweigaard og Brundtland, hadde som agenda

å modernisere landet ved bruk av vitskapleg kunnskap, implementert ved ein aktiv stat, og i den samanheng hadde dei begge primært eit *instrumentelt* syn på vitskapleg kunnskap og rasjonalitet.⁶²

Det er sjølvagt viktige skilnader med omsyn til historisk situering⁶³ og personleg og fagleg perspektiv.⁶⁴ Men i eit idealtypisk perspektiv er oppfatningane deira av rasjonalitet og modernisering likevel påfallande like; det same er tilfellet når det gjeld synet deira på forholdet mellom vitskap og politikk.⁶⁵ Vitskap blir primært forstått som instrumentell rasjonalitet, og politikk som strategisk, instrumentelt opplyst intervensjon ved ein aktiv stat.⁶⁶

Igjen, vi viser her til Schweigaard og Brundtland som situerte idealtypar for å kaste lys over visse grunnleggende trekk som kan seiast å vere karakteristiske for dei begge og for det regimet dei fremja.⁶⁷ Såleis ser vi dei som framståande *symbolske aktørar*, i tillegg til å vere driftige politiske aktørar.

Monrad (som vi hugsar) var ein framståande forsvarar av interpretativ-dannande rasjonalitet i form av høgare åndsvitskapleg utdanning i eit hegeliansk og teologisk perspektiv, med kritikk mot individualistiske og positivistiske tendensar i samtida.⁶⁸ Han var ein verdikonservativ forsvarar av religion og kulturell danning, med eit kritisk syn på det han såg som reduksjonistiske og nedbrytande tendensar i moderne samfunn. Når vi talar i idealtypiske termar kunne vi såleis vise til ein grunnleggjande kontrast mellom det instrumentelle fokus hos Schweigaard, profes-sor i rettsvit-skap og praktisk politikar, og eit interpretativ-dannande fokus hos Monrad, teolog og universitetslærar i filosofi.⁶⁹ På den andre sida, begge tilhørde overklassa av embetsmenn, i kontrast til dei folkelege rørslene og den

politiske opposisjonen før 1884. Sjølvsagt, Monrad var ingen politisk aktør i same mening som Schweigaard, men han hadde stor politisk innverknad i kraft av lærargjerninga og ei allmenn definisjonsmakt; i så måte var han ein viktig meta-aktør, eller symbolsk aktør.

Igjen, om vi skal tillate oss å operere med dette idealtypiske skjemaet på Monrad og forsvaret hans for religion og kulturelle verdiar og kritikken hans av reduksjonistiske tendensar, kunne vi også vise til visse parallellear med ein annan symbolsk aktør, på 1900-talet, forstått som idealtypen, nemleg *Lars Roar Langslet* (f. 1936),⁷⁰ i utgangspunktet leiar for verdikonservative studentar tilknyttt partiet Høgre og ein sentral person ved grunnlegginga av det viktige intellektuelle («førpolitiske») tidsskriftet *Minerva*, i 1957,⁷¹ som forsvara religiøse og humanistiske verdiar og kritiserte positivistisk og instrumentell reduksjonisme så vel som samfunnsmessig tingleggjering og framandgjering. Langslet, som vart politikar og forfattar, erkjende eksplisitt slektskapen med Monrad (så vel som til Burke og den liberal-konservative tradisjonen).⁷²

Forstått som idealtypen representerer såleis Langslet og den verdikonservative Minerva-gruppa ikkje berre ein kontrast til instrumentalistiske tendensar i Arbeidarpartiet; dei representerer også ein kontrast til dei (stadig aukande) næringsliberale kreftene i partiet Høgre, det politiske partiet dei tilhørde. Dessutan, Langslet og Minerva-gruppa representerte den eine sida av det tradisjonelle sosio-kulturelle skiljet, nedarva frå striden mellom embetsstand og folkelege rørsler på 1800-talet⁷³ (institusjonalisert ved skiljet mellom verdikonservative i Høgre på den eine sida og verdikonservative i Kristeleg folkeparti og Bondepartiet på den andre); Langslet og gruppa hans

greidde derfor ikkje å etablere ei sameint verdikonservativ kraft, på tvers av dette sosio-kulturelle skiljet.⁷⁴

Jamvel om Langslet og Minerva-gruppa var intellektuell oppdaterte på mange vis (t.d. i debatten om tingleggjering og framandgjering⁷⁵), lykkast dei ikkje (ved si «førpolitiske» tilnærming) i å etablere ein slagkraftig verdikonservativ politikk på det institusjonelle nivå;⁷⁶ og stilt framfor dei nye og harde diskusjonane mot slutten av 60-talet, trekte Minerva-gruppa seg etter kvart ut av den offentlege kamplassen, i alle fall som ei viktig intellektuell kraft.⁷⁷

Vinje (som vi hugsar) var ein mangefasettert person – diktar, essayist og jurist av utdanning – ein mann med *tvisyn*, med ei sjølvkritisk evne til å sjå ei sak frå ulike perspektiv, og med evne til å gi ord til «andre røyster», t.d. ved å skrive norsk (i eit tid då det offisielle skriftspråket var dansk) og ved å nytte seg av ulike sjangrar (frå lyriske dikt til kritiske og ironiske essay). I tilbakeblikk kunne vi seie: ein «postmoderne» intellektuell, som praktiserte argumentativ rasjonalitet i det offentlege rom og såleis gav uttrykk for ei oppfatning av rasjonalitet som feilbarleg og perspektivistisk, noko som krev sjølvkritisk refleksjon og offentleg meiningsutveksling, i håp om forbetriring ved gjensidige læringsprosessar. Dette er i det minste eit idealtypisk bilet av argumentativ rasjonalitet som vi framheva tidlegare og relaterte til Vinje som idealtypen (men avgrensa til somme av aktivitetane hans). Sjølvsagt, Vinje var ingen politisk aktør slik som Schweigaard, men han kan (som Monrad) bli sett på som ein *symbolsk aktør*, ein som fremja ei argumentativ oppfatning av rasjonalitet i det offentlege rom.

Og igjen, dersom vi tillet oss å operere med denne

idealtypen av Vinje og av hans sjølvrefleksive og kritiske verksemeld, som ein som praktiserer argumentativ rasjonalitet⁷⁸ i den offentlege sfære, kunne vi også peike på visse parallelar med ein symbolsk aktør i det tjuande hundreåra, forstått som idealtypen, nemleg *Hans Skjervheim* (1926–1999), professor i filosofi og ein aktiv og viktig debattant i mange fora, både munnleg og skriftleg, ein som med glød og engasjement praktiserte og forsvara den argumentative rasjonalitet i den offentlege sfære. Han var folkeleg, ofte ivrig involvert i seriøse samtalar med andre folk⁷⁹ eller engasjert med å skrive klare og konsise filosofiske essay, samstundes som han var akademisk oppdatert innanfor eit godt felt i samtidsfilosofien, analytisk så vel som kontinental,⁸⁰ og med god innsikt i samtidig samfunnsvitskap og humaniora. To poeng kan nemnast i den samanhengen, nemleg:

- a) fokuseringa hans på (det paradigmatiske) skiljet⁸¹ mellom 1. å *overtyde* andre ved betre argument, og 2. å *overtale* andre ved bruk av manipulative teknikkar, og
- b) fokuseringa hans på skiljet mellom 1) å *anerkjenne* andre personar som *ansvarlege* (myndige) personar,⁸² og 2) å *objektivere* dei og såleis redusere statusen deira som *ansvarlege* personar.

I begge tilfelle er den førstnemnde holdninga (markert ved 1.) avgjerande for argumentativ rasjonalitet (det vil seie, som «regulativ idé», nødvendig for seriøs argumentasjon og kommunikasjon, ikkje som eit empirisk faktum⁸³): Når vi argumenterer må vi forhalde oss til betre argument, og i kommunikasjon må vi i utgangspunktet gå ut frå at andre personar, ved deira ytringar og handlingar, er *ansvarlege* deltakarar og ikkje berre observere dei og forklare dei i eit tredjeperson-perspektiv.

Sjølvsagt trengst begge typar holdning (markerte ved 1. og 2.⁸⁴), ikkje minst i moderne samfunn der m.a. samfunnsvitskapane kan hjelpe oss med å forstå korleis ulike krefter og årsaksforhold, ofte skjult for aktørane sjølve, kan påverke det vi seier og gjer, av og til på grunnleggjande vis.⁸⁵ Dermed har vi ei dobbel utfordring: på den eine sida, å unngå å objektivere ansvarlege personar, på den andre, å unngå å moralisere i dei tilfella der dei involverte ikkje kan seiast å vere ansvarlege. Kort sagt, det trengst eit refleksivt og opplyst skjønn for å prøve å finne ut kva for holdning som høver i kvart tilfelle.

Men ved utviklinga og utbreiinga av kausalt forklarande vitskapar (og tilhøyrande teknologiar) utover i etterkrigstida, og ved implementeringa av slike vitskapar både i den politiske maktutøvinga i regjering og departement⁸⁶ og i utviklinga av velferdsstaten ved bruk av ulike velferdsprofesjonar, er det ein aukande fare for instrumentalistisk politikk og for objektiverande velferdsinstitusjonar, i begge tilfelle til ulempe for argumentativ og normativt orientert samhandling.⁸⁷

Ved å vektlegge skiljet mellom å *overtyde* og å *overtale* kritiserer Skjervheim ikkje berre uheldig objektivering av personar, men også ein tendens (t.d. i litteraturvitskap og kulturstudiar) til å nøytraliser gyldigheitkrav ved å sjå dei som kulturelle fakta som kan beskrivast og tolkast utan å ta dei på alvor som moglege argument overfor ein sjølv.⁸⁸

I dette perspektivet utgjer Skjervheims forsvar for argumentativ rasjonalitet og personleg autonomi ein kritikk retta mot manglande sjølvrefleksjon og mot ein uheldig institusjonell dominans ved instrumentelle og objektiverande disiplinar og profesjonar og også mot tolkande disiplinar som ikkje tar gyldigheitskrav på alvor som krav

overfor tolkarane sjølve. Vitskapskritikken er på same tid fagkritikk og profesjonskritikk, så vel som kritikk av eit politisk regime (*in casu*: det norske etterkrigssamfunnet), og til sist utgjer dette ein kritikk av manglar og farar som er innebygde i grunnleggjande moderniseringsprosessar.⁸⁹

Her har vi framheva eit tredelt idealtypisk skjema for rasjonalitet (instrumentell, interpretativ og argumentativ), illustrert ved ein idealtypisk presentasjon av tre personar i etterkrigstida. På denne bakgrunnen skal vi i neste kapittel sjå på visse sentrale utfordringar for argumentativ rasjonalitet, i høve til vitskap og utdanning, den offentlege sfære, og partipolitikken.

Kapittel 7

Utfordringar

Kunnskapsrelaterte utfordringar, med tanke på vitskap, offentlegheit og politikk

Det er ulike utfordringar for moderniseringsprosessane, *interne* utfordringar relatert til institusjonelle og gyldighetssteoretiske differensieringar og deira implikasjonar, og *eksterne* relatert til økologiske grenser og knappe ressursar av ulikt slag. I dette kapitlet, om moderniseringsprosessar som kunnskapsrelatert overbelastning, skal vi gi nokre spreidde glimt om erkjenningsmessige utfordringar for argumentativ rasjonalitet i etterkrigs-Noreg, relatert til vitskap og utdanning, til den offentlege sfære, og til politikk.

Filosofisk styrking og politisert svekking av argumentativ rasjonalitet

Ei rask påminning: då den andre verdskriga tok slutt i Europa, våren 1945, framstod Noreg som samla og moralsk styrkt og klar for materiell gjenreising og for vidare modernisering, tilsynelatande utan behov for sjølvtransaking

og kritisk refleksjon over det som hadde hendt. Det kollektive tankemønstret syntest i stor grad å vere dominert av ein dikotomi mellom *good guys* og *bad guys*, og følgjeleg vart vondskapen noko som galdt dei andre.

Når ein blir konfrontert med slike spenningar mellom vinnarar og taparar, kan vi i tilbakeblikk sjå for oss tre paradigmatiske strategiar: 1) prøve å nøytraliser spenningane ved depresisering og harmoniserande tale, 2) prøve å marginalisere dei som blir oppfatta som den vonde part (dei vonde andre), eller 3) prøve å gå rett på sak ved å reflektere ope og sjølvkritisk over motstridande oppfatningar og erfaringar.

I utgangspunktet, etter frigjeringa og i mange år framover, var det dei to førstnemnde strategiane som dominerte i det norske samfunnet, det vil seie, ei underleg blanding av harmoniserande depresisering og stigmatiserande demonisering. Dette innebar at ei avgjerande rasjonalitetsform i moderne samfunn – argumentativ rasjonalitet i form av sjølvkritisk og offentleg resonnering¹ – i stor grad vart fortrengt. Men ikkje heilt. For det fanst andre røyster, t.d. blant norske filosofar som gav støtte til argumentativ rasjonalitet i form av kritisk og offentleg fornuftsbruk² også i høve til desse sensitive sakene.

Men det er også andre grunnar for å omtale rolla til norske filosofar i moderniseringsprosessane i etterkrigstida (skal vi seie, inntil tidleg på 70-talet): I denne perioden bidrog norske filosofar til prosessar for kulturell modernisering ved 1) å gjennomtenke og bearbeide det tradisjonelle skiljet mellom såkalla kontinental og analytisk filosofi (og i så måte mellom tysk og engelsk åndsliv), ei viktig forsoningsoppgåve i etterkrigs-Europa,³ ved 2) å fremje samarbeid med andre fag,⁴ ikkje minst med

dei ekspanderande samfunnsvitskapane, ved 3) å fremje politisk filosofi, motivert av erfaringane frå krigen og okkupasjonen,⁵ og ved 4) å fremje argumentativ rasjonalitet i det offentlege rom, t.d. ved å drøfte spørsmål om fred og kjernefysisk opprusting.⁶

Inntil etterkrigsperioden hadde filosofien stort sett vori ein marginal disiplin i Noreg, med ei eller to stillingar ved universitetet i Oslo og utan stor innverknad på det offentlege liv, der ein i hovudsak fokuserte på praktiske utfordringar, idet ein gjekk ut frå ein omfattande bakgrunnskonsensus om viktige prinsipp og prosedyrar. Men under krigen og i ettertid kom det opp ein del grunnleggjande spørsmål, også spørsmål med utgangspunkt i indre utfordringar i moderniseringsprosessane, både med tanke på normative prinsipp og med tanke på styrken av og grensene for ulike typar vitskapleg kunnskap. Filosofisk refleksjon, oppdatert på slike spørsmål, utgjorde sakleg sett eit påtrengande behov. Den profesjonelle og institusjonelle styrkinga av filosofien – ved ein breiare kontakt med samfunnet⁷ og i kraft av refleksiv og argumentativ aktivitet – innebar følgjeleg eit betydeleg bidrag til ei oppdatert kunnskapsrelatert modernisering på midten av 1900-talet.⁸

Denne perioden, fram til tidleg på 70-talet, var også kjernetida for to av våre idealtypiske «symbolske aktørar» og deira intellektuelle miljø, nemleg Hans Skjervheim og Lars Roar Langslet (referert til i førre kapittel). Dette var på mange måtar ei intellektuelt spennande tid. Perioden var også spennande i sosio-kulturell forstand, ettersom mange dyktige studentar og yngre forskarar med ein moderne versjon av somme av dei grunnleggjande ideala

frå dei folkelege rørlene no kom inn på universitetet, den tidlegare bastionen for embetsstanden. Denne fornyinga av universitetslivet kan derfor bli sett på som ei fullending av dei politiske hendingane i 1884,⁹ ei slags nasjonal forsoning, jamvel om somme av dei tradisjonelle spenningane vara ved og nye spenningar og utfordringar var på veg inn. I åra som førte opp til 1968 var det, ved og rundt universiteta, kollektive og konstruktive læringsprosessar i kritisk og sjølvkritisk tenking, medrekna kritikk av ulike sider ved moderne vestlege samfunn (av utanrikspolitikk og av teknokrati og skjult makt, og av tingleggjering og framandgjering), kort sagt, ei styrking av argumentativ rasjonalitet.

Men om åra fram mot 1968 kan karakteriserast som ei styrking av argumentativ rasjonalitet, så endra situasjonen seg dramatisk rundt 1970 då marxist-leninistane¹⁰ (AKPml) og deira sympatisørar fekk makt blant studentar og kulturarbeidarar.¹¹ Denne maoistiske ungdomsrørla – truleg unik for Noreg, i den vestlege verda – var vel organisert; i denne rørla vart det kravt total lojalitet og fulltids innsats av medlemmene. I offentleg ordskifte gjekk dei omsynslaust inn for å påverke andre, idet dei tok eigne doktrinar for å vere dei einaste sanne¹² og avstod frå seriøs argumentasjon, kort sagt, dei gjekk inn for å *overtale* og avviste det å skulle *overtyde* (som om det var ein borgarleg illusjon).¹³ På relativt kort tid hadde dei ruinert nokre av dei sentrale institusjonane for argumentativ verksemd (slik som studentsamfunnet) og såleis svekt den argumentative kulturen for år framover.

Interessant nok, då desse militante maoistane etter kvart tapte terrenget (mot slutten av 70-talet) og dei måtte søkje eit utkomme, var det påfallande mange av dei fremste

aktørane som fekk sentrale stillingar i norske aviser (som på den tid var kommersialiserte). Det som openbert stod igjen, når tru på eigne doktrinar visna bort, var subtile (eller ikkje så subtile) måtar for å påverke andre folk – igjen, å *overtale* heller enn å *overtyde*, strategisk heller enn argumentativ rasjonalitet.

Vitskapar og universitetet er utfordra

Moderne samfunn er essensielt vitskapsbaserte, og vitskapane er internt differensierte i eit mangfold av disiplinar, kvar med sine særeigne metodar og modellar (omgrep). Følgjeleg er det eit indre behov for refleksiv og kompetent diskusjon om dei ulike vitskaplege perspektiv og føresetnader. Det praktiske behovet for slike refleksive og argumentative aktivitetar er påtrengande ettersom det er ein vedvarande fare for at visse spesielle vitskaplege perspektiv (disiplinar) kan bli dominerande på kostnad av andre perspektiv (disiplinar), som kunne ha framvist andre sider ved og gitt tilgang til andre løysingar av eit gitt praktisk problem.

Kort sagt, det er ein fare for at ekspertar som er opplærte i ein spesiell disiplin tenderer i retning av å oppfatta eigne modellar for å vere realiteten rett og slett, og at politikarane og andre som fattar vedtak ureflektert aksepterer dette kunnskapsteoretisk vindskeive og snevre blikket og dermed overser det vitale skiljet mellom ein bestemt modell og ein mangfaldig røyndom, mellom bestemte modellar og komplekse praktiske problem – jamfør trua på at matematiske modellar i økonomifaget gir det rette svaret på komplekse konkrete utfordringar. Med andre ord, det

er eit indre behov for ein sjølvkritisk og refleksiv argumentativ rasjonalitet.

Her til lands blir grunnforsking enno for det meste utført ved universiteta.¹⁴ Det same gjeld forskingsbasert utdanning. Men i det siste har universiteta over heile verda gjennomgått djupgripande forandringar, først og fremst som tilsvart på (presumptive eller reelle) behov for institusjonelle reformer, særleg i form av sterkare økonomistyring på basis av målbare resultat i forsking og undervisning, og særleg med tanke på ytre målsetjingar om økonomisk vekst og betre konkurranseevne, eller betre politisk styring,¹⁵ eller meir treffsikker medisinsk behandling og betre helsetilstand i befolkninga.¹⁶ Tre implikasjonar kan nemnast, her med få ord:

- 1) Når *nytte i instrumentell forstand* blir sett på som det felles mål for all universitetsforskning, vil mange disiplinar bli marginaliserte fordi dei ikkje leverer, og ikkje kan levere, instrumentelt nytige forskingsresultat. Dette er generelt sett tilfellet for interpretativ-dannande disiplinar,¹⁷ men det gjeld også for ulike slags grunnforsking, i det minste når grunnforsking blir vurdert i eit kort tidsperspektiv. Men argumentet om nytte er problematisk også for instrumentelt orienterte disiplinar: I vår fase av moderniseringsprosessane er den tidlegare positive oppfatninga av vitskapleg og teknologisk forsking, som den sikre og eintydige veg til velstand og materiell framgang, ikkje lenger truverdig på grunn av dei destruktive potensial som heftar ved slik forsking, frå ABC-våpen til utilsikta økologiske konsekvensar av nærsynte handlingar for å oppnå kortsiktig økonomisk profit eller lokale fordelar. Derfor trengst det kritisk argumentativ rasjonalitet for å

stille spørsmål ved dei naive førestillingane om nytte og framgang.

Dessutan, det som er felles for all universitetsforskning er ikkje instrumentell nytte, men argumentativ rasjonalitet: I dei forskjellige vitskaplege disiplinane er det ulike omgrep og modellar og det er skilnad mellom eksperiment i eit laboratorium, feltarbeid, og tekststudiar i eit bibliotek. Men til sist må forskarane i alle disiplinar forsvere arbeidet sitt i ein doktordisputas, det vil seie, ved bruk av argumentativ rasjonalitet.

Ved å neglisjere desse indre utfordringane, og på grunn av kortsiktig fokus på det instrumentelt nyttige, tenderer universitetsreformene i seinare tid i retning av å undergrave rolla til argumentativ og interpretativ rasjonalitet.

- 2) Europeiske universitetsreformer i seinare tid¹⁸ (også i Noreg) omfattar ei generell *nedkutting i tidsløpet* for akademiske gradar og ei fragmentering av pensa i små einingar. Desse trendane er klart problematiske for interpretativ-dannande disiplinar,¹⁹ men i realiteten er dette problematisk for alle disiplinar som har ein akademisk ambisjon om å reflektere over føreliggjande paradigme, over eins eigne så vel som dei i omliggjande fag. I alle slike tilfelle krevst det tid både for skikkeleg presentasjon av ulike paradigme og føresetnader og for seriøs tileigning og intellektuell sosialisering. I eit vidare perspektiv er slike trendar, i retning av kortare tid og meir oppstykking, problematiske for ein akademisk kultur meir generelt.²⁰

- 3) Reformene i seinare tid tar utgangspunkt i eit finansieringssystem med kvantitative mål for forsking og undervisning, t.d. ved økonomisk støtte for publisering

i internasjonale fagtidsskrift; som implikasjon fører dette til at forskarane vender seg *bort fra diskusjonar i den offentlege sfære*. Særleg i eit moderne samfunn med eit forvirrande mangfald av vitskaplege perspektiv (og eit tilsvarande mangfald av livssyn og religionar), samtidig som vitskapleg forsking er feilbarleg og usikker, er det definitivt eit behov for argumentativ deltaking i det offentlege rom ved forskarar og vitskapsfolk som er oppdaterte og velartikulerte og dessutan refleksive og sjølvkritiske.²¹ Men reformene den siste tida går i retning av å svekke slik deltaking i det offentlege rom, og dermed til å overlate desse arenaene til eit spesielt interessert mindretal blant universitets- og høgskulelærarane og til journalistiske kommentatorar utan tilstrekkeleg faginnsikt.

Dei nemnde trendane er av det allmenne slaget. Men i det norske tilfellet er dei spesielt problematiske ettersom Noreg er eit lite land med sterke egalitære holdningar. Det er derfor vanskeleg å fremje akademisk kvalitet ved ei differensiering mellom institusjonar og også innanfor institusjonane, jamvel på universitetsnivå.²²

Dessutan, aktiv politisk bruk av vitskapsbasert eksperitse har ein lang og sterk tradisjon i Noreg. Følgjeleg har dette regime eit påtrengande behov for seriøse og sjølvkritiske diskusjonar omkring sterke og svake sider ved ulike vitskaplege modellar og metodar og om eventuell ubalanse når eitt spesielt fagperspektiv (ei spesiell gruppe av ekspertar) blir urimeleg dominerande på kostnad av andre fagperspektiv (og ekspertgrupper). For eit vitskapsbasert regime er det spesielt viktig med refleksive og sjølvkritiske diskusjonar om styrke og begrensningar ved ulike vitskaplege disiplinar. Dette gjeld for dei som

skal fatte politiske vedtak, men også for samfunnsborgarane som tar del i demokratiske val eller i offentleg ordskifte på ulike plan og i ulike fora. Men i vårt tilfelle er det her ein mangel med tanke på den rolla som argumentativ rasjonalitet burde spele i denne typen vitskapsbaserte samfunn.²³

Den offentlege sfære er utfordra

Den offentlege sfære i eit moderne samfunn er sjølvsagt eit mangfaldig fenomen, frå møte og seminar til kommunikasjon og informasjon på internett, frå aviser, blad og bøker på papir til etermedia ved radio og fjernsyn. Dessutan skjer det strukturelle endringar,²⁴ i Noreg som elles i Vesten, ikkje berre på grunn av teknologiske innovasjonar, men også på grunn av kommersialisering. Vi har ein overgang frå ideala om folkeopplysning²⁵ og offentleg ordskifte til underhaldning og personorientert journalistikk.

Her skal vi avgrense oss til eit par korte merknader om den norske situasjonen idet vi fokuserer spesielt på aviser og etermedia:

I utgangspunktet var norske aviser partiaviser, og etter som det fanst ulike politiske parti avspeglar desse avisene ulike politiske perspektiv. Gradvis vart den institusjonelle forankringa endra, frå partipolitikk til marknaden. Avisene vart ei vare på marknaden, til og med på ein liten marknad, i eit samfunn med egalitære holdningar som lenge stod imot ideen om ei differensiering mellom aviser for ein elite og den type boulevardpresse som er velkjend i mange andre europeiske land. Trass i den ideologiske intensjonen om å kombinere offentleg meiningsutveksling og

underhaldning²⁶ har resultatet stort sett ført til innsnevringer langs tre (samanbundne) dimensjonar:

1. Viktige aviser (liksom dei dominerande fjernsynskanalane) er blitt tabloide i den meining at dei i stor grad fokuserer på personar og personlege affærar og på skandalar og konfliktar; dei utvidar bruken av fargefoto og kortar ned på skriven tekst.
2. Sentrale aviser blir i redaksjonelle spørsmål i stor grad bestemt av tilsette journalistar som utgjer ei sosial inngruppe som ofte kommenterer kvarandre og der aktørane ofte har likearta sosio-politiske tankestrukturar («imaginaries») og ryggmarksreaksjonar.
3. Det er eit grunnleggjande innslag i sjølvforståinga deira at dei ikkje berre handlar på marknaden ved å selje ei vare, og ikkje berre handlar på vegner av ein profesjon, men at dei handlar i samsvar med ein uskriven samfunnskontrakt som pålegg dei å avsløre makta²⁷ – ein edel ambisjon som ikkje sjeldan fører til ei kollektiv heksejakt retta mot enkeltpersonar i politikk og samfunnsliv. Samtidig overser dei ofte den makta dei sjølve har til å påverke hendingar og til å setje dagsordenen.²⁸ Og dei fleste politikarane er på sett og vis avhengige av desse media, slik at det knapt finst ei tilsvarende motmakt til makta i media.²⁹

Igjen, moderne media er mangfaldige, og dette er også tilfellet her til lands, og det finst ulike positive unntak til dette noko dystre biletet. Kanskje kan det seiast at den offentlege debatten på visse måtar er blitt betre i seinare åra, ikkje primært på grunn av journalistane, men ved innspel frå skrifeføre samfunnsborgarar. Men sett i kontrast til dei indre behov i moderne samfunn, for ein mangfaldig og

opplyst offentleg sfære som fostrar sjølvkritisk og reflektert argumentativ rasjonalitet, er det likevel rimeleg å seie at det alt i alt er eit stort sprik mellom dei aktuelle institusjonane og aktørane på den eine sida og det ideelle behov for argumentativ rasjonalitet på den andre.³⁰ Med tanke på interpretativ-dannande og argumentativ rasjonalitet som krev tid og plass for å bli skikkeleg presentert og tileigna, er det her ei institusjonell utfordring.

Partipolitikken er utfordra

På sett og vis har norske politikarar jamt over vori årlege og seriøse personar³¹ (noko som ikkje betyr at dei var tilstrekkeleg kompetente og oppdaterte), og alt i alt har den politiske kulturen vori rimeleg anstendig (noko som ikkje betyr at det ikkje fanst fusk og fanteri). Men det er endringar på gang,³² og det finst fleire strukturelle problem, mellom anna fordi det politiske feltet, i form av partipolitikk,³³ må samhandle både med ulike former for *vitskapleg ekspertise*,³⁴ ofte på universitet, og med *massemedia*,³⁵ ikkje minst med sentrale aviser samt radio og fjernsyn.³⁶ Og ettersom det er strukturelle problem innanfor desse to domena, blir det her ei overføring av problem over til partipolitikken:

Som nemnt, på grunn av at vitskaplege disiplinar er *perspektivistiske* er det ein fare for at politikarane primært held seg til ein spesiell type ekspertise og overser andre typar ekspertise som ville ha vori praktisk viktige for ei optimal handtering av dei problem ein står overfor. Det er derfor ein fare for at politikarane kan bli intellektuelt «skeivøygde» når dei skal hanskast med kompliserte

problem – finanskrisa og miljøutfordringane illustrerer poenget. I tillegg har vi problemet med *usikkerheit* ved vitskapleg forsking og vitskapsbasert ekspertise.³⁷ Dette inneber at forholdet mellom ekspertise og politikk ikkje kan tenkjast som eit forhold mellom sikker kunnskap og politiske verdiar og val, men at det ofte krevst utøving av *skjønn under uvisse* frå dei involverte ekspertane si side og ei *open og opplyst drøfting* blant politikarane og samfunnsborgarane elles.

Sagt i klartekst: Vi lever i eit utdanningssamfunn med ny klassestruktur. Moderne samfunn er vitskapsbaserte, og vitskapen opptrer i form av ulike disiplinar, kvar og ein med sine særeigne begrep og metodar, sosialøkonomien har sine, psykologen sine, og så vidare. Derfor er det viktig å kunne skilje mellom modell og røyndom. Og derfor er det viktig å unngå at ein bestemt disiplin (modell) blir dominerande, til fortrengsel for andre, som også gir kunnskap om korleis verda er. Dette poenget er avgjerande for forholdet mellom politikk og ekspertise: Det er ei politisk oppgåve å sikre at ulike relevante disiplinar er på plass. Negativt uttrykt, det er ei politisk oppgåve å motarbeide fagleg trøngsyn og snever ekspertise. Dette er særleg påkravd for eit sosialdemokratisk parti med pretensjon om å føre ein opplyst og heilskapleg politikk, utover snevre enkeltsaker: Dersom ein ikkje taklar moderne verdiproblemet³⁸ og heller ikkje taklar utfordringane i eit vitskapsbasert samfunn med mange ulike fag og ekspertar, er ein ille ute med tanke på framtida.³⁹

På grunn av at moderne massemedia i stor monn er tabloide, kombinert med den journalistiske ambisjonen om å definere den politiske dagsorden og om å avsløre makta (gjerne på det personlege plan), blir det ofte eit

uheldig forhold mellom politikk og massemedia. I tillegg er det tendensar til byråkratisering og sentralisering i det politiske liv, røft sagt med den doble negative effekt at aktørane i dei sentrale politiske miljø lever for fjernt frå folk flest og korleis dei tenkjer og reagerer,⁴⁰ samtidig som dei politiske aktørane ofte tenkjer og agerer innanfor sine eigne avgrensa og utilstrekkelege tankestrukturar og begrepsmönster.⁴¹

Parallelt med at argumentativ rasjonalitet står under press og samtidig som spesielle og begrepsfattige tankemönster får dominere, har det skjedd ei forvitring av folkeopplysningsprosjektet og av det folkeleg-nasjonale som i si tid gav styrke til Venstre og seinare også til Arbeidarpartiet;⁴² politikken er i stor grad blitt eit forsøk på harmoniserande forvaltning av individuelle rettar og materielle gruppeinteresser.

Kort sagt, her til lands har den politiske sfæren fungert rimeleg bra i handteringen av praktiske problem frå dag til dag, så lenge desse problema var velkjende og primært kravde ”business as usual”. Men det er problem med tanke på dei *indre* utfordringane i pågående moderniseringss prosessar, anten dei er institusjonelle eller gyldigheitsrelaterte, og også med tanke på *eksterne* utfordringar som krev berekraftige løysingar globalt og på lang sikt.

Dette er ikkje berre utfordringar for den politiske sfæren, men for samspelet mellom sfæren for vitskap og utdanning, den offentlege sfære, og den politiske sfære, kvar med interne manglar (som indikert ovanfor). Grovt sagt, det er her ein ubalanse i favør av kortsiktige praktiske problem og instrumentell rasjonalitet på kostnad av langsiktig og argumentativ offentleg resonnering, med andre ord, på

kostnad av det som nettopp trengst i moderne samfunn med deira indre og ytre utfordringar.⁴³

Eit sideblikk: kunnskapsrelaterte manglar i møtet med nyliberalismen

Som nemnt var grunnlaget for ein universell velferdsstat på plass allereie før krigen.⁴⁴ Etter krigen kunne derfor den vidare utviklinga halde fram, frå utpå 70-talet godt støtta av inntektene frå ein ekspanderande oljeindustri. Med den nyliberalistiske vendinga mot slutten av 80-talet, og etter Sovjetunionens fall, vart velferdssystemet revurdert, men ikkje forlatt. Vi skal gi nokre korte merknader om kunnskapsrelaterte utfordringar i den samanhengen: Amerikanske liberalistar kritiserer velferdsstaten for å vere rigid og ineffektiv og dømd til å mislykkast i ei globalisert og konkurransesbasert verd. Denne kritikken er begrepsmessig windskeiv og empirisk ukorrekt. Han overser ikkje berre dei politiske og kulturelle skilnadene mellom Europa og USA,⁴⁵ men også skilnadene innanfor Europa, t.d. mellom dei skandinaviske land og Sentral-Europa.⁴⁶

Skandinavisk velferd er universell, den gjeld alle samfunnsborgarar, ikkje berre spesielle og potensielt stigmatiserte grupper. Dessutan er dette velferdsopplegget lokalisert innanfor ein relativt egalitær kultur med grunnleggjande tillit og med ein viss solidaritet.⁴⁷ Så langt frå å vere rigide har desse landa ein relativt høg effektivitet og sosial mobilitet. Heller ikkje er skattenivået spesielt høgt, særleg ikkje når skattenivået blir samanlikna med dei offentlege tenestene og den samfunnsordenen som

samfunnsborgarane nyter godt av.

Alle samfunnssystem har behov for pågående korrekjonar og tilpassingar, slik også med den nordiske velferdsstaten; men det var inga djup krise i funksjonsmåten til velferdsstaten då høgrebølgja sette inn mot slutten på 80-talet, og heller ikkje når det galdt allmenn støtte i samfunnet.⁴⁸ Men det ligg alvorlege utfordringar like forut.

Ei utfordring ligg i demografien: Reproduksjonen er låg og folk lever lengre (ofte med behov for intensiv pleie). Men også her: fødselsratane i Noreg er høgare enn i mange europeiske land, og den gjennomsnittlege pensjonsalderen er blant dei høgaste i Europa.

Ei anna utfordring er knytt til innvandring frå land der det rår uklare oppfatningar om kva det inneber å leve i ein velferdsstat (t.d. med tanke på samfunnsmessige dygder, slik som solidaritet utover eigen familie). Dermed er det ein fare for ei svekking av den gjensidige tillit og den sjølvrestriktive solidaritet som er påkravde i ein sjenerøs og universell velferdsstat.⁴⁹

Endeleg er det fare for tilbakeslag i internasjonal økonomi, noko som vil stille det nordiske velferdssystemet under press, også i det norske tilfellet, trass i oljeøkonomi og oljefond.

Tidleg på 70-talet vart det funni olje utanfor kysten i norsk territorialfarvatn. Etter kvart vart det utvikla ein oljeøkonomi som på mange måtar har endra den økonomiske strukturen i landet og skapte ein uventa velstand. I utgangspunktet var oljeproduksjonen styrt ved statleg tilsyn og i stor grad ved statleg eigarskap (jf Statoil); slik vart den nye velstanden til gagn for alle samfunnsborgarar (m.a. fordi ei viss økonomisk omfordeling alltid har vori eit

innslag i velferdsprogrammet). I så måte undergrov ikkje oljeeventyret det generelle velferdssystemet; tvert om, det bokstavleg talt smurde systemet. Men med Thatcherismen og seinare med Sovjetunionens fall vart nyliberalistiske idear dominerande. Frå midten av 80-talet trengte desse ideane inn i norsk politikk, ikkje berre frå høgre, men også via Arbeidarpartiet, t.d. ved Gro Harlem Brundtland og hennar folk (som styrte regjeringa i tre periodar, i 1981, 1986-1989 og 1990-1996).

Ved å lansere ein debatt om «modernisering» gav sentrale aktørar støtte til ei deregulering av politiske institusjonar, *frå stat til marknad*, i samsvar med nyliberalistisk ideologi og tilhøyrande modellar om personleg motivasjon og institusjonell kontroll.⁵⁰ Dette var blømingstida for *New Public Management*⁵¹ med førestillinga om samfunnsborgarane som konsumentar på marknaden og med lovfesta rettar, snarare enn ei forståing av samfunnsborgarane som politiske aktørar som tar del i demokratiske prosedyrar gjennom offentleg meiningsutveksling, val og partipolitikk.

Kort sagt, den offentlege sektor gjennomgjekk endringar, og desse endringane hadde innverknad på den allmenne bakgrunnen for velferdssystemet. Men den indre kjernen i velferdsstaten, knytt til helsestell og sosial tryggleik ved sjukdom og arbeidsløyse, vart likevel ikkje alvorleg påverka av desse endringane.

Som eit aspekt ved denne «moderniseringa» lanserte sentrale politiske aktørar også ein debatt om «fridom», forstått ut frå den liberalistiske dikotomien mellom individuell fridom (forstått som frie val ved konsumentar på marknaden) og kollektiv tvang (forstått som restriksjonar pålagde av staten). Kort sagt, ein opererte ikkje med

ein omgrep om personleg autonomi som ein konstitutiv «regulativ ide»⁵² og dermed som ei personleg oppgåve så vel som eit offentleg medansvar.⁵³ I denne debatten om «fridom» vart fanga av den simplistiske distinksjonen mellom fridom som individuelle valhandlingar og tvang som offentleg regulering.

Det interne behov for argumentativ rasjonalitet og førpolitiske dygder

For å seie det slik: alt i alt er Noreg eit greitt «dag-til-dag demokrati», ikkje ut frå ideelle standardar, men samanlikna med dei fleste andre.⁵⁴ Men eit fungerande demokrati krev meir enn formale reglar for votering og maktfordeling. Visse førpolitiske vilkår er også påkravde.⁵⁵ Vi har allereie vist til grunnleggjande tillit, oppnådd ved spesielle historiske læringsprosessar, som eit slikt førepolitisk vilkår for utviklinga av eit parlamentarisk demokrati og for utviklinga av ein nordisk velferdsstat.

I det føregåande har vi peika på ymse utfordringar på grunn av ein viss svikt i argumentativ rasjonalitet i høve til vitskap og utdanning, den offentlege sfære, og partipolitikken, og vi har samtidig vist til at refleksiv og argumentativ rasjonalitet er påkravd i moderne vitskapsbaserte og pluralistiske samfunn:

Det er behov for eit reflektert skjønn i omgang med ulike vitskaplege disiplinar for å unngå windskeive og eindimensjonale grep i praktisk politikk, på grunn av ein urimeleg dominans ved bestemte former for vitskaplege ekspertise til fortengsel for andre relevante former for ekspertise. Vi kan sjå finanskrisa i 2008 som eit eksempel

på ein urealistisk tillit til økonomiske modellar, idet ein såg bort frå den grunnleggjande skilnaden mellom modell og realitet: refleksjonssvikt og begrepsfattigdom fører lett til alvorlege problem i moderne vitskapsbaserte samfunn.⁵⁶ Stilt overfor den indre pluralismen i moderne samfunn, når det gjeld verdiar og livsstil, når det gjeld ulike livssyn og religionar, og når det gjeld kulturell og etnisk mangfald på grunn av immigrasjon, er det avgjerande at vi har seriøse og opplyste diskusjonar om distinksjonen og den indre dialektikken mellom universalitet og pluralisme, det vil seie, mellom det som er universelt gyldig og samfunnsmessig nødvendig og det som utgjer områda for rimeleg usemje og legitimt mangfald.⁵⁷

På dette punktet møter vi det kunnskapsteoretiske spørsmålet om universell gyldighet,⁵⁸ om universelt gyldige normer som er konfesjonsoverskridande og i så måte nøytrale med omsyn til dei ulike livssyn og religionar, og som dermed tillet verdimangfald, slik at vi unngår den ustyrlege «kampen mellom gudane» (Max Weber).

Vi har dessutan spørsmålet om det normative grunnlaget for ein demokratisk rettsstat, med rettar og plikter. Dermed har vi også spørsmålet om dei førpolitiske føresetnadene for eit fungerande moderne demokrati. I vårt tilfelle har vi sett at dette omfattar grunnleggjande tillit og egalitære holdningar, med utgangspunkt i spesielle historiske erfaringar og læringsprosessar.⁵⁹

Såleis finst det normative fordringar på tre (sambundne) nivå: 1) universelle normer som føresetnad for argumentativ rasjonalitet, 2) normative føresetnader for ein demokratisk rettsstat, og 3) førpolitiske vilkår for eit fungerande egalitært demokrati med eit utvikla

velferdssystem. Desse tre normative problemstillingane må inngå når ein fører ein seriøs diskusjon om forholdet mellom det som er påkravd og det som kan variere. Det gjeld også det norske tilfellet, eit moderne rettsstatleg demokrati med ein allmenn velferdsstat.

I dette kapitlet har vi vist til visse institusjonelle utfordringar for argumentativ rasjonalitet i høve til vitskap og utdanning, den offentlege sfære, og partipolitikken – utfordringar som påverkar den intellektuelle sosialiseringa og dermed handlingsevna til dei involverte aktørane. Men situasjonen framstår som endå meir utfordrande når vi også trekker inn dei underliggende *tankestrukturane* som vi nemnde i det førre kapitlet. Vi gjekk der ut frå at det i vårt tilfelle ligg føre ei spesiell bakgrunnsforståing der det blir operert med dikotomiske førestillingar om «good guys» og «bad guys», og med ei tilhøyrande utvendigjering av vondskapen og dermed ei viss hemming av den sjølvkritiske refleksjonen. Vi gjekk vidare ut frå at dette dualistiske skjemaet vart endra til ein triangulær modell som inkluderer den «gode andre», hovudsakleg som offer, ikkje som ein autonom og ansvarleg person, ei holdning som inneber ein asymmetrisk paternalisme. Kort sagt, ved å sjå den andre hovudsakleg som eit offer og ikkje som ein ansvarleg person inneber denne holdninga utilsikta eit åtak på menneskeverdet til den andre personen. Dette var grunnen til at den store norske diktatoren Knut Hamsun reagerte med stor harme då han etter krigen vart sagt å ha varig svekte sjelsevner og at han derfor var uskikka for ein rettsleg dom.

Men etter den tid er det blitt relativt vanleg i kriminal-saker å appellere til denne typen ansvarsfråskrivning for å

unngå straff. Det er også ein tendens til å forstå sosiale problem i slike kategoriar, utan i tilstrekkeleg grad å vurdere det intrikate spørsmålet om balansen mellom kausale faktorar og personleg ansvar i dei ulike tilfella (jf diskusjonane om «moralistiske» versus «terapeutiske» samfunn⁶⁰). Tilsvarande holdninga, der ein gjer den andre til eit offer,⁶¹ vart også vanleg overfor innvandrarar.⁶² Det ironiske ved denne holdninga, som er meint å skulle uttrykke ei gjensidig anerkjenning, er at dette i realiteten utgjer ein reduksjon av menneskeverdet til det andre mennesket som ansvarleg og likeverdig person.

Det er endå ein begrepssmessig mangel som hindrar ein fornuftig diskusjon i spørsmål om innvandring: I moderne demokrati med eit velferdssystem er det grunnlag for å skilje begrepssmessig mellom sosialrettar, fridomsrettar og deltarrettar.⁶³ 1) Strengt tatt, alt som trengst for å kunne tilskrivast sosialrettar er det å ha ein biologisk kropp og eit personnummer. 2) For å kunne tilskrivast fridomsrettar må ein kunne handle intensjonalt, ikkje berre reagere instinktivt. 3) Men for å kunne realisere deltarrettar i eit moderne demokrati må ein på rimeleg vis meistre fellesspråket og forstå grunnleggjande forhold om korleis eit slikt samfunn fungerer, både allmenne institusjonelle differensieringar (som det mellom rettssystem og religion) og dei holdningar og dygder som er påkravde for at slike samfunn skal fungere, medrekna dei spesielle institusjonelle ordningar og tilhøyrande holdningar og åtferdsmønster som trengst i det spesielle samfunnet der ein bur.⁶⁴ Kort sagt, sosialrettar kan ved eit politisk vedtak i prinsippet tilskrivast alle som har ein biologisk kropp; fridomsrettar kan også tilskrivast andre, men berre dei

som kan handle intensjonalt; deltarrettar, derimot, kan av prinsipielle grunnar ikkje meiningsfullt tilskrivast dei som ikkje meistrar språk og sosio-kulturelle kodar og som ikkje har ein rimeleg kjennskap til det samfunnet der ein lever.

Når vi her viser til behovet for sjølvkritisk og refleksiv argumentativ rasjonalitet i moderne samfunn, kan det avslutningsvis vere på sin plass minne om tre samanvovne poeng som samla sett utgjer eit allment omgrep om «modernisering av medvitet»:⁶⁵

1. Vi må vere opne for å godta vitskapleg kunnskap, forstått kritisk i samsvar med den sjølvkritiske oppfatninga av vitskap som organisert skepsis,⁶⁶ og dermed må vi tilegne oss ei argumentativ og refleksiv holdning, slik at vi er opne for å søkje og godta dei betre argument og for å anerkjenne andre som likeverdige diskusjonspartnarar.⁶⁷
2. Kvar og ein må erkjenne at eins eiga tru er éi blant fleire andre, og at ein ikkje på vitskapleg vis kan vite at ein sjølv har den rette trua (jf punktet ovanfor). Kvar og ein må i så måte tilegne seg ein refleksiv identitet.
3. Vi må erkjenne at gyldige grunnar, i lovgiving og rettsvesen, i prinsippet må vere forstælege for alle opplyste samfunnsborgarar, uavhengig av tru og livssyn (jf punktet ovanfor). Avgjerande politiske grunnar må i denne forstand vere nøytrale i høve til spesielle religionar eller livssyn. Dermed må vi godta eit institusjonelt skilje mellom religion og rettsvesen.

Det tredje poenget (punkt 3) inneber at alle slags oppfatningar kan presenterast i den offentlege meiningsutvekslinga,

men til sist må dei ”slusast” inn i det politiske systemet, for å ende opp i rettslege avgjerder som er bindande for alle samfunnsborgarane. Derfor er det påkravt at alle avgjerande grunnar i prinsippet er forståelege for alle.⁶⁸ Det første poenget (punkt 1) viser til samanhengen mellom vitskapskritikk og religionskritikk. Det er her viktig å sjå at det finst eit indre krav om sjølvkritisk kritikk av vitskapleg rasjonalitet, i kontrast både til scientistisk dogmatisme og til postmoderne relativisme.

Anvendt på konkrete tilfelle vil desse tre krava (punkt 1-3 ovanfor) måtte avpassast til kvart individ på ein rimeleg og fleksibel måte. Men det er avgjerande at dei ulike leiarane tar desse utfordringane på alvor og at dei har gått igjennom tilsvarande læringsprosessar, slik at den allmenne kulturen i tilstrekkeleg grad blir prega av ei slik modernisering av medvitet.

Dette er indre krav og strukturelle behov i moderne pluralistiske samfunn. Derfor kan desse fordringane, når dei ikkje blir tilstrekkeleg innfridde, tene som indikator på uheldig refleksjonssvikt og begrepsfattigdom i eit moderne samfunn, medrekna dei skandinaviske. Det er denne kunnskapsrelaterte utfordringa vi har hatt for auga i dette kapitlet.

Kapittel 8

Avsluttande merknader

Nordiske parallelar og skilnader

Det andre fokuset galdt underliggende tankemønster og former for rasjonalitet i høve til vitskap, offentlegheit og politikk i tida etter andre verdskrig. I dei avsluttande merknadene til det første fokuset viste vi til visse parallelar mellom dei nordiske land. Men når vi ser dei nordiske land i lys av krigserfaringane med påfølgjande sjølvtolkingar, framstår dei som meir ueinsarta. Vi skal no sjå på visse parallelar og skilnader mellom dei nordiske landa frå siste verdskrig og framover. Men aller først nokre oppsummerande merknader.

Uforløyste tankemønster og sviktande sjølvansaking?

Når det gjeld norske forhold, har vi stilt spørsmål ved den relativt sterke stillinga til instrumentell rasjonalitet, til fortrengsel for refleksiv og sjølvkritisk argumentativ rasjonalitet. I den samanhengen har vi sett på vitskap og utdanning, den offentlege sfære, og partipolitikken. Vi

har også stilt spørsmål ved underliggende tankemønster i etterkant av krigen: korvidt det var ein tendens til å tenke i svart-kvitt – det gode «vi» mot «dei andre» – der vondskapen så å seie vart utvendiggjord. Om dette stemmer, kan det seiast å ha vori ein uheldig konstellasjon av svakt utvikla argumentativ rasjonalitet og av vindskeive tankemønster, noko som samla sett kan ha vanskeleggjort ein sjølvansakande ettertanke.

Manglar i møtet med moderne utfordringar

Ut frå det overordna grepet blir moderniseringsprosessar her forstått i lys av ulike former for rasjonalitet. Spørsmålet om korleis rasjonalitetsformene blir utdifferensierte og utvikla og korleis dei samverkar, er derfor sentrale problemstillingar. Det same gjeld spørsmålet om kva for institusjonar og aktørar som er involverte. Status og rolle for ulike disciplinar og for ulike ekspertar og institusjonar er dermed avgjerande for det kritiske spørsmålet om moderniseringsprosessane kan seiast å vere vellykka. Eit viktig negativt kriterium kan då omtala som fatal ubalanse, anten i form av urimeleg marginalisering av visse typer rasjonalitet og ekspertise eller i form av vindskeiv eller einsidig institusjonsutvikling (slik som i Sovjet, der staten ved partiapparatet var dominante, eller i Russland etter Murens fall, der marknaden vart dominante, eller i Iran der religiøse aktørar er dominante).

Vi har særleg fokusera på farene for sviktande argumentativ rasjonalitet, ikkje minst med tanke på dei sjølvkritiske versjonane av slik rasjonalitet. Manglar av dette slaget er

uheldige for evna til å takle viktige utfordringar i moderne samfunn, for eksempel:

1. for handteringen av forholdet mellom universalitet og mangfold; dette er ei viktig utfordring i moderne pluralistiske samfunn, ikkje minst i moderne statsrettslege demokrati;¹
2. for ei rimeleg handtering av forholdet mellom ulike vitskaplege disciplinar og ekspertiseformer i forskjellige konkrete tilfelle;
3. for handteringen av forholdet mellom religion og offentleg argumentasjon, med relevans for lovgiving av felles forpliktande lover;²
4. for måten vi taklar kulturelle og religiøse skilnader i integreringspolitikken;
5. og for måten vi forheld oss på med omsyn til langsiktige økologiske problem, til beste for ei berekraftig og anstendig framtid.

For alle desse utfordringane trengst det ei fri og opplyst offentleg drøfting og meiningsdanning, i tillegg til ulike andre vilkår med tanke på høvelege rasjonalitetsformer og institusjonelle opplegg. Vi har i det føregående fokusert på viktige tankemønster og rasjonalitetsformer i Noreg frå andre verdskrig og framover, med spesielt blikk på vitskapane og universitetet, på den offentlege sfære, og på partipolitikken. Her er manglane på refleksiv og argumentativ rasjonalitet påfallande, ikkje minst i kontrast til utviklinga av andre rasjonalitetsformer, særleg instrumentell rasjonalitet. Ved å fokusere på ulike former for rasjonalitet, og dermed på ulike vitskapar og deira indre forhold, blir det klart at vi har utfordringar med omsyn til

faren for inadekvate utval av ekspertgrupper og dermed for utilsikta og uforutsette negative konsekvensar. For å kunne innsjå og omtale slike utfordringar treng vi refleksiv og argumentativ rasjonalitet.

Nordiske parallelar i politisk kultur

Dei første tiåra etter krigen blir gjerne sett på som høgdepunktet for det som er kalla den «skandinaviske modellen» – kort sagt, eit rettsstatleg demokrati med ein politisk kultur prega av ein aktiv stat som nyttar seg av utvalde ekspertgrupper, med blandingsøkonomi og sterke organisasjonar, med ein allmenn vilje til rimelege kompromiss, og med eit universelt velferdssystem og ei viss omfordeling av velstand. Det er skilnader mellom dei ulike nordiske statane og det var forandringar i løpet av denne perioden,³ men denne generelle karakteristikken framhevar likevel visse felles trekk ved politisk kultur og institusjonar i desse statane. Trass i ein nyliberalistisk trend gjennom 1980-talet og i etterfølgjande tiår⁴ har dei nordiske landa tatt vare på eit relativt sjenerøst og universelt velferdssystem og ein relativt ukorrupt og effektiv politisk kultur.⁵ Desse samfunna er derfor stadig attraktive for mange.

Krig og etterkrigstid; skilnader i utanrikspolitikk og tankemønster

Dei nordiske moderniseringssprosessane bør ikkje oppfattast som deterministiske, som eintydige utviklingslinjer fram mot det egalitære, effektive og lovstyrte

velferdssamfunnet vi fekk, fram mot 1970-talet. Det er rimeleg å tenkje seg at ting kunne ha gått annleis. Samtidig er det slik at topografi er lagnad, ikkje minst i den meinings at topografi kan bety ein geo-politisk skilnad når det gjeld krig og fred; og under den andre verdskriga gjennomgjekk innbyggjarane i dei nordiske landa, med forskjellig geografisk lokalisering, ganske ulike grunnfaringar – kort sagt:⁶

Danmark vart okkupert av den tyske *Wehrmacht* våren 1940, men vart verande eit dansk kongedømme med politiske og administrative institusjonar, i ein relativt fredfull sameksistens inntil siste del av krigen. Noreg vart okkupert på same tid; etter ein kortvarig militær motstand vart Noreg eit *Reichskommissariat* under *Reichskommissar Terboven*, mens Quisling først utropte seg til nasjonal leiar og seinare vart ministerpresident for ei samarbeidsregjering. Sverige vart verande nøytralt under krigen, etter først å ha agert forsiktig og forståingsfullt overfor Hitler-Tyskland⁷ og seinare å ha bevega seg varleg i retning av dei allierte. Finland var på tragisk vis involvert i ein krig mot den Raude Hær vinteren 1939-1940, og kom snart etter i krig mot Sovjetunionen for andre gong, no på same side som Hitler-Tyskland. Island vart okkupert fredfullt av dei allierte.

Desse ulike krigserfaringane vart tolka og tileigna på ulikt vis i dei fem nordiske land etter krigen: Vi har allereie gitt eit par hint om endringar i norske tankemønster frå krigstida og inn i etterkrigstida. Dei finske erfaringane var meir dramatiske; men finnane greidde openbert å handtere krigserfaringane så vel som dei delikate etterkrigskonstellasjonane på ein rimeleg måte, som uavhengig stat i geografisk nærkontakt med Sovjetunionen. Danskane hadde

langt mindre dramatiske erfaringar frå krigen, og dermed var det gjerne fristande å utvikle tankemønster i etterkrigstid der ein lét vere å fokusere på det daglege praktiske samarbeidet med okkupantane. Svenskane utvikla i etterkrigstida ein pro-vestleg nøytralitet, samtidig som dei presenterte seg som eit progressivt venstreorientert land som støtta frigjøringsrørsler i den tredje verda.⁸ Mot slutten av krigen kunne islendingane på lykkeleg vis opprette ein sjølvstendig stat, ettersom banda til Danmark *de facto* var kutta over. Alt i alt, under den andre verdskriga vart kvar av dei fem nordiske land konfrontert med spesielle utfordringar og kvar hadde sine spesielle reaksjonar; og seinare, i etterkrigsperioden, etablerte kvar nasjon ei høveleg sjølvforståing, meir eller mindre idyllisk, meir eller mindre realistisk.

Eit nærskyldt poeng kan tilføyast: Tidlegare var det første framandspråket⁹ i mange samanhengar tysk, frå teologi og universitetsliv til teknologi og arbeidarrørsle. Dessutan representerte Tyskland ofte det kulturområdet der nordiske forfattarar og kunstnarar nådde ut i verda. Følgjeleg framstår den andre verdskriga og det etterfølgjande brotet med Tyskland og tysk kultur som ei skjelsetjande geo-kulturell endring for dei nordiske folk og deira sjølvforståing: Impulsane utanfrå vart i stor monn einsidig angloamerikanske.

«Kriegen (*polemos*) er alle tings far», ifølge den greske filosofen Heraklit.¹⁰ I det minste kan vi seie det slik: ulike krigserfaringar og reaksjonar og ulik etterfølgjande sjølvfortolking og sjølvforståing var med på å gjere skilnadene større i det nordiske området.¹¹

Den nye uvissa

I tilbakeblikk framstår ikkje dei nordiske moderniseringssprosessane som ei eintydig og nødvendig utvikling fram mot eit egalitært, velordna og opplyst velferdssamfunn og eit lovstyrt demokrati. Det er tenkjeleg at historia kunne ha tatt andre vegar. Dette er særleg tilfellet i samband med krig og krise, slik som i norsk historie i 1814, 1884 og 1905, eller under depresjonen og dei økonomiske krisene i mellomkrigstida, eller under og etter siste verdskrig. Kort sagt, resultatet av forhandlingane med svenske styremakter hausten 1814 var ikkje gitt på førehand, heller ikkje utfallet av konflikten mellom embetsstand og venstreopposisjon i 1884, eller mellom norske og svenske aktørar i 1905. Heller ikkje var det gitt at det i mellomkrigstida skulle komme til eit raud-grønt samarbeid mellom ei reformorientert arbeidarrørsle og ein pragmatisk bondestand (i kontrast til utviklinga elles i Europa¹²), eller at det ikkje skulle komme til ei «dansk løysing» i 1940, som ville ha gitt andre konstellasjonar og tankemønster etter krigen.¹³ I seinare tid er også dei nordiske samfunn sette under press av ymse slag. For eksempel: Ved Murens fall og framveksten av nyliberalisme og økonomisk globalisering er det blitt vanskelegare å utøve politisk styring og kontroll på nasjonalt plan. Ved anslaget mot *World Trade Center* og framveksten av «statslaus» terrorisme er det vanskelegare å skape fred og tryggleik med militære middel. Ved finanskrise og aukande regionale og økologiske utfordringar er det blitt vanskelege å tru på dei modellar og institusjonelle føringar som ligg til grunn for gjengs økonomisk teori og praksis.

Dei nordiske formene for modernitet er sett under press,

til liks med andre moderne og førmoderne samfunnsformer i vår tid. Såleis er det ikkje berre tale om risikosamfunn, dersom risiko blir forstått som utfordring og fare som vi kan talfeste og kalkulere; det er av kunnskapsteoretiske og institusjonelle grunnar også tale om grunnleggjande uvisse og rådløyse.

Modernitetsprosessane forstått som differensiering og vidare utvikling av rasjonalitetsformer og institusjonar, og knytt opp til teknologisk kontroll og økonomisk ressursutnytting, har openbert enda opp i eit dobbelt uføre, ytre sett overfor økologiske utfordringar, indre sett overfor kunnskapsrelaterte og institusjonelle utfordringar.

Dersom modernitet blir forstått normativt ut frå innebygde rasjonelle fordringar, medrekna sjølvkritisk fornuft i vitskap og praksis, er det ingen fornuftig veg attende til ein førmoderne tilstand. Oppgåva er då etter evne å søkje forbetringar, ut frå ulike gitte situasjonar og på ulike plan. Og jamvel om dagens nordiske samfunn ikkje skulle vere berekraftige og ikkje kan tene som modell for andre, kan vi likevel spørje om det ikkje er noko ved tidlegare moderniseringsprosessar i dei nordiske land som viser at det i moderne samfunn er mogleg å leve verdige liv, politisk og kulturelt, også under meir beskjedne materielle vilkår og med eit meir nøkternt forbruk enn det vi har i dag. Det er ikkje lite berre det.

Kapittel 9

Universalitet, mangfold, berekraft?

Moderniseringsprosessar i ei globalisert verd: universalitet, mangfold og berekraft?

I dette kapitlet skal vi gi rom for nokre avsluttande merknader om allmenne utfordringar for moderniseringsprosessane i ei globalisert verd, ved først å vise til 1) samspellet mellom universalitet og mangfold og til 2) grunnleggjande historiske erfaringar og førpolitiske vilkår for moderne demokrati, etterfølgt av nokre merknader om 3) interne og eksterne utfordringar ved moderne samfunn, og ei påminning om 4) det kinkige spørsmålet om korleis ein bør begrepsbestemme «dei som blir råka», det vil seie, dei som vi på ein eller annan måte bør ta moralske omsyn til, medrekna framtidige generasjonar og andre livsformer. Til slutt skal vi vise til 5) spørsmålet om indre spenningar og ytre vilkår for ei berekraftig framtid. Kort sagt, i dette kapitlet skal vi rette blikket framover og utover.

Universalitet og mangfold internt i moderne rasjonalitet og dermed i aktørar og institusjonar

Ei refleksiv tilnærming til moderniseringsprosessane vil allereie i utgangspunktet, og av sjølvrefererande grunnar, fokusere på ulike former for rasjonalitet: Når vi fokuserer på rasjonalitet i dette perspektivet vil vi erkjenne at vi allereie opererer innanfor ein refleksiv-argumentativ rasjonalitet.¹

1. Dessutan, når vi *refleksivt* erkjenner at vi er *feilbarlege* – at eg sjølv kan ta feil – forstår vi også, som moderne personar, at vi treng å lytte til kvarandre og søkje betre argument, kort sagt: vi treng å diskutere. Det er såleis eit indre samspel mellom tvil og argumentative prosessar, som vidare viser til vitskapleg forsking forstått som pågående læringsprosessar på søking etter betre innsikt.

2. I slike *argumentative* prosessar innser vi dessutan, av sjølvrefererande grunnar, at det finst nødvendige føresetnader² – det vil seie, føresetnader vi ikkje kan benekte utan å motseie oss sjølve – t.d. det å vere open for betre argument og å ha respekt for dei andre som er med og diskuterer. Desse føresetnadene³ omfattar mellom anna ytringsfridom så vel som ei plikt til å prøve å vere ein relevant meddiskuterande.⁴ Det finst såleis normative føresetnader som *står fast*, og som sjølvrefleksivt kan erkjennast som universelt gyldige.

I slike diskusjonar inngår det også ulike forsøk på å *tolke* munnlege ytringar eller skrivne tekstar, så vel som handlingar og hendingar. Slike tolkingsoppgåver er allereie til stades i dagleglivet, og dei kan vidareutviklast

i profesjonar som rettsvitenskap (tolking av lover og rettslege saksforhold), teologi (tolking av heilage skrifter) og i åndsvitskapane (tolking av kultur, av handlingar og menneskeskapte fenomen). Ved moderniseringsprosessane blir desse interpretative prosedyrane etter kvart meir argumentative og sjølvkritiske med spørsmål om eigne (og andres) føresetnader og fordommar (jf skilnaden mellom dogmatisk tolking og kritisk tolking av religiøse tekstar). Når desse prosessane får gå fritt, kan dei såleis bidra til ei modernisering av medvitet.

Moderne rasjonalitet blir ofte begrepsbestemt som *instrumentell* rasjonalitet, differensiert i eit mangfold av vitskaplege disiplinar med årsaksforklarande naturvitenskap som kjerneområdet, implementert i samfunnet i samspel med den teknologiske utviklinga, og institusjonalisert ved eit mangfold av vitskaplege og teknologiske profesjonar og ekspertgrupper. Og instrumentell rasjonalitet høyrer såleis med, saman med andre rasjonalitetsformer.

Alt i alt gir det derfor meinings å forstå moderne rasjonalitet som eit dynamisk samspel av *argumentativ*, *interpretativ* og *instrumentell* rasjonalitet, med pågående differensieringar og tverrfaglege overgangar. Men nokre poeng bør føyast til: 1) Det finst eit *mangfold* innanfor og mellom kvar av desse tre idealtypane av rasjonalitet, både i form av faglege differensieringar og av sjølvrefleksive og sjølvkritiske aktivitetar. 2) Men trass i mangfaldet av begrepsmessige perspektiv og metodologiske tilnærmingar er dei *alle* av indre grunnar knytte opp til argumentativ rasjonalitet;⁵ dette er *felles*.⁶ 3) Dessutan, dei pågående differensieringane (spesialiseringane) blir ofte følgde opp av forsøk på tverrfagleg refleksjon og kommunikasjon. Følgjeleg er moderniseringsprosessane, allereie med

omsyn til rasjonalitet, karakteriserte ved ei dynamisk blanding av det som er felles og det som er forskjellige, av *universalitet* og *mangfold*.

Rasjonalitet finst i form av menneskelege gjeremål, ferdigheter og dygder. Rasjonalitet er internt relatert til handling.⁷ I moderne vitskapsbaserte samfunn er dermed *aktørane* prega av dette dynamiske samspelet av universalitet og mangfold: I situasjonar som fordrar fornuftige svar av eit meir omfattande og velgrunna slag, er vi (på ulikt vis) henviste til argumentative framgangsmåtar med fordring om å søkje betre innsikt i det aktuelle tilfellet.

Dessutan, vitskaplege disciplinar er samfunnsmessige *institusjonar* som igjen påverkar (og blir påverka av) andre institusjonar i moderne samfunn, frå politikk og administrasjon til produksjon og distribusjon. I den grad ulike vitskaplege disciplinar er involverte i slike institusjonar finst det derfor tilsvarende samspel og spenningar i desse institusjonane, mellom det partikulare og det universelle, mellom spesielle føreliggjande modellar og metodar på den eine sida og, på den andre, allmenne fordringar i form av sjølvkritisk refleksjon og argumentasjon.

Med andre ord, fordi argumentativ resonnering er nærverande i vitskapleg verksemeld og fordi vitskapsbaserte aktivitetar inngår, både «djupt og breitt», i moderne samfunn, er det grunn til å hevde at dei ufråkommelege og universelt bindande føresetnadene for argumentativ resonnering er relevante i eit vidt felt i desse samfunna. Og i den utstrekning offentleg resonnering er vesentleg for eit opplyst demokrati er det dessutan grunnlag for å hevde at desse føresetnadene er spesielt relevante for moderne demokratiske samfunn (sjå nedanfor).⁸

Til sist ei påminning: når rasjonalitet blir forstått

pragmatisk, det vil seie som intern relatert til situerte aktørar, er det på sin plass å vise til at ikkje all innsikt opptrer i form av påstandar, men at det også finst handlingsboren innsikt, såkalla «taus kunnskap»,⁹ som i sin tur er ein føresetnad for handlingane våre og dermed også for dei ulike vitskaplege disciplinane.

Føresetnader for moderne demokratiske samfunn: grunnleggjande tillit, personleg autonomi, og medansvar

Ut frå ein refleksiv angrepssmåte fokuserer vi her på *begrepsfesting* av moderniseringsprosessar som situerte læringsprosessar, idet vi søker bort frå mindre adekvate og over mot meir adekvate måtar for å begrepsfeste eit fenomen.¹⁰ For eksempel, vi bør ikkje begrepsbestemme det demokratiske styret i Noreg berre ved universelle og ahistoriske prinsipp på den eine sida og fritt-flytande «norske verdiar» på den andre. Det er behov for «tynne» forteljingar (på begrepsmessig mellomnivå) der prinsipp og verdiar kan situerast historisk og tolkast meir spesifikt. Då kan vi t.d. sjå etter særeigne erfaringar¹¹ og læringsprosessar som utgjer førpolitiske vilkår for eit gitt samfunn, i staden for berre å operere med frittshevande verdiar og abstrakte prinsipp.

1. Som nemnt, visse av desse føresetnadene er slike som ikkje kan ”framskaffast frå utsida”, ikkje med økonomiske middel og heller ikkje ved politiske vedtak; dei kan berre tileignast ved eigne erfaringar og læringsprosessar. Dette gjeld t.d. tileigninga av *gjensidig tillit*, som føresetnad for

eit fungerande demokrati der personar og parti kan gå fredeleg og tillitsfullt inn og ut av regjeringsposisjon, og der dei som kjem i mindretal ikkje treng å frykte ei urimeleg behandling frå dei som er komne i fleirtal. Den slags tillit er voven saman med gjensidig anerkjenning av grunnleggjande likeverd og av personleg medansvar.¹²

2. Demokrati som institusjon føreset eit begrep om *tilstrekkeleg myndige personar* som er i stand til å gjere seg opp ei meinung om offentlege saker,¹³ men som likevel er feilbarlege og sårbare og i så måte like, jamvel om det er store skilnader med omsyn til i kva forstand den einskilde kan seiast å vere autonom.¹⁴ Men nettopp for feilbarlege personar er det behov for argumentativ resonnering og for roletaking og gjensidige læringsprosessar, kort sagt, for eit moderne argumentativt begrep om rasjonalitet og samhandling: Kjernebegrepet for demokrati i moderne samfunn føreset eit ideal om argumentativ rasjonalitet og ein tilstrekkeleg grad av personleg autonomi, i tillegg til adekvate institusjonelle ordningar for frie val og lovstyre. Begrepet om personleg autonomi er visseleg tvitydig. For eksempel, ut frå kausalforklarande vitskapar (frå hjerneforsking til genetikk) vil tanken om fridom og personleg autonomi, forstått som empiriske fakta, te seg som problematisk; men ei total avvising av personleg fridom og autonomi er sjølvopphevande, ei slik avvising utgjer ei pragmatisk (talehandlingsrelatert) sjølvmotseiing.¹⁵ På den andre sida er det heller ikkje gangbart å sjå personleg fridom og autonomi som sjølvinnlysande metafysiske sanningar, idet ein ser bort frå empiriske motargument. Og heller ikkje er det gangbart å operere med eit begrep om personleg fridom og autonomi berre som ein modell (anten i politisk eller økonomisk teori eller i rettsvesenet);

for i så fall står det avgjerande spørsmålet stadig ope, med tanke på korleis ein slik stipulert modell forheld seg til verkelege personar.

Kort sagt, dei ulike vitskapsbaserte argument som på forskjellig vis kan undergrave eller svekke tanken om personleg fridom og autonomi bør takast på alvor;¹⁶ men samtidig må vi unngå pragmatisk (handlingsbasert) sjølv-motseiing og såleis akseptere visse (kontrafaktiske) handlingsbaserte føresetnader for argumentativ rasjonalitet: Når vi diskuterer, må vi føresetje at deltarane er autonome, eller rettare, at dei er tilstrekkeleg autonome for at diskusjonane kan vere meiningsfulle: Ein tilstrekkeleg grad av personleg autonomi er å forstå som eit konstitutivt vilkår for argumentativ samhandling. Eit tilsvarande argument kan framførast for kommunikativ samhandling. Dersom vi ikkje føreset (ein tilstrekkeleg grad av) personleg autonomi, vil ikkje kommunikasjon vere meiningsfull.¹⁷ Med andre ord, personleg autonomi er ikkje å forstå som eit empirisk faktum; det er å forstå om ein *konstitutiv* føresetnad for argumentativ og kommunikativ samhandling, og samtidig som ein *regulativ idé*, dvs. som ei oppgåve om forbetring, med fokus på det tilstrekkelege, ikkje på perfeksjon. Som ein slik konstitutiv regulativ idé framstår personleg autonomi som ei oppgåve på to nivå: ei *personleg oppgåve* for kvart individ, i samhandling med andre, for dannande og utdannande forbetring, og som ei *oppgåve for fellesskapet*, om å leggje dei institusjonelle og materielle vilkåra betre til rette.¹⁸

Vi kan seie det slik: For å gi meinung føreset demokratiske val eit begrep om argumentativ rasjonalitet¹⁹ og personleg autonomi som regulativ idé, og i så måte finst det moralske fordringar overfor samfunnsborgarane i

demokratiske samfunn.²⁰

3. Men i tillegg har vi eit konsekvensetisk argument om *medansvar* for borgarar i slike samfunn, kort sagt: Det er rimeleg å framheve at ein aktør normalt har ansvar for konsekvensane av det vedkommande gjer. I demokratiske samfunn er det mogleg for borgarane å vere med å påverke politiske vedtak og tiltak, for eksempel ved å ta del i partipolitikken og i val eller ved å vere med i offentleg meiningsutveksling eller politiske aksjonar. Borgarane i slike samfunn har dermed eit visst medansvar for politiske hendingar, frå militære aksjonar til økonomisk politikk (men sjølvsagt avhengig av individuelle ressursar og kompleksiteten i den aktuelle situasjonen). Derfor har dei også ei plikt til å halde seg rimeleg oppdaterte og å handle i samsvar med dette (alt avhengig av eins posisjon og av situasjonen meir allment²¹).

Dei som lever i autokratiske samfunn, med færre sjansar til å påverke politiske vedtak og handlingar, har i mindre grad eit slikt medansvar. Ironisk nok, den private fridommen til å gjere som ein lystar (innanfor lova), er snarare ein fridom for undersåttar i autokratiske (konstitusjonelle) statar enn for samfunnsborgarane i demokratiske samfunn. (Jamfør den lausslupne *libertinage* hos Marquis de Sade under det gamle autokratiske regimet i Frankrike og den barske og ansvarlege borgarånd hos John Adams i det tidlege nordamerikanske samfunnet.)

Vi kan begrepsbestemme (og grunngi) eit demokratisk styre på ulikt vis og langs ulike dimensjonar; i så måte gir det mening å tale om «mange slags demokrati» (*multiple democracies*).²² Men samtidig finst det i moderne samfunn visse grunnleggjande fordringar om argumentativ

rasjonalitet og om danning av personleg autonomi, og desse fordringane er i særleg grad relevante for demokratiske samfunn.²³ Dessutan finst det ein felles kjerne for moderne statsrettslege demokrati når det gjeld lovsystre og rettferdige valsystem (t.d. at desse ordningane er inkluderande, frie og ukorrupte) og også ein felles kjerne når det gjeld førpolitiske føresetnader, ikkje berre som formelle fridommar, men som realistiske vilkår (materielle så vel som kulturelle) for politisk deltaking for alle samfunnsborgarar.²⁴

Idet vi ser tilbake, med fokus på samspelet mellom *universalitet* og *mangfold*, kan vi samanfatte følgjande poeng. I moderne demokratiske rettsstatar, som føreset argumentativ rasjonalitet og personleg autonomi (som regulativ idé), er det tre nivå av føresetnader:

4. *ufråkommelege føresetnader* for argumentativ rasjonalitet, medrekna normer om gjensidig anerkjenning (grunnleggjande likskap) og om søking etter betre argument (og dermed ytringsfridom),
5. *prosedurale reglar* for rettsstatleg demokrati (slik som rettferdige prosedyrar for votering og institusjonell fordeling av funksjonar og makt), og
6. *førpolitiske føresetnader* for eit fungerande demokratisk samfunn, basert på etablerte erfaringar (slik som grunnleggjande tillit og ein tilstrekkeleg grad av personleg autonomi).

Dette er allmenne føresetnader og ein felles grunn for alle samfunnsborgarar i slike samfunn. Men innanfor desse allmenne føresetnadene, og på grunn av dei, er det eit vidt

rom for mangfald – for ulike personlege preferansar og prosjekt, for ulike livssyn og religiøse oppfatningar, for ulike politiske parti og organisasjonar, og for ulike vitskaplege perspektiv og hypotesar. Dei allmenne føresetnadene er ikkje eit hinder for desse formene for mangfald.²⁵ Tvert om, det er på grunn av universelle føresetnader at mangfaldet kan framstå og utviklast.²⁶

Hovudpoenget om samspele mellom *universalitet* og *mangfald* inneber på den eine sida at denne typen «situert» universalitet alltid er samanfletta med særeigne mangfald, og på den andre sida, at reint mangfald er utenkjelleg og at forsøk på ein grenselaus politisk pluralisme, t.d. i form av absolutt multikulturalisme, vil vere til meins for alle partar.²⁷

Interne og eksterne utfordringar i moderne samfunn

Moderniseringsprosessar har *interne* utfordringar som ikkje er tilfeldige, men strukturelle, knytte opp til pågåande kunnskapsrelaterte og institusjonelle differensieringar. I den monn moderniseringsprosessar blir forstått ut frå slike differensieringar kan dei interne utfordringane begrepsbestemmost som ein *fare for ubalanse* mellom kunnskapsrelaterte eller institusjonelle differensieringar,²⁸ og slik ubalanse kan vidare gi opphav til kunnskapsmessig og institusjonell makteløyse på grunn av manglande oversyn og tilhøyrande styringsproblem.²⁹

Ut frå vår tilnærming har vi fokusert på praksisbasert rasjonalitet, situerte aktørar og institusjonar, kvar med sine indre differensieringar og utfordringar. Vi har for

eksempel vist til korleis instrumentell rasjonalitet, med tilhøyrande aktørar og institusjonar,³⁰ vart dominante på visse avgjerande tidspunkt, til fortrengsel for sjølvkritisk og argumentativ rasjonalitet.

Av strukturelle grunnar representerer denne typen institusjonell ubalanse ei allmenn utfordring for moderniseringsprosessane. Til dømes er det (som nemnt) ein trend i dei fleste moderne samfunn at universiteta i stigande grad blir reorganiserte ut frå marknadsmodellar, at aviser blir kommersialiserte, og at partipolitikken blir byråkratisert og lever sitt eige liv utan tilstrekkeleg kontakt med folk flest. Dermed skrumpar det institusjonelle rommet for uavhengige aktørar som praktiserer sjølvkritisk og argumentativ rasjonalitet.

På den andre sida, på grunn av ny teknologi har vi fått nye arenaer for kommunikasjon, nettverkbygging og politiske aksjonar.³¹ Stikkord er internett og e-post. Det er også lettare å produsere tekstar (stikkord: datamaskin og printer), lettare å reise og møte folk (stikkord: billege flyreiser), og lettare å kommunisere nesten frå kor det skal vere til kor det skal vere (stikkord: mobiltelefon). Følgjeleg har vi ei overbelastning av røyster og bodskapar av blanda kvalitet og betydning,³² kort sagt, ein tvitydig situasjon med omsyn til den institusjonelle basis for sjølvkritisk og argumentativ rasjonalitet.

Ut frå vår tilnærtingsmåte byrja vi med rasjonalitet, med eit kritisk blikk på problem som oppstår ved ei *marginalisering av sjølvkritisk og argumentativ rasjonalitet*. Når denne typen rasjonalitet blir marginalisert og underutvikla vil det vere manglar ved dei dannande læringsprosessane som skulle føre fram til ei *modernisering av medvitet*:

Sjølvkritisk rasjonalitetskritikk³³ og tilsvarende religion-skritikk uteblir. Dette er uheldig for den kunnskapsrelaterte moderniseringa på individnivå (for aktørane) og også for samfunnet meir allment (for tankemønster og politisk kultur). Ein slik mangel er særleg uheldig for forholdet mellom religion og politikk, som t.d. i USA, i Israel og i delar av den muslimske verda, der det er rikeleg med moderne våpen og førmoderne holdningar, fletta saman med uløyste konfliktar – openbert ein fatal konstellasjon, som kan minne om europeisk historie på 1930-talet.³⁴

Dette er utfordringar som i første omgang er relatert til samspelet mellom *rasjonalitet* og *situerte aktørar*, meir presist, retta mot ein utilstrekkeleg utvikla argumentativ (og interpretativ) rasjonalitet og førmoderne tankestrukturar og holdningar.

Men det som til vanleg blir oppfatta som eit sentralt politisk spørsmål for moderne samfunn, er utfordringar knytte til forholdet mellom dei *grunnleggjande institusjonane*, slik som forholdet mellom stat, marknad og livsverd. Dette er feltet for disputt mellom tradisjonelle politiske ideologiar og politiske parti. Dette er også eit område for diskusjon om ulike former for modernisering, ettersom den relative dominansen av kvar av desse grunnleggjande institusjonane (slik som forholdet mellom stat og marknad) har utvikla seg forskjellig innanfor forskjellige moderniseringsprosessar (som i USA og i Frankrike, eller i Skandinavia). Men medan spørsmålet om optimal balanse mellom desse institusjonane er kontroversielt og politisk ope, er det aukande semje når vi bevegar oss i retning av ekstreme tilstandar av ubalanse:³⁵ fatal ubalanse mellom institusjonane bør vi unngå,³⁶ om dette rår det stor semje.

Så har vi diskusjonane om korleis vi best kan begreps-bestemme dei sentrale moderne institusjonane (og deira ulike under-institusjonar og interrelasjonar);³⁷ men i dette essayet nøyer vi oss med å sjå på visse trekk ved institusjonsutviklinga på begrepssmessig mellomnivå, med fokus på to utvalde tilfelle, utan å gå inn på dei meir empiri-nære diskusjonane.

Endeleg, og relatert til desse interne utfordringane,³⁸ finst det alvorlege *eksterne* utfordringar, fysiske så vel som økologiske. Eit realistisk håp om ei berekraftig framtid føreset at desse utfordringane blir handterte på ein framsynt og innsiktsfull måte. Dette krev ei sjølvkritisk og djuptgående revurdering av sentrale institusjonar og rasjonalitetsformer, og også ei revurdering av dominerande preferansar og forventningar.³⁹ Og i tillegg til miljøutfordringane under meir eller mindre normale og relativt fredelege forhold har vi farene for omfattande krigshandlingar og for utilsikta eller fanatisk bruk av masseøydeliggingsvåpen av ulikt slag.

Etiske omsyn, for kven?

Hittil har vi operert med ulike begrep om situerte aktørar, individuelle og kollektive, praktiske og symbolske, relatert til ulike roller og institusjonar og til ulike rasjonalitetsformer, og også til ulike tankestrukturar («social imaginaries»). Individuelle aktørar er her å forstå som feilbarlege og fornuftige personar med sårbare biologiske kroppar. Alle aktørar er menneske, i den verda vi kjenner (jamvel om ikkje alle menneske er aktørar). Og ofte er

det slik at dei etiske vurderingane er menneskesentrerte, antroposentriske; det vil seie, direkte eller indirekte er det menneskelege omsyn som blir lagde til grunn når vi skal vurdere om handlingar er gode eller rettferdige.⁴⁰ Av og til kan forholdet mellom aktørane og dei berørte til og med bli oppfatta slik at dei som handlar blir tenkt å vere dei som blir råka av handlingane, og omvendt. Men her finst det viktige motargument, slik som påvisinga av (a) geo-politisk sprik mellom avgjerder innanfor éin politiske organisasjon, t.d. ein stat, og konsekvensane utanfor dette området, påvisinga av (b) langtverkande og ofte utilsikta konsekvensar ved ulike former for kollektive avgjerder,⁴¹ og påvisinga av (c) omsynet til umyndige og til «the hard cases» i bio-medisinsk etikk, det vil seie, omsynet til menneske som ikkje er (eller kan vere) ansvarlege aktørar.

I moderne risikosamfunn med konsekvensrik teknologi og tilhøyrande organisasjoner er omfanget og antalet av «dei berørte» som ikkje kan ta del i slike overlegningar og avgjerder, ganske omfattande:

1. Vi har utfordringane med omsyn til framtidige generasjonar. Grunnleggjande moderne institusjonar, slik som profittsøkjande marknadsøkonomi så vel som demokratiske val, opererer normalt innanfor avgrensa tidsrammer (kortsiktig utbytte og korte valperiodar). Derfor er det i moderne samfunn ei normativ utfordring på grunn av dette spriket mellom dominante institusjonar, aktørar og rasjonalitetsformer på den eine sida, og på den andre sida, omsynet overfor framtidig generasjonar som unektleg må oppfattast som «berørte».
2. Vi har utfordringar overfor andre følande levevesen.

Den normative kraft ved denne utfordringa kan påvisast ved å gå inn på spørsmålet om korleis vi skulle kunne grunngi eit normativt skilje mellom «the hard cases» av menneske i biomedisinsk etikk og høgare pattedyr, t.d. sjimpansar: Her er det openbert slik at uansett kva eigenkap vi måtte velje som moralsk signifikant, vil vi anten måtte utelukke visse menneske eller inkludere visse ikkje-menneske.⁴² I så måte er det problematisk å trekke ei slik moralfilosofisk demarkasjonslinje (mellan *homo sapiens* og andre pattedyr). Dette argumentet kan derfor tene til å styrke eit gradualistisk etisk omsyn, *frå* menneske og *til* ulike ikkje-menneskelege levevesen.

3. Av nyttefilosofiske grunnar, til beste for notidige og framtidige menneske så vel som for følande ikkje-menneskelege levevesen, har vi også ei moralsk utfordring overfor naturmiljøet, *frå* klimaendringar og forureining *til* øydelegging av habitatet for menneske og ikkje-menneskelege levevesen og *til* utbyting av knappe ressursar, slik som ferskvatn og fisk, fruktbar jord og fossil energi.

Til spørsmålet «etiske omsyn, for kven?» er dermed svaret definitivt ikkje avgrensa til menneskelege personar som lever her-og-no: Det moderne prosjekt har brakt oss i ein situasjon der vi erkjenner eit etisk omsyn som går lengre – eit moralsk medansvar for framtidig generasjonar, for andre følande levevesen, og for sårbart liv og natur meir allment. Følgjeleg har vi påtrengande spørsmål med omsyn til institusjonell omforming og endring av livsform, ikkje minst med tanke på forbruk og folkeauke; dette representerer sterkt kritiske utfordringar både for formoderne paternalisme og for liberalistisk valfridom. Stilt framfor desse utfordringane er alle moderne former for rasjonalitet

påkravde, rimeleg forstått og anvendt seriøst; påkravt er det også med institusjonelle omformingar og ein vid solidaritet med meir miljøvennlege livsformer.

Vi kan seie det slik: Identitet (samanfall) mellom dei som gir lover og dei som lovene gjeld for, er eit velkjent paradigme for grunngiving av lover. Det finst eit tilsvarande paradigme for grunngiving av demokratiske avgjerder; føresetnaden er identitet mellom deltarane (dei som vel og dei som drøftar) og dei det gjeld (dei berørte). Det typiske tilfellet er avgrensa til nærsamfunn der opplyste samfunnsborgarar gjer vedtak om offentlege saker som dei har forstand på og som berører dei sjølve og ingen andre. Også her er det problem med mindretalsrettar, særleg i dei tilfelle der mindretalskonstellasjonen varar ved, utan realistisk håp om at dei som er i mindretal skal kunne komme i fleirtal i framtida. Derfor trengst det ein tillitsfull politisk kultur, med gjensidig anerkjenning, sans for kompromiss, og solidaritet utover eigen familie og eiga gruppe. Men i moderne samfunn – med global økonomi, avansert teknologi, og omfattande og fragmenterte vitskaplege innsikter – har føresetnadene for dette paradigmet for å grunngi lovgiving og demokratiske avgjerder blitt mindre realistiske, det gjeld både føresetnaden om *identitet* mellom dei som gjer vedtak og dei som blir berørte, og føresetnaden om at veljarane og dei som gjer vedtak, verkeleg *forstår kva dei gjer*, i komplekse og fragmenterte samfunn der vedtak gjort av dei som lever i ein bestemt stat kan føre til globale og langtrekkande konsekvensar, på tvers av statsgrenser og for framtidige generasjonar og andre følande levevesen.

Vi har tidlegare vist til at moderne samfunn er prega

av *uvisse*, både av institusjonelle og kunnskapsteoretiske grunnar.⁴³ I dette avsnittet har vi vist til at det er ulike former for *sprik (diskrepanse)* mellom deltarane og dei berørte. Somme av desse diskrepansane er av institusjonell og geografisk art. Andre, som gjeld berørte i form av framtidige generasjonar og ikkje-menneskelege levevesen, er prinsipielt uoverkommelege.⁴⁴

Når dette er situasjonen, trengst det ein *fornya diskusjon* om den normative rettferdiggjeringa for legitim lovgiving og demokratiske vedtak, og for dei ulike livsformer og dei ulike tiltak vi set i gang; dette gjeld alle styringsformer i vår tid, også dei demokratiske.⁴⁵

På intellektuelt grunnlag kan vi avvise to ekstreme posisjonar: 1) dei som trass i innsiktene om uvisse likevel forkynner ei fundamentalistisk tru på at dei forpaktar Sanninga med stor S, anten det skjer i form av religiøs, scientistisk eller politisk fundamentalisme, og 2) dei som i postmodernistisk stil hevdar at alt er relativt og likegyldig og at ideen om allmenngyldig rasjonalitet og betre argument er ein illusjon og fordekt makt. Mot begge desse posisjonane er det på sin plass å forsvare eit sjølvkritisk og reflektert syn på rasjonalitet, i tråd med det vi har lagt opp til i dette essayet: rasjonalitet blir begrepsbestemt ut frå handlingsbaserte gyldigheitskrav, på same tid situert og med sikte på prøvande og stegvis forbetring,⁴⁶ nedanfrå og opp, bort frå mindre gode grunnar og over mot dei betre.⁴⁷ Kort sagt, ei påkravd sisyphos-oppgåve, som må utførast igjen og igjen, utan utopiske lovnader.

Mangfaldig og berekraftig? Kva kan enno lærast?

I eit vidare perspektiv – tidsmessig, begrepsmessig og moralsk – må spørsmålet om «mange modernitetar» omfatte spørsmålet om berekraft, om å overleve på lengre sikt.

Kva for ein av dei «mange modernitetar» som best kan møte desse utfordringane, er langt på veg eit ope spørsmål. Dermed er det grunnlag for ei fredeleg tevling blant ulike versjonar av moderne samfunn som elles lever opp til dei grunnleggjande krava om institusjonell og kunnskapsmessig differensiering (og integrering) og om sosio-kulturelle læringsprosessar og modernisering av medvitet.

I den noverande situasjon synest ingen av dei viktigaste alternativa å leve opp til desse fordringane (uavhengig av korleis dei blir begrepsbestemt), anten det no er USA eller EU, Kina eller India. Heller ikkje ligg det føre ein skandinavisk modell ferdig til bruk, både fordi det ikkje finst ein slik fritt-flytande modell, berre historisk situerte erfaringar og hendingar, og også fordi desse landa er del av ein europeisk (og vestleg) modernitet som langtfra er berekraftig, jamvel om desse landa i visse samanhengar er mindre ekstreme og håplause enn mange andre.

Som ei nøktern påminning kan vi tilføye at det moderne prosjekt, revidert ved historisk erfaring og sjølvkritiske motargument, ikkje innehold ein utopisk lovnad om harmoni, lykke og tryggleik. Tvert om, alle moderne samfunn er risikofylte og usikre. Ikkje desto mindre, det finst heller ingen realistiske alternativ: Moderniseringsprosessane er som ei lagnadsreise utan returbillett, men ei reise som er open for korrekjon og moglege forbetringar.

Men ikkje alt som blir kalla moderne burde oppfattast

slik.⁴⁸ Kort sagt, for å oppnå ei berekraftig modernisering kan det hende at det trengst ei revitalisering av presumpтив tradisjonelle dygder og livsformer (t.d. med tanke på ein meir tilbakehalden livsstil når det gjeld forbruk); men for å oppnå ei berekraftig framtid kan det også vere behov for radikale endringar, i kontrast til tradisjonelle livsformer og private preferansar (t.d. når det gjeld demografi og reproduksjon).

Endeleg er det ein lærdom å lære, frå tider med tung undertrykking eller fiendtleg okkupasjon, med tanke på forholdet mellom overleving og verdig liv, mellom å overleve og å «stå oppreist» i moralisk forstand – kort sagt: vi kan overleve fysisk, men ikkje stå oppreist; vi kan på heroisisk vis stå oppreist, men ikkje overleve; målet må vere å tilegne seg ei livsform som let oss overleve, samtidig som vi «står oppreist», moralisk sett. Med andre ord, målet er ei økologisk ansvarleg framtid, ei framtid med eit moralisk ansvar både for menneskeverd og for sårbart liv.⁴⁹

Kapittel 10

Kort filosofisk etterskrift

Den overordna tilnærminga til det å begrepsfeste moderniseringsprosessar

I dette avsluttande kapitlet skal vi ta opp spørsmål av allmenn art om korleis vi her går fram for å begrepsfeste dei utvalde moderniseringsprosessane: Vi skal sjå på dei teoretiske føresetnadene for den tilnærminga som ligg til grunn for dette essayet, der praksisrelatert rasjonalitet spelar ei avgjerande rolle. Dette er spesielt viktig i lys av dei mange uforløyste førestillingane (t.d. av kulturrelativistisk art) om «vestleg» rasjonalitet.

Modernitet, rasjonalitet, universalitet

Ut frå den filosofiske tilnærminga som vi har lagt an, blir *modernitet* og *moderniseringsprosessar* begrepsfesta ut frå ulike former for praksisbasert *rasjonalitet*. Vi kan seie det slik: På den eine sida blir praksisbasert rasjonalitet forstått som den type verksemdu vi står oppi, her og no, når vi prøver å finne gode grunnar for at noko er sant eller rett. I så måte framstår praksisbasert rasjonalitet som

«sjølv-refererande» og forpliktande. På den andre sida kan praksisbasert rasjonalitet bli forstått som «lokalisert» verksemde, t.d. ved *utviklinga av vitskapleg verksemde* og *bruken av ulike typar vitskapleg ekspertise*, men også ved *kulturelle og sosio-politiske læringsprosessar* situerte i ulike aktørar og institusjonar. I så måte framstår praksisbasert rasjonalitet som historisk og pluralistisk.

Dette begrepet om rasjonalitet blir filosofisk forstått og forsvara på to nivå – kort sagt:

1. Heilt grunnleggjande blir rasjonalitet her *forstått sjølv-referensielt* som ei *argumentativ og refleksiv verksemde*.¹ Dessutan, i talehandlingane våre inngår det føresetnader og forventningar om kva som er tilfelle og kva som er rett og rimeleg. Slike «gyldigheitskrav» er avgjerande for mellommenneskeleg samhandling.² Og slike implisitte «anspråk»³ om kva som er sant og rett, kan ekspliserast og utprøvast argumentativt, det vil seie, i fri og oppriktig argumentasjon der vi er opne for betre argument⁴ og har respekt for dei andre som er med og diskuterer. Dette er normative føresetnader som er påkravde for at ekte diskusjon skal vere mogleg.⁵ Dei framstår ikkje som empiriske fakta, men som føresetnader for slike talehandlingar og samhandlingar.⁶

Poengen er dermed todelt: (a) Det finst sjølv-refleksiv innsikt i *føresetnadene* for argumentativ rasjonalitet, føresetnader som ikkje kan benektast utan pragmatisk sjølv-motseiling; og (b) det finst argumentative prosessar *innanfor* ramma for desse føresetnadene, i form av pågåande diskusjonar på sok etter grunngitte svar ved hjelp av betre argument. Med andre ord, vi har ei refleksiv og ei

argumentativ tilnærming, begge relaterte til gyldigheitskrav, men ikkje på same vis.⁷

Med tanke på dei involverte filosofiske utfordringane er vår eiga tilnærming varsam og skeptisk overfor dikotomiar og begrepsbruk på høgt abstraksjonsnivå, og open for mangfold og gradvise overgangar allereie innanfor domenet for filosofisk refleksjon.⁸ Følgjeleg, som eit forsvar for sjølv-refleksiv og argumentativ rasjonalitet er denne tilnærminga også sjølvkritisk og open for tvil.⁹

2. Samstundes blir rasjonalitet også forstått ved å fokusere på utviklinga av vitskapane og den politiske bruken av vitskapsbasert ekspertise («nedanfrå», for å seie det slik), til dømes ved å fokusere på utviklinga av *årsaksforklarande (instrumentell) rasjonalitet* i naturvitenskapane,¹⁰ på *tolkande (interpretativ) rasjonalitet* i humaniora, medrekna teologi og rettsvitenskap,¹¹ og på *argumenterande (argumentativ) rasjonalitet* i alle desse fagfelta (inkl. filosofien), til sine tider også i offentleg debatt (i det minste når moderniseringssprosessane er vel på plass), det vil seie, når det er rom for tvil og kritikk. I så måte er tilnærminga vår prega av vitskapsfilosofi og vitskapshistorie, der vi i ulike samanhengar søker (meir) adekvate omgrep, med blikk for utvikling og overgangar.¹²

Ein terminologisk merknad: Argumentasjon kan foregå i einerom; og argumentasjon kan foregå overfor andre som forsvar for eigne posisjonar og som åtak på dei andre. Men argumentasjon kan også foregå overfor andre i felles sok etter betre innsikt og betre grunnar, der deltararne erkjenner at dei kan ta feil og er opne for tvil og kritikk av eigne posisjonar.¹³

Med andre ord, i dette essayet forstår vi *argumentativ rasjonalitet* proseduralt, med ulike steg og overgangar i

retning av sjølvkritisk og refleksiv fornuftsbruk i samhandling med andre, ikkje berre som samtale med andre personar, heller ikkje berre som refleksjon over grunnleggjande føresetnader, men også som det å vere medviten om at ein sjølv er *feilbarleg* og har behov for å lytte til og lære av andre personar – kort sagt, med eit avgjerande innslag av *sjølv-refleksiv twil*.¹⁴

Utviklinga av ein offentleg sfære og av kritisk debatt innanfor og mellom dei ulike vitskaplege disiplinane inneber ei styrking av denne typen *argumentativ rasjonalitet*. I så måte er omgrepet vårt om argumentativ rasjonalitet eit omgrep for ei typisk moderne form for rasjonalitet (med tilhøyrande personleg identitet): Refleksiv og sjølvkritisk argumentativ rasjonalitet kan seiast å vere ein *viktig karakteristikk ved moderniseringsprosessane*, ettersom denne forma for rasjonalitet opnar for kritisk og refleksiv diskusjon av grunnleggjande utfordringar i desse prosessane, t.d. av dei ulike institusjonelle og kunnskapsmessige differensieringane og også av dei ulike gyldigkeitsspørsmåla som blir utdifferensierte ved desse prosessane, og dermed av det indre mangfaldet i moderne samfunn.

Søket etter høvelege begrep for ulike former av rasjonalitet kan på ulikt vis vere *paradigmatisk* eller *gradualistisk*: 1) Når det er *paradigmatisk*, opererer vi med reindyrka distinksjonar, som når vi talar om instrumentell, interpretativ og argumentativ rasjonalitet som distinkte omgrep. 2) Når det er *gradualistisk*, ser vi etter kontinuitet og overgangar,¹⁵ det vil seie, vi ser etter omgrep som i gitte samanhengar kan seiast å vere meir høvelege for å gripe mangfold og utvikling. Ei paradigmatiske tilnærming gjer oss i stand til å sjå skilnader; ei gradualistisk tilnærming får oss til å sjå kontinuitet. Begge trengst.

Den *sjølv-refleksive tilnærminga* til argumentativ rasjonalitet (og kommunikasjon) indikerer, ut frå argument om sjølv-refererande inkonsistens, at det finst grunnleggjande handlingsimmanente («pragmatiske») føresetnader som er *konstitutive* (nødvendige) for denne typen refleksiv og argumentativ rasjonalitet, samtidig som desse føresetnadene fungerer *normativt*, nemleg som ei oppgåve for dei som diskuterer.¹⁶

Dette inneber ein kritikk i to retningar: imot dei som er overtydde om at dei sit inne med Sanninga, anten det er i form av scientistisk eller religiøs fundamentalisme eller politisk totalitarisme, og imot dei som rett og slett forkastar omgrepet om universell (kontekst-overskridande) sanning.¹⁷

Desse innsiktene inneber eit forsvar for argumentativ rasjonalitet¹⁸ i form av ein perspektivistisk og feilbarleg innsats som refleksivt og sjølvkritisk søker i retning av forbeteringar,¹⁹ ein felles aktivitet som krev ein refleksiv og sjølvkritisk sosial identitet.²⁰ Men desse innsiktene er også eit forsvar for ein strengt sjølv-refleksiv rasjonalitet som framhevar ufråkommelege (pragmatiske) føresetnader; kort sagt, denne tilnærminga opnar for omgrep om universell gyldigkeit.²¹

Når *rasjonalitet* blir forstått som handlingsbasert («pragmatisk»), som situert i praksisar og relatert til kompetansar, inneber dette at vi må sjå på ulike *aktørar* og deira *sosiale setting* i lys av (historisk lokaliserte) situasjonar og institusjonar. Kort sagt, i eit slikt perspektiv får vi blikk for begrepslege samband mellom *rasjonalitet*, *situerte aktørar* og *historiske situasjonar og institusjonar*.

Dessutan, kvar av desse termane kan oppfattast på forskjellige måtar. For eksempel, når det gjeld *aktørane*:

Det finst politiske aktørar og symbolske aktørar; det finst individuelle aktørar og sosio-politiske rørsler (meir eller mindre spontane, meir eller mindre organiserte); og det finst profesjonar og ekspertar (som på ulikt vis er relaterte til spesielle former for rasjonalitet og til spesielle sosiale roller og institusjonar). Dei ulike aktørane er vidare knytte opp til historiske situasjonar og institusjonar av forskjellig slag – politiske, økonomiske, rettslege, sosio-kulturelle, osv. Dermed har vi spørsmålet: kva er det som kan reknast som (relativt) *adekvat* begrepsfesting i desse ulike tilfella?²²

På liknande vis har vi ulike *institusjonelle* differensieringar,²³ t.d. mellom stat, marknad og livsverd, eller mellom den politiske institusjonen (med interne differensieringar, ikkje minst maktfordelinga mellom lovgivande, utøvande og dømmande institusjonar²⁴), den økonomiske institusjonen (som igjen er avhengig av lover og moral²⁵), og den sosio-kulturelle institusjonen (med fokus på kommunikativ samhandling og dannande sosialisering²⁶).

Ut frå eit institusjonelt perspektiv kan eit fokus på utviklinga og bruken av *vitskapleg verksemd* (med ulike rasjonalitetsformer) framstå som lovande for dette forsøket på å begrepsfeste moderniseringsprosessane. Men i dette essayet har vi fokus på utvalde moderniseringsprosessar i *norsk* historie, og utviklinga av vitskapane har i overveldande grad gått føre seg andre stader. Dei vitskaplege nyvinningsane kom stort sett til Noreg utanifrå, i form av importerte kunnskapar og ferdighete som så kunne anvendast på ulike felt. I vårt tilfelle er det derfor rimeleg å ha fokus på den *politiske bruken av ulike slag av ekspertise*, og dessutan å sjå på *læringsprosessar* i ulike sosio-politiske rørsler og utdanningsinstitusjonar. Kort sagt, Noreg vart

på mange måtar etablert på nytt ved hjelp av den politiske institusjonen, frå 1814 og framover. Derfor er det politiske feltet avgjerande. Samtidig spela opplysning og utdanning, og politisk bruk av vitskapleg ekspertise, ei viktig rolle i desse prosessane.

I dette essayet har vi derfor i stor grad fokusert på 1) *politiske institusjonar og aktørar med deira rasjonalitetsformer og bruk av vitskapsbasert ekspertise*,²⁷ på 2) den *offentlege sfære*²⁸ og *opplysningsidear*, og på 3) *utdanning og dannande læringsprosessar* av ymse slag.²⁹ Dessutan, når det er tale om dannings- og utdanningsprosessar har vi eit skilje mellom formell utdanning og dannning ved sosio-politisk verksemd og røynsle, liksom vi har eit skilje mellom det å *tilegne seg kunnskap* og å *utvikle personleg autonomi*. Det sistnemnde poenget, om personleg dannning, inneber at vi i dette essayet også har fokusert på spørsmål om *identitet* og *sjølvforståing* («*imaginaries*»³⁰). Rasjonalitet i eit sjølv-refleksivt deltaroperspektiv er eit *normativt* omgrep: Vi reiser implisitte gyldigheitskrav i kommunikasjon og talehandlingar. Slike anspråk kan tematiserast og drøftast, ikkje minst i vitskapleg verksemd av ulike slag, men også i det offentlege rom. Når dét skjer, er vi (ideelt sett) forplikta til å lytte på motargument frå andre deltarar og til å søkje gode grunnar og forkaste dei dårlige. Dette er normativt konstituerte og normativt regulerte aktivitetar.³¹ Når moderniseringsprosessar blir forstått ut frå rasjonalitet, følgjer det derfor at omgropa om moderniseringsprosessar også er normative, og dette opnar for modernitetskritikk (liksom det opnar for vitskapskritikk). Men samtidig kan vi endre perspektiv og gripe desse fenomena som observerbare hendingar: Samfunnsmessige og subjektive fenomen kan også bli sett

på som empiriske fakta. Ei slik veksling att og fram mellom deltarperspektiv og tilskodarperspektiv er grunnleggende for den måten vi forstår oss sjølve og verda på.³² Men når den deltar- og gyldigheitsorienterte tilnærminga blir neglisjert og oversett, får vi problem på to nivå: 1) Vi får problem med *sjølv-referanse* dersom vi prøver å gripe våre eigne gyldigheitskrav i eit tilskodarperspektiv.³³ 2) Vi får problem med spørsmålet om *begrepsadekvans* dersom gyldigkeitsspørsmåla blir nøytraliserete i eit tilskodarperspektiv.³⁴ Kort sagt, i diskusjonar om moderniseringsprosessar gjer det ein vesentleg forskjell dersom deltarperspektivet på rasjonalitet og handling berre blir omtolka og forstått i empiriske termar.³⁵

Vi har her prøvd å begrepsbestemme to utvalde historiske fasar (som allereie er begrepssmessig konstituerte) ved begrep for moderniseringsprosessar på mellomnivå: I tillegg til begrep som kan synast ufråkommelege og universelle og begrep som framstår som spesielle men mindre viktige, har vi på mellomnivå begrep om *djuptsittjande historiske erfaringar* og *særeigne læringsprosessar* som er viktige i dei gitte tilfella.

I dei føregåande kapitla har vi fokusert på spørsmålet om begrepsadekvans med omsyn til to utvalde (og begrepssmessig konstituerte) døme på moderniseringsprosessar i Noreg, det første med fokus på 1800-talet (med følgjer og bakgrunn) og det neste med fokus på slike prosessar i samband med den andre verdskrigen og den påfølgjande perioden. I dette filosofiske etterskriftet har vi kommentert allmenne trekk ved tilnærminga vår til modernitet og modernisering, med fokus på handlingsrelatert rasjonalitet, med tilhøyrande aktørar og deira sosio-historiske situasjonar og institusjonar.

Notar

NOTAR TIL INNLEIINGA

1. Jf arbeida til Shmuel Eisenstadt, t.d. «Multiple Modernities», *Daedalus* 129(1) 2000: 1-29. Også *Alternative Modernities*, Dilip Parameshwar Gaonkar (utg), 2001, og *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations*, Dominic Sachsenmaier og Jens Riedel (utg), 2002, *Axial Civilizations and World History*, Johann Arnason, Shmuel Eisenstadt og Björn Wittrock (utg), 2005, *Comparing Modernities. Pluralism versus Homogeneity*, Eliezer Ben-Rafael og Yitzak Sternberg (utg), 2005, og Wolfgang Knöbl, *Spielräume der Modernisierung*, 2001. Sjå også TONG Shijun, *The Dialectics of Modernization. Habermas and the Chinese Discourse of Modernization*, 2000.
2. Jf samarbeidsprogrammet om kulturell modernisering i Europa og Aust-Asia (mellan Universitetet i Bergen og East China Normal University, Shanghai), under namnet *Marco Polo*; sjå heimesida mi.
3. Nordiske statar: Danmark, Noreg, Sverige, Finland og Island. Skandinavia: Danmark, Noreg og Sverige.
4. Jf t.d. Marquis Child (1936), Gösta Esping-Andersen

(1985), og Bo Stråth (1993). I seinare tid, f.eks. Richard Sennett, *The Culture of the New Capitalism*, 2006 (p. 17), og Jeffrey Sachs, *Common Wealth. Economics for a Crowded Planet*, 2008 (p. 258).

5. Til dette punktet:jf den danske historikaren Uffe Østergård som argumenterer for det syn at dei avgjerande vilkåra for den nordiske velferdsstaten kan sporast tilbake til geo-politiske konfliktar på 1700-talet, i form av imperialistiske maktkampar (mellan Danmark og Sverige) som av tilfeldige årsaker førte til ei utvikling av åtskilde og fredelege nasjonalstatar. Sjå *De skandinaviske staters utvikling*, Østergård 2008.

6. Denne tilnærminga er ikkje tilfeldig: Av utdanning er eg filosof, ikkje historikar, ikkje samfunnsforskar, og som filosof har eg arbeidt med spørsmål om modernitet og modernisering i samband med vestleg filosofihistorie medrekna vitskapshistorie (jf Gilje/Skirbekk 2007), i samband med vitkapsfilosofi (som tilsett ved Senter for vitkapssteori ved Universitetet i Bergen), og i samband med diskusjonane om refleksiv og argumentativ rasjonalitet (jf t.d. Skirbekk 2005, 2009).

7. I dette essayet er dermed begrepa om rasjonalitet relaterte til moderniseringsprosessar ut frå to motsette retningar: på den eine sida, som sjølv-refleksiv og argumentativ rasjonalitet, i eit filosofisk perspektiv «ovanifrå», og på den andre sida, som ulike begrepsbestemmingar av historisk situerte og omskiftelege former for rasjonalitet, som ligg føre i ulike aktørar og institusjonar (relatert til dannande læringsprosessar og utviklinga av ymse former av ekspertise), «nedanfrå».

8. Vi skal i utgangspunktet fokusere på begrep på ulike nivå mellom dei svært abstrakte og dei detaljrelaterte: vi

skal ikkje fokusere på filosofiske grunnlagsproblem (det er gjort i andre samanhengar), og vi skal *ikkje* prøve å gi rikhaldige historiske beskrivingar eller samfunnsvitskaplege forklaringar. Vi skal fokusere på spørsmålet om høvelege begrep, om relativ begrepsadekvans, på eit *mellomnivå*. Dessutan utgjer slike studiar *eit utval* med tanke på det som kan vise seg å vere interessant; men korvidt dei utvalde saksforholda og problemstillingane er interessante, kan berre påvisast ved påfølgjande tolkingar og drøftingar.

9. Av same grunn skriv eg ut boktitlar og artikkeloverskrifter i dei tilfella der dette kan vere opplysende; elles blir berre forfattarnamn og årstal refererte i notane. Utfyllande informasjon finst i litteraturlista bak i boka.

10. Når det gjeld Noreg: i dei første åra av det nittande hundreåret (før 1814) var landet svært fattig og styrt av ein eineveldig monark; eit hundrår seinare var det eit velutvikla samfunn. Jf t.d. Seip 1981, s. 12 ff.

11. Når vi her talar om historiske fasar, refererer vi ikkje til begrepsmessig uavhengige empiriske fakta, men til konstellasjonar og hendingar som allereie er begrepsmessig konstituerte. Vi er på sok etter begrep som kan seiast å vere meir høvelege, meir adekvate, enn andre, med tanke på dei utvalde moderniseringsprosessane, ut frå det overordna perspektivet. Dette inneber ei refleksiv utprøving mellom begrepslege framlegg og utvalde saksforhold som allereie er begrepsleg gripne.

12. Tre avgrensande poeng: 1) Som sagt, i dette essayet skal vi fokusere på to utvalde og begrepsmessig gripne saksforhold. Vi er *ikkje* ute etter å beskrive norsk historie, eller delar av norsk historie, som ein faghistorisk sjanger; vi er ute etter å sjå utvalde eksempel på moderniseringsprosessar ut frå ei filosofisk tilnærming der modernitet og

modernisering blir forstått i lys av ulike former for praksisbasert rasjonalitet. 2) Det overordna begrepsspespektivet, med utgangspunkt i ein handlingsbasert versjon av argumentativ og refleksiv rasjonalitet, er *ikkje* utarbeidt ut frå desse studiane. Det er «brakt inn» ut frå ein filosofisk pragmatikk og frå ein filosofi om vitskap og modernisering, det vil seie, ”pragmatikk” som handlingsteori knytt til talehandling og kommunikasjon, som hos Apel og Habermas, ikkje som pragmatisme hos Dewey og James. Jf Skirbekk 2005 og 2009. (iii) Dei utvalde eksempla frå norsk historie er situerte innanfor allmenne moderniseringsprosessar i europeisk historie; det er mangt og mykje som *ikkje* er frambrakt på norsk grunn. Alle nasjonar, og særleg dei små, er situerte i meir omfattande geo-kulturelle samanhengar – for den vitskaplege og teknologiske utviklinga er kryss-nasjonale kontaktar avgjerande.

13. Overfor personar som har ein lang kulturtradisjon, blir det snautt dersom vi overser tidlegare norsk historie.
14. «Kunnskapsrelatert», med tanke på forholdet mellom ulike kunnskaps- og rasjonalitetsformer.
15. I ikkje-vestlege land (slik som Kina) er det ein tendens til å tenkje på «vestleg modernisering» i eintal, som om vi i grunnen berre har éin og same prosess i ulike vestlege land. Eit fokus på Skandinavia kan styrke medvitet om mangfaldet av moderniseringsprosessar i vesten, ved at det blir vist til moderniseringsprosessar som er forskjellige frå dei i USA eller UK og også frå dei i Frankrike eller Tyskland.
16. Termen er lånt frå den polsk-norske forfattaren Nina Witoszek, i Sørensen og Stråth (utg) 1997, s. 74.
17. Termen jakobinisme blir her brukt om politisk fanatismen basert på ei fundamentalistisk overtyding om å ha rett og å vere i sin rett til å herse med andre og til å avskaffe

alt det ved det beståande samfunn som ein mislikar, utan sjølvkritisk tvil og utan diskusjon med dei berørte. Under den franske revolusjonen stod jakobinisme for politisk terror.

NOTAR TIL KAPITTEL I

1. Jf t.d. Sørensen og Stråth (utg), *The Cultural Construction of Norden*, 1997. Også Hagtvet og Rudeng, «Scandinavia: Achievements, Dilemmas, Challenges», i *Norden: The Passion for Equality*, Graubard (utg), 1986, s. 288-308.
2. Det same gjeld Estland og Preussen, men desse landa hadde ikkje sterke folkelege rørsler av det slaget vi finn i dei nordiske landa.
3. Ein del av dei mektigaste og mest progressive embetsmennene mot slutten av 1700-talet var tysktalande tyskarar (som knapt tala dansk), slik som Johann Friedrich Struensee (1737-1772), Peter Bernstorff (1735-1797), og Christian Ditlev Reventlow (1748-1827).
4. Jf Jostein Fet, *Lesande bønder*, 1995; og Lis Byberg, *Brukte bøker til bymann og bonde; bokauksjonen i den norske litterære offentlighet 1750-1815*, 2007. Leseferdigheit og interpretativ rasjonalitet var ikkje berre avgjerande for å kunne lese (og forstå) religiøse skrifter, men også for å kunne tolke rettsdokument, ei evne som var viktig i forsvaret av nedarva rettar, noko som igjen opna for ein konkret bruk av argumentativ rasjonalitet (i forsvaret av desse rettane). Jf t.d. *odelsretten* som var viktig for norske bønder, t.d. Gjerdåker 2001 (sjå også kapittel 4 i dette essayet).
5. Jf Rian, *For Norge, kjempers fødeland*, 2007.
6. Rundt 1814, om lag 57 %.
7. Landet var ein Webersk *Beamtenstaat, par excellence*.
8. Jf Ibsens dikt Terje Wiigen.
9. Det gamle norske namnet var Oslo. I 1624 vart byen kalla Christiania (til ære for Christian IV som flytta byen

vestover etter ein brann). I 1924 fekk byen attende det gamle namnet, Oslo.

10. Vedtak i 1811, oppstart i 1813.
11. Men i utgangspunktet stod dei fleste lovene frå det norsk-danske monarkiet ved lag.
12. T.d. lovene frå 1688 som hindra bøndene i å drive store sagbruk.
13. Statistikk er eit vitskapsbasert styringsmiddel, og dermed også eit middel for kontroll, samtidig som statistikk representerer ein kategoriseringsmåte som kan føre til auka forventningar om normalisering. (Jf t.d. Hacking 1990, *The Taming of Chance*.) *Statistisk sentralbyrå* vart skipa i 1876.
14. Når det gjeld situasjonen på 1800-talet kan det vere av interesse å minne om at ein tysk jøde, som hadde konvertert til lutheranismen (i 1838), Carl Paul Caspari (1814-1892), vart universitetslærar i kristen teologi ved universitetet i Christiania i 1847; han vart professor i teologi i 1857. Dessutan, sonen hans – Theodor Caspari (1853-1948) – var ein nasjonal diktar som skreiv romantiske og (militant) miljøvennlege dikt til ære for norsk natur, særleg dei norske fjell.
15. Igjen er perspektivet avgjerande: Samanlikna med klassemotsetningane i samtidia i ein del andre land, slik som Kina eller Russland (eller Frankrike), framtrer klassemotsetningane i Noreg utover på 1800-talet som mindre ekstreme. Likevel var spenningane reelle nok i den norske kvarldagen (som eit interessant belegg for folkeleg misnøye med embetsstanden, jf omtalen av brev frå utvandrande nordmenn i Mørkhagen 2009).
16. Jf t.d. Francis Bacon som støtta dei nye naturvitenskaplege metodane (*novum organon*) og kjempa mot mentale

forvridningar (*idolae mentis*).

17. Sjå seinare, kap. 4.

18. Men dei hadde sine føregangsmenn, til dømes: som ein reaksjon på ekstraordinære skattar, i oktober 1762 (*Ekstraskatten*), organiserte bøndene på den norske vestkysten protestaksjonar, både rundt Bergen (den såkalla *stilekrigen*) og rundt Stavanger; jf Ole Feldbæk, *Danmark – Norge 1380–1814*, 1998, s. 100–103 («*Stilekrigen*»), og Birger Lindanger, «Den sjølvrådige bonden – myte eller realitet?», *Bondemotstand og sjølvkjensle på Sørvestlandet*, 2002, s. 47–51). Sjå også kapittel 4.

19. Bidraget deira til ei argumentativ meiningsdanning er meir tvitydig, men ikkje til å oversjå: protestantisk teologi har ei emosjonell og trusbasert side, men også ei fornuftsorientert og sekulær side.

20. I 1842 vart framlegg om å oppheve lova presentert for tredje gong av Stortinget, og såleis vart vetoet frå regeringa sett til sides.

21. Jf Habermas' verk *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (frå 1962).

22. Før industrialiseringa var den folkelege opposisjonen ein bondeopposisjon, ikkje ein arbeidaropposisjon.

23. Skriven av Jon Nergaard (1795–1885), under titelen «En Odelsmands Tanker om Norges nærværende Forfatning».

24. Stortinget 1830: 43 frå embetsstanden og 21 frå folket; Stortinget 1833: 45 frå folket og 20 frå embetsstanden.

25. Argumentativ rasjonalitet er høveleg for aktørar som argumenterer i «motbakke», mot dei i maktposisjon, særleg når dei i maktposisjon er universitetsutdanna teologar og juristar som er mottakelege for fornuftige grunnar og rettferdskrav; den generelle konstellasjonen var såleis meir

gunstig for argumentativ verksemrd «nedanfrå», som eit innslag i den sosio-politiske kampen, enn i mange andre land.

26. Inntil då (1845) hadde haugianarane ikkje kunna forlate statskyrkja, og dei forlet heller ikkje statskyrkja då det vart lov å gjere det, etter 1845. Men denne lova (av 1845) var viktig for kvekarane og metodistane. (Lova vart utvida i 1891, ved legaliseringa av alternative religiøse seremoniar, slik som giftemål.) Dette gir eit hint om utviklinga av religiøs toleranse i det nittande hundreåret.

27. For eksempel, Monrad som hegelianar fremja ikkje berre interpretative rasjonalitet, men også ein viss kritisk og refleksiv rasjonalitet; han nøydde seg ikkje berre med å tolke tekstar og tradisjonar. Ein person som Lars Ofstad (1838–1900) kan bli sett på som meir av ein reint interpretativ intellektuell: prest (knytt til den pietistiske retrininga i dei folkelege rørslene), politikar (for Venstre, på Stortinget i 1883–1885 og 1889–1891), og grunnleggjar av *Stavanger Aftenblad* (1893). Men likevel har eg (med etterhald) valt å fokusere på Monrad, ein intellektuell knytt til universitetet. Dessutan, det å sjå Vinje som ein arketypisk representant for argumentativ rasjonalitet er problematisk. Eit anna val kunne ha vori Arne Garborg (1851–1924), ein forfattar og journalist med twisyn og tvil, men då er vi over i det tjuande hundreåret. I denne samanhengen ville vi fokusere på 1800-talet heller enn på dei som levde mot slutten av hundreåret og inn i det neste.

28. Jf t.d. dei kritiske kommentarane til Schweigaards forsøk på å gjere det av med (tysk) filosofi, i essayet «Schweigaard og den norske tankeløysa», i Skirbekk, *Undringa*, 2002. For ein positiv presentasjon av Schweigaard i denne samanhengen, jf Seip 1974, s. 101–103.

29. Monrad var utan tvil ein betydeleg filosof. Hadde ein i større grad høyrt på han, ville ein ha hatt større motstandskraft mot positivisme og teknokrati og mot anti-intellektualisme (både i det religiøse lekemannsmiljø og i det kulturradikale miljø). Når dét er sagt bør det tilføyast at den positive dyrkinga av Monrad til tider kan gå på tomgang. Til dømes, Hjalmar Hegge, i innleiinga til Monrad *Tankeretninger i den nyere tid* (Oslo, Tanum, 1981, s. iii), refererer til Windelband, *Geschichte der Philosophie*, der Windelband, ifølgje Hegge, stiller Monrad «øverst på listen over anbefalelesverdig litteratur», og såleis gir ein «usedvanlig attest» til denne norske filosofen og eit «uomtvistelig kvalitetstempel» for det nemnde verket (hos Windelband med referanse til den tyske versjonen av Monrads verk, frå 1899: *Denkrichtungen der neueren Zeit*). Men denne «listen over anbefalelesverdig litteratur» er i realiteten ei liste på 42 namn/titlar utan nokon orden, ikkje ein gong alfabetisk – t.d. er Harald Höffding nemnd som nummer 6 (like før ein av tre referansar til Windelband sjølv) og så ein andre gong, lengre ned. Dessutan, Höffding er også referert i «Namenregister», men ikkje Monrad. På slutten av den første seksjonen (side 540 i 1957-utgåva) er det mykje *name dropping* («Aus der philosophischen Literatur des 19. Jahrhunderts dürfen etwa folgende Hauptpunkte herausgehoben sein»). På dei følgjande sju sidene er det ein kort paragraf (i parentes) om «deutsche Spekulation» «im skandinavischen Norden»; her blir Harald Höffding nemnd, saman med Søren Kierkegaard, og frå svensk side: Geijer, Gerloff og Boström, men ingen norske namn, heller ikkje Monrad. (Dessutan, i den første paragrafen kunngjer Windelband at det i grunnen ikkje var noko vesentleg nytt i filosofien på 1800-talet, ibid. s. 537.) Kort sagt, når ein

sjekkar referansane, blir det svært lite igjen av den høglydt annonserete usedvanlege attesten for Monrad og hans verk.

30. Men i tysk samanheng framstår han ikkje på same vis som konservativ.

31. For eksempel, Monrad var imot at embetsstanden «abdiserte» i 1884. Han var imot innføringa av eit parlamentarisk demokrati basert på partipolitikk som kunne svekke staten som organisk eining (og, kan vi tilføye: som kunne svekke parlamentet som forum for fri diskusjon, uavhengig av «partipisken»).

32. Til dømes hjå Georg Brandes, ein dansk intellektuell med stor påverknadskraft, ein talssmann for ein visjon om modernitet ved vitskapleg opplysning og liberale ideal.

33. For å unngå dei latinske låneorda: *tolkande* og *dannande*.

34. Men ikkje formell utdanning (jf Olav Vesaas, *A.O. Vinje: ein tankens hærmann*, 2001).

35. Jf Vinje 1946, bd 3., s. 319-389. Sitat og referansar, sjå også Skirbekk 2002, s. 117.

36. Slik som mange intellektuelle jødar i første halvdel av det tjuande hundreåret, personar som ofte vart framståande filosofar og sosiologar.

37. At noko er «idealtypisk» betyr ikkje at det er eit «ideal» i normativ forstand, men at det er tale om typiske trekk av generell art; termen er lånt frå Max Weber.

38. Grovt sagt: situert i *politikken* (Schweigaard som ein mektig professor-politikar), ved *universitetet* (Monrad som professor med stor påverknadskraft ved det einaste universitetet, i om lag eit halvt hundreår), og i den *offentlege sfære* (Vinje som journalist og fri forfattar).

39. Jf liknande distinksjonar hos den tidlege Habermas, i teorien om tre *erkjenningsleiane interesser* og tre slag

vitskap/rasjonalitet (kausalt forklarande, tolkande og frijerande), eller i teorien hans om tre slag talehandlingsimmanente (pragmatisk universelle) gyldigheitskrav. Alle tre slag rasjonalitet (og gyldigheitskrav) blir sagt å inngå i all tale og hos alle samhandlande aktørar. Dessutan, i moderne differensierte samfunn er alle desse rasjonalitetsformene påkravde. Men i denne samanhengen skal vi bruke denne tredelte distinksjonen for å framheve den *relative dominans* for kvar av dei tre slag rasjonalitet ved å referere til ein typisk situert person i kvart tilfelle. Vi skal ikkje her gå inn i den filosofiske diskusjonen omkring desse distinksjonane, heller ikkje skal vi sjå på dei ulike institusjonelle og samfunnsmessige forklaringane på varierande relasjoner (og dominans) mellom desse grunnleggjande formene for rasjonalitet.

40. Jf Nils Giljes innlegg om haugianismen i Fjelland et al. (utg), *Philosophy Beyond Borders*, 1997.
41. Ein av dei namngjetne talspersonane var poeten Berte Kanutte Aarflot (1795-1859), jf Elisabeth Aasen, *Fra Gamle Dage*, 1983, s. 202-211.
42. Anslaget er usikkert, men uansett er det tale om eit høgt tal.
43. Som nemnt, konventikkelplakaten vart avskaffa i 1842.
44. Men under napoleonskrigane, i 1809, vart han mellombels sett fri for å hjelpe staten med å få i gang saltproduksjonen, som var viktig på grunn av britisk blokade og matmangel.
45. Grundtvig (1783-1872) levde ein stor del av livet sitt under det strenge regimet til Frederik VI (1768-1839), dansk konge 1808-1839. (Danmark fekk ei demokratisk grunnlov i 1849.) Men i Noreg vart ideane til Grundtvig

tileigna av folk som var aktive i ein politisk opposisjon innanfor eit konstitusjonelt demokrati.

46. For eit kompetent utanlandsk perspektiv på den nordiske *folkehøjskole*, jf Erica Simon, særleg avhandlinga hennar frå 1960 (på 766 sider).
47. Luthersk konfirmasjon fremja leseferdigheit. På den andre sida omfatta konfirmasjonen ein offentleg eksaminasjon (i kyrkja), noko som (i eit foudauldiansk perspektiv) kan oppfattast som ei klassebasert disiplinering og kontrollering.
48. Det norske talemålet endra seg etter seinmellomalderen, og fram gjennom tidene vart også dei norske dialektane påverka på ulikt vis av dansk og tysk (bergensk er eit eklatant eksempel).
49. Før omkring 950 var det eitt felles nordisk språk, men frå den tid gjennomgjekk særleg dei aust-skandinaviske språka (dansk og svensk) omfattande endringar (jf Kisbye 1982). Det vi her refererer til som norrøn litteratur vart i hovudsak skriven på Island og i nokon grad i Noreg på 1100- og 1200-talet; i Danmark og Sverige vart latin brukt i større utstrekning enn på Island og i Noreg.
50. Det var dessutan ei bekymring, blant dansk-orienterte embetsfolk, for at det svenske språket skulle få framgang i Noreg, ettersom norske dialektar i stor grad stod nærare svensk enn dansk. Jf Rian 2009 («1809-1814: grunnlaget for det moderne Norden»): «... de dansk-norske hadde særlig en aversjon mot det svenske språket. De merket at de norske dialektene liknet mye mer på svensk enn på dansk, og de fryktet at det ville føre til et svensk-norsk språk. For å styrke det danske skriftspråkets legitimitet i Norge skyndte de seg med å kalle det for vekselsvis norsk eller modersmålet, og de inntok en puristisk holdning til

enhver fornorsking av dette skriftspråket». For referansar, sjå t.d. Andresen 1994, s. 54–65.

51. Slik som Bjørnson, Lie, Kjelland og Skram. I 1899 (det same året som namnet *riksmål* vart oppfunni) skreiv Bjørnson dette: «Jeg holder det for et Gode, at vi deler Skriftspråg med Danskerne» (jf Øyvind Sørensen, *Norsk idéhistorie*, vol. III, 2001, s. 389.) Ei påfallande utsegn, både fordi det uttrykkelege blir slått fast at det dominerande skriftspråket i Noreg på den tid var dansk, og også fordi ordet «et Gode» er tvitydig; det kunne bety «velsigning» så vel som «utbyte», og såleis kan det gi eit hint om det faktum at det for norske forfattarar var økonomisk utbyterikt å skrive på dansk og å utgi bøkene i Danmark, slik at dei kunne få ein større marknad og oppnå betre inntekter. (Før namnet riksmål vart lansert, var det deskriptive namnet «dansk-norsk» i bruk, t.d. av Knud Knudsen: *Haandbog i dansk-norsk sproglære* 1856, og *Kortfattet redegjørelse for det dansk-norske målstræv* 1887; og av Hjalmar Falk og Alf Torp: *Dansk-norsk lydlære* 1898 og *Dansk-norsk syntax* 1900.)

52. Ifl. den danske historikaren Ole Feldbæk var det så mange som 90 norske forfattarar som publiserte på danske forlag i perioden frå 1850 til 1890. Jf Feldbæk, 1998, s. 398. Tilsvarande tal hos Seip 1981, s. 21–22, som også siterer Nils Collett Vogt: «En bok trykt i forfatterens hjemland [Noreg] var i hine tider (i 1880–90-årene) et misfoster, dømt til å bli usolgt og ulest.» Seip legg til: «Først i mellomkrigstiden [på 1920- og 1930-talet] ble frigjøringen (som det vel kan kalles) fra Danmark fullbyrdet».

53. Det politiske vedtaket om offisiell godkjenning av det norske skriftspråket basert på norske dialektar (i dag *nynorsk*, tidlegare *landsmål*) vart tatt av Stortinget i 1885,

etter framlegg frå det politiske venstre.

54. Men denne spenninga varar ved, og ikkje berre mellom nynorsk og bokmål. Det er også ei spenning når det gjeld balansen mellom ein meir dansk og ein meir norsk profil på bokmålet. For eksempel, i fleire dominante aviser (som *Aftenposten* og *Morgenbladet*) blir rettskrivinga i lesarinnlegg som er skrivne på offisielt korrekt bokmål systematisk «korrigert» av avisene (utan å spørje forfattarane, og utan å opplyse dette for lesarane) i retning av former som er meir i tråd med dansk skrifttradisjon (t.d. *fram til frem*, *sju til syv*, *boka til boken*). Kort sagt, nesten to hundre år etter 1814 er det stadig nordmenn som synest at dansk-liknande former er meir *comme il faut* enn norske.

55. Jf t.d. samtalegruppa som blir nemnd under omtalen av eit lokalsamfunn, i neste kapittel.

56. Kvinnorganisasjonane med langt det største medlemstalet var dei som utvikla seg innanfor dei kristne rørslene for og av lekfolk, slik som haugianarane. Desse organisasjonane utgjer eit viktig utgangspunkt for dei frivillige organisasjonane som har spela ei avgjerande rolle i norsk (og skandinavisk) samfunnsliv.

57. I etterkant av dei tidlege folkelege rørslene (slik som haugianismen) var det ikkje berre ein overgang inn i partipolitikken, men også ei utvikling av frivillige organisasjonar (jf førre note), til dømes kristne kvinnorganisasjonar med pietistisk tru og barmhjertige formål (t.d. for kristen misjon, med sosial profil). Desse organisasjonane, med deira alternative blad og bøker, var talrike og vidt utbreidde og dei hadde betydeleg påverknadsmakt. (Jf t.d. Inger Fureseth, *A Comparative Study of Social and Religious Movements in Norway, 1780s-1905*, 2002.)

58. Dette hende før eposten og mobiltelefonen, i eit topografisk vanskeleg land, med grisgrendt busetnad.

NOTAR TIL KAPITTEL 2

1. I tillegg til arbeidskrafta i familien.
2. Dei viktigaste kjeldene: *Årbok for Glåmdalen*, Håvard Skirbekk (utg) (Elverum: Austmannalaget, 1941-1992), og «*Hvor ånden bærer bud*» – Østlendingen fra Arbeiderdemokratene til Orkla, Per Overrein (Elverum: Østlendingen, 2001).
3. Skipa i 1873, ved Eivind Torp (1844-1890).
4. Jf «Elverum Samtaleforening 1881-1885», *Årbok for Glåmdalen*, 1946-47, s. 107-111.
5. Den nemnde politikaren tok til å bruke nynorsk (landsmål) snart etter dette vedtaket. Frå boksamlinga hans ser vi at han kunne lese gammelnorsk (norrønt).
6. Jf Overrein, 2001.
7. Redaktøren frå 1968 til 1994 hadde i unge år røysta på kommunistpartiet, *NKP*, og hadde seinare vori aktiv i den sosialdemokratiske ungdomsrørsla, *AUF*.
8. Dei første styremedlemmene var Olaf Bull Aakrann, Magnus Hamlander, Sigurd Nergaard og P. C. Løken; seinare same år supplert med Lovise Rogstad Andersen, Caroline Løken, Olav Torgerstuen og Ole Møystad.
9. Lista over bøker og andre skrifter som han åtte (datert 1860, då han var 43) inneholdt 148 titlar, medrekna skrifter av Hans Nielsen Hauge og Ludvig Holberg, i tillegg til religiøs litteratur, men også bøker og skrifter av det praktiske og nyttige slaget. Den handskrivne dagboka hans frå 1841 til 1848 vitnar om arbeidsdisiplin og rasjonell tidsbruk.
10. Fire av barna hans drog til Amerika. (Ei generell påminning: utvandringa til Amerika frå tidleg på 1800-talet og ut på 1900-talet var svært stor; berre Irland

hadde prosentvis ei meir omfattande utvandring; jf t.d. Mørkhagen 2009.) Her er nokre av aktivitetane til politikaren, som i utgangspunktet var bonde: 1881-1885, ein av dei tre initiativtakarane til den nemnde samtaleforeininga og eit aktivt medlem. 1887-1919, medlem i heradsstyret (i 32 år, frå han var 28). 1893-1895, ordførar. 1893-1903, medlem i det nasjonale styret for *De forenede norske arbeidersamfunn*. 1893-1929, forretningsførar for den lokale trygdekassa. 1901-1907, viseordførar. 1901, førstekandidat på vallista for *Arbeiderdemokratene*, som vann valet. 1918-1930, styrar for den lokale filialen av Noregs Bank. Første leiar i det lokale Venstrelaget (stod på i om lag 20 år). Styremedlem i det lokale *Arbeidersamfund* (i om lag 15 år). I tillegg til det daglege arbeidet for å fremje jordbruk, skogbruk, infrastruktur etc. arbeidde han for desse sakene: 1893, politisk kamp for å redusere arbeids-tida for lønsarbeidarane i jordbruket og for å sikre dei eit ekstra måltid per dag. 1894, demonstrasjonstog den 1. mai (det første utanfor byane her til lands). 1895, organisering av fagforeining og bygging av folkets hus. Vidare: Arbeid for offentleg uføretrygd ved sjukdom og ulykke og for trygdeordning ved alderdom. Arbeid for betre utdanning for folk flest – fritt skolemateriell og fri utdanning etter grunnskulen. For republikk, mot kongedømme; for folkevæpning (før 1905); for målsak (han var ikkje aleine: på skipingsmøtet for det lokale mållaget 27. januar 1906 var alle dei fire sentrale personane med: redaktören, fagmannen, skogeigaren, og politikaren, saman med 19 andre kvinner og menn i bygda); og mot drukkenskap.

11. Allereie i 1894 (som 17-åring) var han med på å få i gang ungdomsbladet *Breidablik* der m.a. mange nynorsk-diktatar fekk dei første arbeida sine på prent; i miljøet

rundt Breidablik kan desse nemnast: Olav Duun, Sven Moren, Anders Hovden, Johan Bojer, Anders Vassbotn, Hans Seland, Hulda Garborg, Arne Garborg og Johan Falkberget (jf Andreas Hagen om Magnus Hamlander i *Norsk biografisk leksikon*, og i *Alfarheim, årbok for Elverum*, nr. 13 1999; jf også *Østerdalsungdom gjennom 100 år, Breidablik/Østerdal ungdomslag 1893-1993*, utg. Østerdal ungdomslag, Tynset, 1993; også i Overrein 2001). 12. Sjå Reimund Kvideland om Sigurd Nergaard i *Norsk biografisk leksikon* (2003). Ein av elevane var Halldis Moren Vesaas.

13. Sjå Aud M. Tretvik om Helge Væringsaasen i *Norsk biografisk leksikon*. Helge Væringsaasen hadde brei omgangskrins og eit stort kontaktnett, t.d. med personar som Søren Jaabæk og Bjørnstjerne Bjørnson, Sven Moren og Lars Eskeland, Ivar Aasen og Torleiv Hannaas; i 1884 var han med å skipe Noregs Venstreforeining og var med i styret under Johan Sverdrup. Han etablerte Alfarheim bokhandel og forlag (var første forleggjar for Sven Moren). Han fekk oppretta Alfarheim arbeidarsamfunn (1868), og han gjekk inn for at arbeidarane skulle vere med på å dele utbytet (på Aadals Brug, men framleggget stranda på grunn av dei andre eigarane). Han skipa Alfarheim Besparelsesforening (1868), den første kooperative butikken i kommunen.

14. Jf t.d. Furseth, 2002.

15. Spontanitet og organisering er begge viktige for ei vellykka politisk rørsle, men det er vanskeleg å ha begge på same tid.

16. Slike læringsprosessar kan skape holdningar som opnar for framtidig mobilisering, slik vi såg det då kvinne-ne røysta i 1905. Jf også folkerøystingane om medlemskap

i EF/EU, i 1972 og 1994.

17. Ved å gå frå spontanitet til politisk organisert verksamd sikta dei seg inn mot det *nasjonale* nivå og mot *rettsystemet*; dermed skil dei seg frå mange andre folkelege protestrørsler.
18. Uttrykt ved ord som *folkedanning* og *folkelighed*, ord som det ikkje er lett å omsetje til andre språk.
19. Sjå seinare (kapittel 4) om lov-orienteringa blant norske bønder på eit tidleg tidspunkt.
20. Ein slik gjensidig tillit – på aktørplan så vel som på institusjonsplan – går dessutan saman med ei open innstilling for kompromiss og også for ein grunnleggjande respekt for rettane og behova til andre personar.
21. Samanlikna med eit politisk sentralisert og kulturelt og språkleg homogenisert land som Frankrike, ser Noreg mest ut som eit tidleg «post-moderne» samfunn med indre «multi-kulturalisme» – eit land som er kulturelt heterogen og politisk homogent.
22. På 1800-talet var det vanleg å bruke termene «kultur» og «nasjon» slik at den første refererte til overklassa og den siste til den folkelege tradisjonen.
23. Topografien kan også ha bidratt til dette mangfaldet.
24. I så måte var det store skilnader over tid. Haugianarane tidleg på 1800-talet hadde t.d. eit meir patriarchalsk syn på familielivet enn det vi finn i bonde- og arbeidarrørlene mot slutten av hundreåret og inn i det neste. Likeins var det regionale skilnader (t.d. mellom sørvestkysten og innlandet), både med omsyn til religiøs pietisme og i forhold til den tidlege arbeidarrørsla. Det siste poenget er også knytt til skilnader i klassestruktur: Betalt arbeidskraft i jordbruk og skogbruk var meir vanleg i innlandet enn langs kysten. Kort sagt, i vårt lokale døme frå innlandet

er det mindre religiøs pietisme og sterkare orientering i retning av arbeidarrørsla enn det vi finn i somme andre lokalsamfunn på den tid. For eit vestnorsk perspektiv, jf Reidun Høydal 1995 og Jostein Nærbovik 2004.

25. Vi prøver ikkje her å gi empiriske forklaringar; tilnærminga vår er primært begrepssmessig. Jf også t.d. Skirbekk, «The Idea of a Welfare State in a Future Scenario of Great Scarcity», i Erik Oddvar Eriksen og Jørn Loftager (utg), *The Rationality of the Welfare State*, 1996.
26. Jf Stråth 2004, s. 7-9.

NOTAR TIL KAPITTEL 3

1. Termen blir brukt av Rune Slagstad i *De nasjonale strateger*, 1998.
2. Slik perioden frå 1814 til 1884 kunne omtalast som *embetsmannsstaten* (jf Seip 1963).
3. Jf Francis Sejersted, *Sosialdemokratiets tidsalder*, 2005.
4. Frå Nina Witoszek (jf Witoszek 1997) til Hans Magnus Enzensberger (jf *Norsk utakt*, Oslo, Universitetsforlaget, 1984).
5. Ved røystinga for eller imot monarkiet var fleirtalet for kongedømmet ikkje så overveldande som fleirtalet mot union i røystinga om unionen med Sverige.
6. Frå stortingsvalet i 1924 var Arbeidarpartiet eit parti som søkte politisk makt ved demokratiske val.
7. Ved Christopher Hornsrud, frå 28. januar til 15 februar 1928.
8. Regjeringa Nygaardsvold.
9. Jf Menstad-slaget i 1931, der politiet og det militære vart beordra til å aksjonere mot arbeidrarar som demonstrerte mot ein lock-out. Der var skadde, men liv gjekk ikkje tapt.
10. Sjå kapittel 6.
11. Dei norske embetsmennene hadde i utgangspunktet stor politisk makt, men samanlikna med den politiske overklassa i andre europeiske land var den sosiale avstanden mellom den politiske eliten og folk flest relativt liten.
12. Etter 1956: *Senterpartiet*.
13. Her talar vi i europeiske termar, idet vi opererer med eit skilje mellom «verdikonservative» (jf Burke) og «marknadsliberalisme» (jf Smith). Vi kallar ikkje

«marknadsliberalismen» «konservatisme» (slik det ofte skjer i USA).

14. Når vi refererer til Monrad og Vinje som idealtypar, er det freistande å seie at dei to «aldri møttest». Sjå kap. 6 om liknande konstellasjonar i etterkrigstida.
15. Spørsmålet om det fanst ein norsk identitet på eit tidlegare tidspunkt er omdiskutert, men det finst fleire indikasjonar, for eksempel i *Heimskringla*, hos Peder Clausen Friis, eller hos Ludvig Holberg; sjå t.d. Rian 2007.
16. T.d. historikaren P. A. Munch, eller Asbjørnsen og Moe som skreiv ned folkeeventyr og segner.
17. T.d. målaren J. C. Dahl eller komponisten Edvard Grieg.
18. I mellomkrigstida (1919-1940) vart bøker i aukande grad publiserte i Noreg, ikkje i Danmark. (Det københavnske Gyldendal vart i 1925 delt i eit dansk og eit norsk forlag, det sistnemnde i Oslo.) Det danske skriftspråket hadde litt etter litt blitt norsk-dansk, og no også dansknorsk, slik at utanlandske bøker vart omsette til begge språk. Kort sagt, Noreg hadde fått to norske språk, ikkje berre dansk med norske innslag og nynorsk. (Men i den danske Wikipedia kan vi finne følgjande fråsegn: «Fra et sprogvidenskabeligt synspunkt kan den fremherskende form af norsk, bokmål (og i endnu høyere grad rigsmål), betraktes som en dansk dialekt, i hvert fald hvad skriftsprøget angår», [http://da.wikipedia.org/Dansk_\(sprog\)](http://da.wikipedia.org/Dansk_(sprog)).)
19. Etter krigen fekk ein velorganisert kampanje mot innføringa av norske ord og grammatiske former i skriftleg bokmål (Foreldreaksjonen) omfattande oppslutning, noko som illustrerer sprengkrafta i dei kulturelle og språklege spørsmåla og som viser i kor stor grad den danske arven stadig var levande.

20. For eksempel ved lærarar (ofte kalla «seminaristar») og ved frie advokatar (som forsvara klientar og ikkje arbeidde for staten): Leiaren for Venstre i 1884, Johan Sverdrup, var sakførar og gruppa hans vart kalla «sagførerpartiet».
21. Sjå nedanfor, om vitskapsbasert teknologi og økonomiske interesser som nøkkel for industrialiseringa.
22. Heller ikkje det tidlegare sovjet-regimet fekk det til, trass i retorikken om politisk einskap mellom «arbeidarar og bønder» (*Arbeiter und Bauer*, i DDR).
23. Sverige fekk ein tilsvarande avtale allereie i 1933 (*krisuppgörelsen*).
24. Sverige fekk ein tilsvarande avtale i 1938 (*Saltsjöavtalet*).
25. Vi minner igjen om Habermas' distinksjonar mellom tre typar av «erkjenningsleiande interesser» og tre relaterte former for kunnskap (og vitskap): den tekniske interessa for kontroll, knytt til årsaksforklarande vitskapar, den praktiske interessa for å forstå, knytt til dei tolkande vitskapane, og den emancipatoriske interessa for frigjering (autonomi), knytt til kritisk samfunnsvitskap og sjølvrefleksjon. (Jf boka *Erkenntnis und Interesse*, 1968a; engelsk omsetjing, *Knowledge and Human Interest*, 1971.)
26. Sjølvsagt, med unntak. Men vi minner om uttrykket «potetprestar» og «pastoral opplysning».
27. Ein interessant institusjon som vart skipa i 1916 og eksisterte inn på 1960-talet, var landsgymnaset, eit gymnas med høg kvalitet (inspirert av idealia frå dei demokratisk-nasjonale rørslene), som primært var innsikta på gåverik ungdom frå distrikta og der administrasjonsspråket ofte var nynorsk – kort sagt, ein eliteinstitusjon i eit egalitært samfunn (noko som gir meining: dei folkelege rørslene hadde sine elitar). Jf *Landsgymnaset*, Gudlev Forr og

- Helge Vold (utg), 2007; innleiing ved Reidun Høydal.
28. Som eksempel, jf Vinje som offentleg kritiserte sin eldre kollega Schweigaard.
  29. Ein av dei første direktørane (Kaare Fostervoll, medlem av Arbeidarpartiet), som reorganiserte institusjonen etter krigen (frå 1946 til 1962), var på mange vis forma av opplysningsideala frå dei demokratisk-nasjonale rørslene.
  30. I denne perioden fanst desse politiske partia: Venstre, Høgre, Arbeidarpartiet, Norges kommunistiske parti, Bondepartiet, Kristeleg folkeparti, Nasjonal Samling, og nokre mindre grupperingar (slik som Samfunnspartiet).
  31. Birkeland hadde studert i Paris (med Poincaré *et al.*) og i Genève, så vel som i Bonn (med Hertz) og Leipzig. Professor i Christiana frå 1898. Dei siste år arbeidde han i Kairo.
  32. Diplom frå Technische Hochschule, Charlottenburg, 1891.
  33. I dag er *Hydro* slått saman med *Statoil*.
  34. Seinare brukt til framstilling av tungtvatn (i Vemork ved Rjukan).
  35. Opphavleg *Borgargerði*, på Olav Haraldssons tid (omkring 930-945).
  36. I visse tilfelle i samarbeid med andre føretak, slik som Norsk Hydro og Hafslund.
  37. Jf *Arbeiderdemokratene* og referansane til politikaren i kapittel 2.
  38. Frå 1900 til hans død, med to korte intervall i 1910-1912 og 1922-1924.
  39. Under Gunnar Knudsen i 1908 og 1913.
  40. Castberg var den nasjonal bakgrunnsfiguren for arbeidardemokratane (og Venstre) i det lokalsamfunnet vi nemnde tidlegare (kapittel 2).

41. For eksempel, avhengig av tilgjengelege økonomiske ressursar. Med den økonomiske veksten etter andre verdskrig vart større økonomiske ressursar tilgjengelege for velferdstiltak, frå offentleg helsestell og sosialhjelp til offentleg skule og alderstrygd.

NOTAR TIL KAPITTEL 4

1. Ein kontinuitet i stil og funksjon, men også i stor grad ein kontinuitet av personell: ifl. den danske historikaren Ole Feldbæk (*Danmark-Norge, 1720-1814*, 1998, s. 390) reiste berre 26 av dei rundt 150 dansk-fødde embetsmennene i Noreg i 1814 tilbake til Danmark, og av dei 208 norsk-fødde embetsmennene i Danmark reiste berre 22 tilbake til Noreg etter 1814.
2. Dette var særleg viktig i dei tilfella når dei danske kongane var mentalt uføre.
3. Jf Skirbekk, *Ludvig Holberg. Doppelmonarkiets kulturelle modernisator*, 2006.
4. Frankrike, England, Italia og Tyskland.
5. Han hadde i tur og orden professorat i metafysikk (som han mislikte), latin og historie.
6. Han var inspirert av det franske teater i samtida.
7. Dei historiske skriftene hans er realitetsorienterte, utan referansar til mirakel og overnaturlege hendingar. Han blir også oppfatta som ein føregangsmann for sosiologien, jf Ragnvald Kalleberg, «Den første norske sosiologen og det skandinaviske opplysningsprosjektet», i Akselberg et al. (utg), *Holberg og essayet*, 2006, s. 109-134.
8. For Holbergs bidrag i teologi og rettsvitenskap (viktige disiplinar for embetsstanden), jf t.d. Nils Gilje, «Ludvig Holbergs origenisme: En analyse av Holbergs syn på helvetesstraffene», *Norsk Teologisk Tidsskrift*, vol. 107 (3), 2006, s. 144-162, og «Ludvig Holbergs politiske tenkning – suverenitet og enevelde», i antologien *Den mangfoldige Holberg*, Tjønneland (utg), 2005.
9. Eit par sitat (for referansar, jf note 3 ovanfor): «Jeg holder for, at det fornemmeligen er en Philosophi Pligt at

examinere antagne Meeninger, om de ere vel grundede eller ey» (G.S. s. 23). Holberg avskydde tanken om «at leve udi en brutal Samdrægtighed ligesom umælende Creature» (ibid.), og la til at «ved Uenighed kommer Sandheden for Lyset.» «Da jeg forstod at det fremfor alt er den frie evne til å tenke som skiller oss fra dyrerne, anså jeg det for et menneskes plikt å undersøke de nedarvede trosforestillinger fra våre forfedre, lese de forbudte bøker og twile på alt» (ibid., s. 24). «Thi, hvis een lærer Theologie, førend han lærer at blive Menneske, bliver han aldrig Menneske» (ibid.).

10. I tilbakeblikk kunne vi tilføye at ein professor ved universitetet i Kjøbenhavn tidleg på 1700-talet ville ha fått store problem om vedkommande hadde drista seg til å kritisere det eineveldige monarki.

11. Ifølgje Francis Bull var fleire av dei mest lesne bøkene i Noreg ved dette hundreårsskiftet skrivne av Holberg, og då oftare dei historiske og filosofiske skriftene enn komediane. Holbergs bøker var ofte å finne blant bøkene som norske bønder hadde skaffa seg tidleg på 1800-talet.

12. I tillegg kjem at Holberg hadde innverknad som essayist, også for seinare essayistar, som t.d. Aa. O. Vinje.

13. Han skreiv til og med ein roman på tre band, *Menoza* (1742-1743).

14. «Danmarks og Norges oeconomiske Magazin».

15. I Noreg var konfirmasjonen obligatorisk til 1912.

16. Den første tida var kristendom hovedtema i desse skulane. Men fordi lesing av den Heilage Skrift er avgjerande i lutheranismen (fordi kvart individ skal ha eit personleg forhold til Gud), var det særleg viktig med leseopplæring for alle.

17. Som nemnt, obligatorisk konfirmasjon, med

opplæring i å lese Bibelen og offentleg eksaminasjon, kan både oppfattast som frigjerande (utvida lesekunne) og som undertrykkande (statleg kontroll og disciplinering, jf Foucault).

18. Om nominalisme, jf t.d. Gilje og Skirbekk 2007, s. 123-126, 143-147.

19. I så måte minner dette om tilsvarande differensieringar hos Kant; men Kant differensierer innanfor ein transcedentalfilosofi, ikkje med tanke på filosofisk nominalisme.

20. Om gudsbevis hos Thomas Aquinas, jf t.d. Gilje og Skirbekk 2007, s. 138-141.

21. Slik som Johan Ernst Gunnerus, 1718-1773, biskop i Trondheim, som utførte omfattande forsking i zoologi og botanikk.

22. Jf Gilje, «Hans Nielsen Hauge and the Spirit of Capitalism», i Fjelland et al. (utg), *Philosophy beyond Borders*, 1997, s. 259.

23. To distinksjonar er viktige i denne samanhengen: 1) omsorgsgjerningar for vår neste *versus* ærleg arbeid for sjølvberging (begge er i samsvar med hovudretningane i kristen tenking), og 2) handlingar for sjølvberging *versus* handlingar som fører til kapitalakkumulasjon. Haugianarane, liksom kalvinistane (men ut frå andre teologiske grunnar), fremja *de facto* også den siste typen handlingar, dei som fører til kapitalakkumulasjon, ikkje berre omsorgsgjerningar eller handlingar for sjølvberging.

24. Korvidt Luther verkeleg hadde ei to-regimentslære, og i så fall på kva stadium i livet, er omstridde spørsmål. Men *Kirkeordinansen* som den danske kongen fekk på plass ved reformasjonen, representerer ein viss versjon av læra om dei «to regiment», jf *Kirkeordinansen 1537/39*, utg. og med innleiing ved Martin Schwarz Lausten, 1989,

- s. 150-157. Sjå også Gilje og Rasmussen, *Norsk idéhistorie*, vol. 2, *Tankeliv i den lutherske stat, 1537-1814*, 2002, s. 40 ff. For den allmenne diskusjon om dei ”to regiment”, jf Ulrich Duchrow, *Christenheit und Weltverantwortung. Traditionsgeschichte und systematische Struktur der Zweireichlehre*, 1970.
25. Dette (som vi skal sjå) var ei vel innarbeidd innsikt i det norske samfunnet, til forsvar for hevdvunne og lovfesta rettar, slik som *odelsretten*. Jf Gjerdåker, *Til odel og eige*, 2001.
26. Som vi har sett i kapittel 1, var striden mot «konvenskkelplataken» (med forbod mot religiøse forsamlingar) ei hovudsak (inntil kritikken vann fram tidleg på 1840-talet).
27. Jf Sigurðsson, *Norsk historie 800-1300. Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*, 1999.
28. Dette føreset ikkje berre ferdigheiter i å bygge skip, men også organisatoriske evner til å utstyre skipet skikkleg (t.d. for å føre slekt og buskap frå Skandinavia til Island). Interessant nok stammar det franske ordet «équiper» (og «équipage») frå det norrøne ordet «skip».
29. Jf Arnason 2004.
30. Når det gjeld klassestrukturen i Noreg på 1100-talet, jf eit sitat frå Knut Helle, *Bergen bys historie*, bd. 1, 1982, s. 447: «I motsetning til sine feller ute i Europa var den norske leilendingen en rettslig fri person, som for egen regning dyrket jord etter en kontrakt han inngikk som juridisk likeverdig med jordeieren. Jordeieren hadde ingen privat jurisdiksjon over ham, leilendingen hadde ingen arbeidsplikt på den jord eieren drev for egen regning, og han var ikke stavnsbunden. Ufrie personer i Norge på 1100-tallet var bare de få trellene som ennå fantes i trelleholdets aller siste fase». (Jf også Sigurðsson 2008.)

31. Rett arvefølgje var ikkje nok for å bli konge, tilsegn på tinget var også påkravd.
32. På det islandske *Allthing* tok det tre års samlingar å sitere alle lovene, og så kunne prosessen ta til på nytt.
33. I så fall ville det ha vori to versjonar av same lov.
34. I denne samanhengen blir det også vist til at Island og Noreg i stor monn vart kristna vestfrå, frå britisk side der folkemålet vart brukt i skrift, medan Danmark og Sverige vart kristna sørfrå, frå tysk side der latinen stod sterkt.
35. Sitert frå *Frostatingslova* (endeleg versjon, rundt 1260, under Håkon Håkonsson); dette sitatet er også motto for Shetland (Hjaltland). Historisk kommentar til denne utsegna, jf Sverre Bagge, 2001, s. 359 ff.
36. Det engelske ordet «law» stammar frå det norrøne ordet «log».
37. Særleg viktig var den norske odelsretten, som gav eldste son rett til gard og grunn, til vern mot oppsplitting av eigedommen mellom fleire arvingar og mot fritt sal på marknaden.
38. Skilnaden til den konfusianske embetsmannstradisjonen i Kina er slåande. Den perioden vi diskuterer tilsvrar Tang (618-907) og Song (960-1279) dynastia i Kina, med ei fornying av *dygd*-orientert konfusianisme som grunnlag for utdanning av statstjenestemenn. Langt på veg minner dette om det Platon seier i dialogen *Staten*, men som Platon modifiserer i dialogen *Lovene*, med ei endring frå *dygd*-orientering til *lov*-orientering. (Dessutan, Kina var på denne tid ein tradisjonsrik kulturnasjon og ein folkerik og omfangsrik stat. Kontrasten til små skandinaviske land er i så måte overveldande.) Konfutse levde truleg frå 551 til 479 f.Kr.; Platon frå ca. 427 til 347.
39. Det var eit forbod mot forsamlingar.

40. Runealfabetet, som i visse samanhengar vart verande i bruk i lang tid, var høveleg for korte tekstar, anten til rituell bruk på Stein eller for praktiske meldingar på tre eller tilsvarende materiale: Alle bokstavane består av rette liner, og derfor er det lett å skjere dei ned på ein pinne ein regnfull dag i open båt, og slik sende korte meldingar saman med frakta; men det er ikkje like høveleg for lengre tekstar. Kort sagt, praktisk for SMS, men ikkje for å skrive ein saga! (Jf dei omfattande runefunna under utgravinga på Bryggen i Bergen.)

41. Vi kunne ha sagt «særleg på Island». (Jf t.d. Bagge 2001.) Dessutan er ikkje (dagens) statsgrenser og (den tids) kulturgrenser det same (jf Sigurðsson 2008). Før omkring 950 var truleg språket det same i heile det skandinavisk-islandske området (jf t.d. Kisbye 1982), og enno nokre hundreår hadde Island og Noreg same skriftspråk, norrønt, der mange viktige verk (som *Heimskringla*, Snorres kongesoger) fokuserte på norske forhold. I Danmark og Sverige stod latinsk språk sterkare, og desse landa har på den tid ikkje ein litteratur på eige språk, slik som Island-Noreg.

42. Interessant, i eit økologisk perspektiv: desse gudane er sårbare og døyelege, noko som fortel om eit syn på det heilage som ikkje er knytt til det evige (det usårlege og udøyelege). Tvert om, det som her fyller ein med heilag age er ikkje Platons uforanderlege idear, men sårbart og døyeleg liv. (Ved å strekke poenget kunne vi seie: Kristus på krossen, heller enn evige prinsipp.)

43. Denne gamle mytologien, eller religionen, er kalla *ásatruín* (tru på æsir, på gudar som Oðin og Thor og Freya); jf *Voluspá* og *Hávamál*.

44. Dette gjeld Island først og fremst, men med ei viss

overføring også til norske forhold.

45. Men overgangen mellom presteutdanning og hovdingstatus kunne vere flytande. Jf Sigurðsson 2008, s. 184-186, «Den skrivekyndige hovdingen».

46. Ganske lenge heldt nordbuarane kontakt med Bysants (eller Konstantinopel, som dei kalla Miklagard, den store byen) og såleis med austleg kristendom. For eksempel, då Sigurd Jorsalfar sigla til det heilage land, rundt 1107-1110, slo han seg til hjå keisaren i Konstantinopel (det var her han skal ha mist hesteskoen av gull!), men han vitja ikkje Roma (ifl. Snorri, som skreiv dette midt på 1200-talet). På 1150-talet vart ein romersk-katolsk kardinal, den seinare pave Adrian IV, send til Noreg for å betre kontakten med Roma (og pavestolen), t.d. ved å opprette eit erkebisopsete i Nidaros (og katedralskular fleire stader).

47. Det vil seie, om lag på den tid då det mongolske Yuan-dynastiet ved Kublai Kahn (Dsjengis Kahns barnebarn) tok makta i Kina (Yuan-dynastiet blir tidfesta frå 1271 til 1368).

48. Hansaen i Bergen stod særleg sterkt frå omkring 1350 til rundt 1550. Mot slutten av 1500-talet var norsk skipsfart i framgang (ein framgang som skulle vare ved). Det tyske kontor i Bergen bestod formelt til utpå 1700-talet.

49. Så seier soga, men truleg kom smitta i landet alt tidlegare.

50. I 1380 (under dansk styre i 1387). Såleis er vi ved byrjinga av Ming-dynastiet i Kina (frå 1368 til 1644).

51. Island, derimot, fekk ei omsetjing av Bibelen til islandsk; og det islandske skriftspråket overlevde (med mindre endringar).

52. Jf Polen, der den katolske kyrkja representerte eit institusjonelt (og kulturelt) vern for den polske nasjon.

53. Det er grunn til å tru at aksjonane etter reformasjonen mot religiøse bilete – ein aksjon som var upopulær i Noreg (og neppe luthersk), men initiert frå Kjøbenhavn – var mellom dei politiske grep som vart tatt av den danske kongen for å nøytraliserer den djupt forankra vørdrnaden for Sankt Olav, ein nasjonal helgen og eit symbol på norsk sjølvstende; jf «Reformasjonen i Noreg – samanheng og brot», Hermund Slaattelid, i *Norsk Årbok* (Høgnorskringen), 2006. Om dette stemmer, viser det to ting: at norsk identitet har røter attende i katolsk tid, og at den danske kongen med overlegg utraderte dei symbolske markeringane på norsk sjølvstende.

54. Med etterhald når det gjeld den presumptive to-regimentslæra, jf note 24 ovanfor.

55. Der alle framtidige prestar etterkvart måtte studere. Dei internasjonale kontaktane som studentane tidlegare hadde hatt med andre universitet vart gradvis avvikla.

56. Den danske teologen Niels Hemmingsen er ein interessant person i denne samanhengen. Jf Gilje og Rasmussen, *Norsk idéhistorie*, bd. 2, *Tankeliv i den lutherske stat, 1537-1814*, 2002.

57. Ca.1480-1538, jf Rian, *For Norge, kjempers fødeland*, 2007.

58. Slik som Gjeble Pedersson (1490-1557), som var påtenkt som katolsk biskop i Bergen (i 1535), men etter innføringa av lutheranismen konverterte han og vart deretter utnemnd som «superintendent» i Bergen. Hans «indre motstand» (for å seie det slik) vart vidareført av hans protégé, Absalon Pederssøn Beyer (1528-1575), kjend som den fremste representanten for Bergen-humanistane på 1500-talet.

59. Jf eit sitat frå Peder Claussøn Friis (1545-1614):

«Herimot har det alltid før vært mellom danske og norske et medfødt hat og vond forlikelse, hvilket har til denne dag vært i det norske folkets hjerter og natur. For nordmennene liker bedre tyskere, svensker, skotter og andre nasjoner og landskaps folk, som kommer hit i landet for å bo, enn de klarer å like danskene, og særlig har de et hemmelig og medfødt hat til jydene». Teksten der sitatet ingår, vart trykt posthumt i Danmark (i 1632), men utan den siterte passasjen. For sitatet, jf Rian 2007, s. 88.

60. Eit anna poeng: på 1200- og tidleg på 1300-talet var det norske kongedømmet sentralisert og sterkt; det at kongedømmet gjekk over på danske hender, fekk derfor særleg store konsekvensar.

61. Når det gjeld drøftinga av den siste hypotesen, jf Rian 2007.

62. I somme tilfelle jamvel ein person som tala deira lokale norske språk.

63. På bygda hadde prestane ein prestegard (og dei var familiefedrar); i så måte levde dei nærmare bygdefolket enn t.d. katolske prestar i Frankrike eller Italia.

64. Jamvel ein religiøs diktator som Petter Dass (1646-1707) handla som ein sosialt insensitiv aktør når dei privatøkonomiske interessene hans stod på spel, jf. Rian 2007, s. 156 ff.

65. I nokon grad betre enn i Danmark, der liveigenskap var innførd, noko som aldri hende i Noreg.

66. I Kina er dette nær ved byrjinga av det Manchu-styrte Ching-dynastiet (1644-1912).

67. Det som kan bli sett på som positivt i eit Webersk perspektiv, kan bli oppfatta som negativt i eit Foucauldiansk.

68. Danmark hadde eit anna system, som omfatta leigesoldatar.

69. Den norske militsen viste seg å vere uvillig til å slåss mot svenske troppar, både i Bohuslen og Trøndelag.
70. Slesvig (Schleswig) og Holsten (Holstein). Om lag ein tredjedel av befolkninga under den danske kongen var tyskspråklege. På midten av 1700-talet var utanriksdepartementet så vel som kongefamilien og somme av dei mektigaste og mest progressive embetsmenn tyskspråklege. (I 1773 vart det vedtatt ei lov til for å sikre dansk språk ved militærakademiet.)
71. Ei av formødrane mine vart brend som heks i 1625, jf Skirbekk 1987, s. 25-27.
72. Den såkalla *Ekstraskatten* av 1. oktober 1762 (referert til i kapittel 2, note 19); jf Birger Lindanger, «Den sjølvrådige bonden – myte eller realitet?», *Bondemotstand og sjølvkjensle på Sørvestlandet*, 2002, s. 47-51). Ved dette høvet organiserte bønder seg på Sør-Vestlandet og dei argumenterte ved å vise til lover og reglar, og såleis kombinerte dei interpretativ og argumentativ rasjonalitet. Særleg i Stavanger-området var dei framgangsrike, ved å kombinere fredeleg og effektiv organisasjon med «det betre arguments kraft»; den derverande embetsmannen, Amtmann Lachmann, skreiv i rapporten til Kjøbenhavn at «Jeg forsikrer de fleste Bønderne har temmelig Indsigt og Skjønn» (ibid., s. 50). Til sist gav kongen etter, og Amtmann Lachmann vart forflytta. (Interessant nok, hauiganarane fekk seinare nokre av sine «bastionar» i desse stroka av landet.)
73. Ein indikator: frå 1658 til 1723 hadde talet på sjølveigarar grovt sagt auka fire gonger og talet på leiglendingar var redusert til ein tredel. I eitt tilfelle (i eitt område) vart det i 1658 rundt 200 sjølveigarar og 1000 leiglendingar, medan det i 1723 var 1000 sjølveigarar og 300 leiglendingar

- (ref. Oscar Albert Johnsen, *Norges bønder*, 1936).
74. Jf den lange grensa mot Sverige, den tradisjonelle riva- len for danske styrarar.
75. Dette var idear som vart framsette av ein framståande embetsmann (Gyldenløve, 1675-1679).
76. For eksempel: odelsretten vart støtta av den danske embetsmannen Henrik Stampe (1713-1789). Her kan vi sjå ikkje berre ein konflikt mellom kortskiktige og langskiktige økonomiske interesser, men også framföringa av økologiske argument så vel som sosiologiske (om samfunnsmes- sig stabilitet).
77. Ingen stad i Noreg er avstanden til havet meir enn 200 km.
78. Det synest ikkje å ha vori språklege problem. I dokument frå rettssaker i Nederland, der nordmenn er med, blir det ikkje sagt noko om bruk av tolk (jf Sølvi Sogner, 1994).
79. Det var eit unntak for denne fridommen til å reise ut, nemleg for «løse Companer», det vil seie for personar utan fast bupæl.
80. Det gjeld teknologi for skipsbygging og navigasjon så vel som hygiene og ernæring.
81. Jf Sølvi Sogner, *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*, 1994 (s. 139): «Deler av Norge stod i direkte kontakt med det mest avanserte land i Europa, i en sammenhengende periode på et par hundreår. Kontakten utfoldet seg på vanlige folks premisser, ikke via initiativ tatt fra toppen, av kommersse-kolle- giet og andre.» (S. 140): «Det er alminnelig anerkjent – og var det også i samtiden – at det var mye å lære i Holland når det gjaldt sjøfartsteknologi. Eilert Sundt skriver om 'hollandske renlighed' i vanlige folks hjem på Sørlandet.»

82. Som nemnt, bønder tidleg på 1800-talet gjekk inn for økonomisk liberalisering, som del av striden mot privilegia til byborgarskapet.

83. Frå først av vart det oppfatta som eit selskap til fremje av nyttige tiltak for det felles vel, t.d. i jordbruk. Kort sagt, det var eit selskap som fremja eit viktig aspekt ved opplysningsprosjektet.

NOTAR TIL KAPITTEL 5

1. Her møter vi dei skandinaviske omgrepene folkeopplysing og folkedanning, og ord som *folkelighed* og *folkhem*.
2. I det norske tilfellet vart parlamentarismen innført som eit demokratisk krav. Venstreleiaaren, Johan Sverdrup, kjempa for parlamentarisme med orda: "all makt i denne sal", dvs. i Stortinget, med representantar valde av folket, i motsetnad til ei regjering som var utnemnd av kongen og som bestod av embetsmenn. Men parlamentarisme betyr fleirparti-demokrati; og dei som er nominerte av partia og røysta på av veljarane, og som til sist får sete i parlamentet, dei talar og voterer ofte som lojale partimedlemmer og ikkje som intellektuelt frie og uavhengige debattantar. Dermed blir parlamentarismen gjerne "eit styre ved partibasert votering" heller ein "eit styre ved open diskusjon".
3. T.d., mot slutten av 1930-åra.
4. Jf t.d. Sørensen og Stråth (utg), *The Cultural Construction of Norden*, 1997, og Kayser Nielsen, *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalism – fra pietismen til 2. verdskrig*, 2009.
5. For eksempel i klassestruktur (Danmark og Sverige hadde nasjonal adel) eller eigenskapar ved dei folkelege rørslene (mildt kristen grundtvigianisme i Danmark versus arbetarrörelsen og evangeliske sekter i Sverige). Dessutan, det militære kan i denne perioden ha spela ei viktigare rolle i Danmark (t.d. på grunn av krigane med Preussen) enn i Noreg; og den politiske sfære kan ha vori særleg viktig i Noreg (der ikkje berre grunnleggjande institusjonar, men også ei felles livsverd måtte forhandlast og reetablerast politisk). Når det gjeld skilnader mellom dei nordiske land vil meir bli sagt seinare (kapittel 8).

6. I våre dagar også med ein utbreidd toleranse i religiøse og kulturelle spørsmål.
7. Jf *Thesis Eleven* 2004: 77, med innlegg om moderniseringsprosessar i dei fem nordiske land, ved Risto Alapuro (Finland), Johann Arnason (Island), Rune Slagstad (Noreg), Björn Wittrock (Sverige), Uffe Østergård (Danmark), og innleitande perspektivering ved Bo Stråth.
8. Jf Dahl og Tuft 1973 (*Size and Democracy*).
9. Her fokuserer vi på parallelar mellom dei nordiske landa i dei tidlege moderniseringsprosessane, ikkje på skilnader. Men det var jo også betydelege skilnader, som nyss nemnt.
10. Vi vil seinare bruke ordet «tankestrukturar» som omsetjing av «imaginaries». Når det gjeld bruken av termen «imaginary», jf t.d. Charles Taylor; men i dette essayet skal vi bruke termen på eit sosio-politisk nivå, nærmere termen «ideologi» i sosiologisk mening enn den Heidegger-inspirerte bruken av termen «imaginaries» som vi møter hos Taylor. Jf Charles Taylor, «On Social Imaginary», <http://blog.lib.umn.edu/swiss/Taylor.pdf>. Sjå også Taylor, Modern Social Imaginaries, 2004. I dette essayet opererer vi med eit mindre grunnleggjande omgrep om «bakgrunnsforståing» (dvs. social imaginaries) enn det som Charles Taylor opererer med.
11. Danmark hadde spesielle grenseproblem med dei tysktalande hertugdømma i sør (Schleswig og Holstein).

NOTAR TIL KAPITTEL 6

1. Etter dette var det ikkje krigføring på norsk territorium (før den russiske offensiven i Finnmark mot slutten av krigen), men ifølgje den norske regjeringa i London (det vil seie, det offisielle norske synet) var Noreg stadig i krig med Nazi-Tyskland, jamvel om dei norske styrkane hadde lagt ned våpna og gitt opp å forsvere landet. Dette synet vart avvist av NS-medlemmer under rettsakene etter krigen: Dei hevda at når den norske hæren hadde lagt ned våpna og det ikkje var kampar på norsk jord, så var krigstilstanden over (og det var tid for ein fredsavtale med Tyskland).
2. Den norske handelsflåten gjorde ein avgjerande innsats ved å føre vitale forsyningar frå USA til Storbritannia. Før amerikanarane gjekk inn i krigen (etter Pearl Harbor, 7. desember 1941), vart opp imot halvparten av desse forsyningane brakt til Storbritannia på norsk kjøl. Mange norske sjøfolk sette livet til og endå fleire vart alvorleg traumatiserte. Den behandlinga desse sjøfolka fekk frå offisielt hald etter krigen, framstår som ganske pinleg, jf Kontraship. (Når det gjeld norsk utenrikspolitikk frå den tyske okkupasjonen til 1949, då Noreg gjekk inn i NATO, sjå t.d. Jakob Sverdrup, Inn i storpolitikken 1940-1949, 1996).
3. Ikkje eit okkupert kongedømme, som Danmark.
4. Utnevnd av Hitler.
5. I ettertid er det dokumentert at det var spenningar og konfliktar ikkje berre mellom Terboven og Quisling, men også mellom dei tyske okkupasjonsstyrkane og (delar av) leiarskapet i *Nasjonal samling* (sjå nedanfor).
6. I desember 1943 skal talet ha vori 430 000 mann,

jf Skodvin 1969: 268-269. For Hitler var «Festung Norwegen» ein viktig sjømilitær base i den tyske kampen mot allierte konvoiar som brakte militært vitale forsyningar til sovjetiske hamner i nord. Dessutan frykta Hitler ein alliert invasjon i Noreg, også fordi dette kunne ha ført til direkte kontakt mellom sovjetiske og britiske stridskrefter på nordkalotten.

7. Til samanlikning: om Bush skulle ha hatt eit prosentvis like stort nærvær i Irak, skulle han ha sendt meir enn to millionar soldatar. Tilsvarende for dei allierte styrkane i Afghanistan.

8. Dessutan, tvangsarbeidrarar frå land okkupert av Nazi-Tyskland.

9. Opp til 100.000, jf Neerland Soleim 2004, s. 68; det vil seie, om lag éin sovjetisk fange per fjerde tyske soldat.

10. Prosentdelen av den norske vaksne befolkninga som slutta seg til *Nasjonal samling* (1933-1945) var 2.2 %; jf *Who were the Fascists?* Hagtvet, Larsen og Myklebust (utg), 1980, s. 612-613. Under stortingsvalet i 1933 og 1936 røysta 2.2 % og 1.8 % for NS (ibid., s. 657). I denne boka er det også data over den relative støtta overfor NS i forhold til yrke og regionar.

11. I *Meldungen aus Norwegen* (bd 2, s. 564, jf note 32 nedanfor) kan vi lese: «Die Beseitigung des parlamentarischen Systems und die Einsetzung der NS-Staatsräte am 25. September 1940 geschah gegen den Willen des norwegischen Volkes. Abgesehen von der höheren Berechtigung der beiden Maßnahmen war durch sie doch zweifellos das durchaus natürliche und gesunde Freiheits- und Selbstständigkeitsbewußtsein auch des norwegischen Volkes verletzt worden.» Med reine ord, ein erkjente at Terbovens vedtak om å avskaffe dei politiske partia

(utanom NS) var eit åtak på det «naturlege og sunne fridoms- og sjølvstendemeditet» hos det norske folk.

12. Men det var spenningar mellom medlemmer i den norske regjeringa i London og leiarane av Milorg (spenningar som kom til overflata etter krigen, sjå seinare) og også mellom den norske regjeringa og britiske styremakter (t.d. om militære prioriteringar).

13. Primært etter 22. juni 1941, då Molotov-Ribbentrop-avtalen gjekk opp i røyk ved det tyske åtaket på Sovjetsamveldet. Men det politiske motstandsarbeidet ved norske kommunistar tok til tidlegare, jf t.d. Halvorsen 1996, 1999; men også t.d. Sørensen 1983, s. 80-106. Molotov-Ribbentrop-avtalen mellom Nazi-Tyskland og Sovjetsamveldet vart signert 24. (23.) august 1939, ei veke før Hitler gjekk til åtak på Polen; deretter annekterte Stalin den austre delen av Polen og likviderte mange høgare polske offiserar (jf massakren i Katyn).

14. Jf Lange 1998, bd. 11, s. 93.

15. Ibid., s. 91.

16. Ibid., s. 92.

17. Jf dei tyske rapportane i *Meldungen aus Norwegen*.

18. Ibid.

19. Men i ettertid er det påvist at det også var spenningar mellom Nasjonal samling og dei tyske styremaktene, sjá nedanfor.

20. Det var strategiske og økonomiske grunnar for ein tysk okkupasjon: for å halde krigen gåande hadde dei tyske styrkane bruk for svensk jernmalm som var send med skip frå Narvik langs norskekysten. Dessutan var det den (presumptive) faren for ein alliert invasjon frå nord, gjennom Noreg.

21. Talet på norske jødar var omkring 1.500; om lag

- halvparten overlevde (stort sett ved å flykte til Sverige). 762 vart sende til tyske dødsleirar, 26 kom attende.
22. Omkring 40.000 nordmenn vart fengsla (av eit folketal på rundt 3.000.000). Ca. 10.000 vart sende til Tyskland.
  23. Jf den gamle maksimen, *at logum skal land byggja, en eigi at ulogum eyða*.
  24. Dessutan (som før nemnt) var luthersk teologi i Noreg påverka av det faktum at prestestanden var statsstenestemann under danskekongen. Men under den andre verdskrigen støtta den lutherske prestestanden her i landet i stor grad motstanden mot okkupantane og kollaboratorane. Samstundes var det ein tendens (t.d. hos biskop Eivind Berggrav) til å revitalisere den sovande doktrinen om «to regiment», no i forsvar mot Quisling-styret og dei tyske okkupantane.
  25. Dette poenget er (underleg nok) neglisjert av visse forfattarar, slik som Hans Fredrik Dahl, jf *Norsk idéhistorie* bd. V, 2001, s. 348.
  26. Førestillinga om ein vill og valdeleg norrøn kultur går ikkje så godt i lag med det synet på norrøn kultur som vart tileigna av dei demokratiske og kristelege medlemmene i dei folkelege rørslene på 1800-talet. Heller ikkje er denne førestillinga om norrøn kultur historisk korrekt: Det som politisk karakteriserte det norrøne samfunnet ved tusenårrskiftet er forhandlingar og lovstyre ved deltaking av hovdingar og frie bønder på det lokale *thing* (slik som Gulating og Frostating i Noreg og Alltinget på Island); og det som karakteriserte det norrøne samfunnet etter kristninga og då ei sentral kongemakt kom på plass (fram til midt på 1300-talet) var ei styrking av lovstyret og av kristne idear og ideal. Dessutan, på tysk hald rådde det ein viss skepsis overfor dei i NS som framheva det norrøne;

- jf *Meldungen aus Norwegen* (bd. 2, s. 640 ff): «Das Wort „norrönen“ umfaßt im wissenschaftlichen Sprachgebrauch ausschließlich die Norweger und Isländer. ... Die von [Gulbrand] Lunde propagierte Übersetzung dieses wissenschaftlichen Ausdrucks in das Politische bedeutet also, die Abhebung Norwegens von den übrigen Germanen.» «Seine [Lundes] Distanzierung gegenüber Deutschland und Ablehnung deutscher Eingriffe in seine Arbeitsgebiete haben also vielfach durchaus weltanschauliche Gründe.» (Interessant nok, i neste setning blir denne distanseringa overfor Tyskland eksemplifisert ved at Gulbrand Lunde, som kulturstatsråd, har avstått frå å forby jødisk litteratur, i strid med eit opplegg frå Rikskommissariatet.)
27. I slike saker (som for dei fleste samfunnsmessige hendingar) kan vi vente ulike forklaringar (og beskrivingar).
  28. Det ville sjølv sagt ha vori farleg å kritisere Nazi-ideologien uttrykkeleg. Men t.d. i norske teologiske tidskrift i mellomkrigstida (før 1940) var det ingen diskusjon om det som gjekk føre seg politisk i Tyskland i samtidia, i eit land med ei luthersk kyrkje som stod under press frå nazistane etter 1933 (kjelde, Nils Gilje). Kort sagt, det var heller få indikasjonar på ein teoretisk motstand mot fascismen (nazismen) som ideologi. (Men med visse unntak, t.d. ved ein kristen forfattar som Ronald Fangen og ved delar av arbeidarrørsla, medrekna den radikale studentrørsla Mot Dag.)
  29. Bokstaveleg: ut frå innvollane.
  30. T.d. skyting av fagforeningsmedlemmer, jf likvideringa av Rolf Wickstrøm og Viggo Hansteen 10. september 1941.
  31. Dette var uttrykket som vart brukt: «gode nordmenn». Når seinare generasjonar, i tilbakeblikk, prøver å

begrepsfeste den framgangsrike norske motstanden ut frå allmenne normative prinsipp, er dei historisk sett på villspor (dersom dette er meint å skulle gripe motstanden slik han tedde seg for aktørane).

32. *Meldungen aus Norwegen 1940-1945. Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen*, 3 bd., Stein Ugelvik Larsen, Beatrice Sandberg, Volker Dahm (utg), 2008 (med *Tagesberichte*, og *Tätigkeitsberichte*).

33. Nordmenn hadde ikkje lov til å ha radiomottakarar (og lytte til meldingar og informasjon frå London). I september 1941 måtte radioane leverast til statsforvaltninga i NS-regi (rundt 540.000 apparat var leverte inn).

34. Som nemnt, Milorg (trass i namnet) var ikkje (og var ikkje meint å skulle vere) ei kjempande militær eining; under krigen var Milorg i så måte ei «sovande eining», klar for aksjon når tyskarane kapitulerte. Militære raids langs kysten og sabotasje mot tyske installasjonar var utførde av einingar under britiske kommando (men ofte med norsk personell, som i kompani Linge), jf *Special Operation Executive*.

35. Som nemnt, i februar 1942 (på tysk ordre) prøvde Quisling-regime med makt å tvinge lærarane til å slutte seg til eit pro-Nazi yrkesforbund. Dei fleste lærarane nekta, mange vart arresterte. Tidlegare hadde prestar og kyrkleiarar aksjonert, 797 prestar av 858 la ned sine «verdslege» kall.

36. Somme handla heroisk, ved «illegalt arbeid» eller ved å stå imot ulike forsök på å nazifisere samfunnet (rettsvesen, organisasjonsliv, kyrkje, skule). Som eit døme på imponerande motstandskraft, jf Hans Cappelen 1945, *Vi ga oss ikke*.

37. For fleire referansar, jf Hans Fredrik Dahl, *Quisling, en norsk tragedie*, 2004, Tore Pryser, *Hitlers hemmelige agenter: tysk etterretning i Norge 1939-1945*, 2001, Johs Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, 1979 (2. utg. 1998, med etterord ved Øystein Sørensen).

38. Som nemnt, ut frå eksisterande rettsprinsipp («positiv rett») heller enn universelle rettar («naturleg rett»).

39. Eit estimat går ut på at ca. 50.000 personar flykta over grensa til Sverige under krigen (jf Ole Kristian Grimnes, *Et flyktningesamfunn vokser fram – nordmenn i Sverige 1940-1945*, 1969), og desse flyktningane vart hjelpte av «grenselosar» og andre.

40. Jf t.d. Andenæs, *Omkring rettsoppgjøret*, 1945, også *Det vanskelige oppgjøret: rettsoppgjøret etter krigen*, 1979; Dahl og Sørensen (utg), *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, 2004.

41. Men etter september 1940 vart (som nemnt) alle andre politiske parti erklært å vere ulovlege (av Terboven), og NS vart det «statsberande partiet». Dermed fekk medlemskap i NS ei ny og politisk belastande meinung.

42. Som nemnt, økonomisk samarbeid var rettsleg ei kinlig sak ettersom det økonomiske liv måtte halde fram også i krigstid. Dessutan bygde dei tyske okkupantane ikkje berre militære installasjonar; av militære grunnar utbetra dei også vegar og hamner, bygde småflyplassar og etablerte ny industri (t.d. for aluminium og fiskeforedling).

43. Jf Andenæs, 1979, som viser til dette kritiske punktet i rettsoppgjøret, t.d. s. 105-114, særleg s. 114.

44. London-regjeringa opererte her som lovgivande instans, med referanse til «Elverumsfullmakta» av 9. april 1940.

45. Under rettsoppgjøret etter krigen vart ca. 96.000

personar stemna for retten (om lag 3 % av befolkninga), omkring 46.000 (nær 1.5 % av befolkninga) vart dømde. (30 nordmenn fekk dødsstraff, 25 vart avretta.) Men det var relativt lite «vill justis» (av det slaget som det t.d. var i Frankrike). Emosjonane vart (noko) tempererte ved det rettslege systemet (som til gjengjeld vart noko farga av desse emosjonane; dette gjeld prosedurar og straffeutmåling, men også ureglementerte overgrep på dei som vart fengsla, jf t.d. Hagen 2009, *Oppgjørets time*). Den norske eksil-regjeringa i London hadde fatta følgjande vedtak (for framtidige rettssaker når krigen tok slutt): 1) 3. oktober 1941; gjeninnførte dødsstraff (for sivile som er funne skuldige i landsforræderi – jf kva Quisling hadde gjort i april 1940); 2) 22. januar 1941; medlemskap i NS inneber (som rettsleg dom) tap av allmenn tillit, i tillegg til fengelsstraff og bot, eventuelt også tap av samfunnsborgarlege rettar (røysterett) og offentleg stilling; 3) 15. desember 1944, medlemskap i NS inneber eit kollektiv ansvar for det som vart gjort av Nasjonal samling. (Før krigen var NS eit lovgjeleg politisk part. Medlemskapen hausten 1940 var rundt 22.000; det høgaste talet, hausten 1943, var 43.400.)

46. Som sagt, talet på tyske soldatar var høgt. Når det gjeld menn i alder mellom 20 og 35 år var det om lag like mange tyske soldatar som det var nordmenn i denne aldersgruppa. Dessutan, som sagt: etter sommaren 1940 og fram til slutten av krigen var det ingen regulære kamphandlingar i landet.

47. Jf t.d. Olsen, *Krigens barn: de norske krigsbarna og deres mødre*, 1998. (I tysk omsetjing ved Ebba D. Drolshagen, *Schicksal Lebensborn: die Kinder der Schande und ihre Mütter*, 2004. Ebba Drolshagen skreiv nyleg ei bok om forhold mellom tyske soldatar og norske kvinner;

ho hadde store vanskar med å finne eit norsk forlag som ville gi ut boka på norsk.)

48. Jf t.d. Harald Berntsen, *I malstrømmen. Johan Nygaardsvold 1879–1952*, 1991.

49. Her refererer vi til den allmenne underliggende tankestrukturen, som m.a. vart formidla ved skulebøker.

50. Sjølv sagt ikkje utan unntak, men som ein utbreidd og undermedvitne tenkjemåte. Jf t.d. Grimnes 1990 om «det nasjonale konsens-syndromet».

51. Kort sagt, dei «vonde andre» var nazistane under krigen, kommunistane under den kalde krigen, og amerikanske kapitalistar ifl. marxist-leninistane og andre på venstresida på 60-70-talet, fallokratiske menn ifl. militante feministar, og forsvararar av vestlege verdiar og tradisjonar ifl. multikulturalistar. Lenge vart den «vonde andre» allment omtala som fascist eller rasist, eller begge delar.

52. Det vil seie, så lenge dei held seg heime; når dei kjem hit, risikerer dei å bli betrakta anten som gode men stakkarslege offer eller som dei vonde andre.

53. For eksempel, blant folk flest (som slett ikkje var tømrarar) var det mange som gav seg til å bygge eige hus (sjølvbygging).

54. For eksempel, det var knapt om mange ting og derfor var det restriksjonar på forbruket (t.d. tok det mang år før privatpersonar kunne kjøpe bil).

55. Jf t.d. Sejersted, *Sosialdemokratiets tidsalder*, 2005.

56. Dessutan, frå 70-talet hadde den norske stat fått substansielle inntekter frå oljeindustrien.

57. Med relativt mindre vekt på utdanningsmessige og rettslege problemstillingar omkring personleg autonomi.

58. Ikkje berre for ingeniørar og arkitektar, som stod fremst i gjenreisinga etter krigen, men også på avanserte

felt slik som kjernefysikk og teknologi (jf produksjonen av tungtvavn og kjernereaktoren på Kjeller); såleis har Noreg på eit naivt og skammeleg vis bidratt til spreiing av kjernekraftteknologi til Israel (og India?)

59. Økonomen Ragnar Frisch (1895-1973) fekk nobelpriisen i 1969.

60. Vi minner om at termen «idealtyp» (lånt frå Max Weber) betyr «typisk karakteristikk»; det er ikkje tale om eit «ideal» (noko vi bør trakte imot). J Om forholdet mellom paradigmatisk og graduell begrepsbruk, jf kapittel 10
61. Denne instrumentalistiske tendensen byrjar tidleg blant toppeiarane i Arbeidarpartiet, allereie med Einar Gerhardsen, like etter krigen, då landet skulle gjenreisast (noko som kravde planlegging og instrumentell rasjonalitet, i ein atmosfære der nordmenn flest var moralsk sjølvtilfredse og stod fjernt frå kritisk sjølvansaking). Men dei tidlegare leiarane, før Brundtland, hadde meir av ein proletær stil. Jf *Oscar Torp, Einar Gerhardsen, Trygve Bratteli, Guttorm Hansen, Odvar Nordli*.

62. Som statsminister og ein mektig person i Arbeidarpartiet var ho sentral i kampanjen (midt på 80-talet) for ei politisk «modernisering», forstått langt på veg ut frå omgrep om individuelle val («fridom») og institusjonell deregulering (snarare enn ved omgrep om personleg autonomi og argumentativ rasjonalitet og sosialt formande samhandling).

63. Det er skilnader både med omsyn til klassestruktur og utviklingstrinn, medrekna den type ekspertise og teknologi som er tilgjengeleg for politiske intervensionar: På Brundtlunds tid hadde differensieringa av ulike vitskaplege disiplinar nådd atskillig lengre enn på Schweigaards tid. Derfor var behovet for eit refleksivt medvit om det

aukande mangfold av vitskaplege perspektiv no blitt endå meir påtrengande enn den gong (politisk påtrengande for å unngå skeive eller eindimensjonale avgjerder), men også kunnskapsteoretisk meir krevjande. Samtidig hadde vi allereie frå slutten av 1950-talet ein omfattande diskusjon om desse utfordringane (t.d. ved Hans Skjervheim, med ein relevant kritikk av dei nye samfunnsvitskapane og tilhøyrande profesjonar, både styringsprofesjonar og velferdsprofesjonar, og dermed ein regimekritikk, jf t.d. kritikken av «det instrumentalistiske mistaket», trykt i Skjervheim 2002: 130-137). Men når vi viser til det instrumentelle som idealtypisk for Gro Harlem Brundtland, må det tilføyast at dette er ei forenkling; i eit intervju i *Nytt Norsk Tidsskrift* (Brundtland 1988: 55 og 62-63) framhevar ho kor viktig det er med argumenterande læringsprosessar.

64. For eksempel, ho er medisinar. Han er professor i rettsvitskap. Ho er kvinne (i ei tid med kvinnewigjering og økologiske utfordringar). Han er mann (i eit patriarkalsk samfunn, uvitande om desse framtidige utfordringane).

65. Dessutan er den sosiale og utdanningsmessige bakgrunnen til Gro Harlem Brundtland relativt lik den til tidlegare embetsmenn, i kontrast til arbeidarklassebakgrunnen åt tidlegare leiarar i Det norske arbeidarparti (slik som Gerhardsen, Torp og Bratteli). Som ein kommentar til den sosiale bakgrunnen, jf Dag Østerberg og Håvard Nilsen, *Statskvinnen. Gro Harlem Brundtland og nyliberalismen*, 1998.

66. Styrken ved denne oppfatninga (men også begrensningane) kan t.d. observerast i det vedvarande forsvaret for norsk kvalfangst, der ho støtta seg på naturvitenskaplege argument (men valde å sjå bort frå sosiologiske og symbolske aspekt ved saka). Dessutan, den viktige

Brundtland-rapporten om berekraftig utvikling er grunnleggende antroposentrisk og utilitaristisk, utan ein diskusjon om desse posisjonane (på den andre sida: kva kan vi vente av eit realpolitisk dokument som Brundtland-rapporten?);jf kommenarar i Skirbekk, «Ethical Gradualism, beyond Anthropocentrism and Biocentrism?», i Skirbekk (utg), *The Notion of Sustainability and its Normative Implications*, 1994, s. 79-126. Dessutan, Brundtland gjorde eit betydeleg arbeid for å få fokus på miljøspørsmål internasjonalt, ikkje minst ved å lansere slagordet om berekraft. Men samtidig opptrådde ho tvitydig ved å framheve at vekst og vern må gå hand i hand (med ei underliggjande tru på framtidige teknologiske og vitskaplege løysingar).

67. I dette perspektivet er det interessante parallelar mellom ideane om modernisering hos sentrale personar i embetsmannsstaten på 1800-talet og dei vi finn hos sentrale personar i Arbeidarpartiet og arbeidarpartiregimet frå etterkrigstida og utover.

68. Det vil seie, positivisme i tydinga scientistisk naturalisme og kulturradikalisme, som hos Georg Brandes. Positivisme i tydinga logisk positivisme kjem seinare, i mellomkrigstida.

69. Det er dessutan ein skilnad mellom den britiske orienteringa til Schweigaard og den tyske orienteringa til Monrad – ein geo-kulturell skilnad som er djupt forankra i det norske samfunnet.

70. Igjen, andre namn kunne ha vori nemnde, t.d. *Francis Bull* (1887-1974), professor i litteraturhistorie, eller *Andreas Hofgaard Winsnes* (1889-1972), professor i idéhistorie. Dei var verdikonservative, støtta interpretativ heller enn kritisk og argumentativ rasjonalitet. Men dei

vart intellektuelt sosialiserte i ein tidlegare periode, ikkje i etterkrigsperioden. *Andreas Aarflot* (f. 1928), tidlegare biskop i Oslo (1978-1998, og preses blant norske biskopar), kunne også ha vori eit val. Men alt i alt står vi ved Langslet.

71. Når det gjeld denne bruken av ordet «førpolitiske»,jf Johannes Løvhaug, *Politikk som idékamp. Et intellektuelt gruppeportrett av Minerva-kretsen 1957-1972*, 2007, s. 110.

72. T.d. *Minerva*, 2, 1962, om norsk konservatisme i det nittande hundreåret. Jf også Løvhaug 2007, s. 168 ff.

73. For eksempel, i den symbolsk viktige språksaka har Langslet (liksom Monrad på 1800-talet) heile tida vori ein ivrig forsvarar av den dansk-norske tradisjonen (frå førre hundearrskiftet kalla *riksmålsbevegelsen*), både organisatorisk og i offentleg debatt. Underleg nok, som forfattar av historia til *riksmålsbevegelsen* (ei bok med tittelen *I kamp for norsk kultur: riksmaalsbevegelsens historie gjennom hundre år*, Oslo, 1999 – ikkje «kamp for norsk sprog», heller ikkje «kamp for norsk språk») kom Langslet i skade for å begå ein fatal feil med omsyn til eit politisk sensitivt vedtak i denne rørsla på eit tidleg tidspunkt under den tyske okkupasjonen, der Langslet presenterte det som faktisk var eit vedtak i favør av eit samarbeid med nazistane i språkpolitikken, som om det var eit vedtak imot eit slikt samarbeid, jf dokumentasjonen i Kjartan Fløgstad, *Brennbart*, 2004, s. 59 ff. Dette *pénible* mistak og den diskusjonen det avfødde indikerer den vedvarande emosjonelle kraft i språkspørsmålet.

74. I tillegg til deira opposisjon til det instrumentalistiske (og teknokratiske) i Arbeidarpartiet, og til næringsliberalistane i eige parti, var det derfor også ei motsetning til

verdikonservative i andre parti, på grunn av dette sosio-kulturelle skiljet. Interessant nok, Langslet kommenterer uttrykkeleg behovet for ei forsoning mellom dei verdikonservative krefte i tradisjonen frå embetsmannkulturen og dei verdikonservative krefte i tradisjonen frå dei folkelege rørslene. I den samanhengen refererer han til Monrad, som gjorde det same poenget. Men likevel blir Langslet, liksom Monrad før han, ståande djupt og einsidig i den politiske og språklege tradisjonen frå embetsmannskulturen.

75. Desse spørsmåla vart mykje diskuterte, t.d. ut frå eksistensialismen og ny-marxismen. Langslet skreiv magistergradsavhandling i idéhistorie om den unge Marx og framandgjering; Langslet 1963.

76. For eksempel, som kulturminister (1981-86) gjekk Langslet aktivt inn for deregulering av radio og fjernsyn (i håp om å få meir kulturelt mangfald), med det resultat at desse media, på grunn av marknadskrefte, etter kvart forfall: dei dannande og argumentative aspekta vart svekte og agendaen vart i stor grad bestemt av kommersielle omsyn, med fokus på underhaldning og tabloid journalistikk.

77. Publiseringa av tidsskriftet *Minerva* tok slutt i 1972. Jf kommentarar til korleis det «withered away», jf Løvhaug 2007, s. 280 f.

78. Jf Skjervheims utsegn om at vi nordmenn har vori ivrige etter å rette på kvarandre, men uvillige til å stille spørsmål om eigne posisjonar (jf Syn og Segn 1959)

79. Og såleis ta dei på alvor som personar.

80. Jf *Objectivism and the Study of Man* (frå 1957, publisert 1959, trykt i Skjervheim 1996), eit arbeid karakterisert både ved argumentative dygder frå analytisk filosofi og

ved kontinentalfilosofisk refleksjon.

81. I praksis er dette skiljet ofte uklart. Men dette, som empirisk faktum, underminerer ikkje poenget ved det begrepsmessige skiljet som paradigmatisk distinksjon. (Det empiriske faktum at vi som oftast er «litt sjuke» og «litt friske» opphevar ikkje den begrepsmessige distinksjonen mellom sjukdom og helse. Tvert om, når vi talar i graduelle termar føreset vi ein paradigmatisk distinksjon.)

82. I Kants forstand av *Mündigkeit*.

83. Dette er kontrafaktiske, handlingsbaserte føresetnader for kommunikasjon i eit deltaroperspektiv, ikkje fakta; jf t.d. Skirbekk i Måseide og Skirbekk (utg), 2009.

84. Jf forholdet «anerkjenne *versus* objektivere», og «å ta argument på alvor *versus* å sjå etter underliggjande motiv» (jf diskusjonen om «mistankens hermeneutikk»).

85. Dette gjeld også oss sjølv, i førsteperson.

86. Slik som økonomi og statsvitenskap; begge fag begrep-bestemmer (omdefinerer) *normative* spørsmål som spørsmål om *faktisitet*, til dømes: *bruksverdi* blir omforma til *byteverdi*; *argument* og *verdiar* (gyldigheitskrav i tale og handling) blir omtolka til spørsmål om underliggende *interesser* og *makt*.

87. Vi kunne seie: det er i vår tid ein tendens bort frå det «moralistiske samfunn» (prega av normative profesjonar, tradisjonelt lærarar, prestar, dommarar) over mot eit «terapeutisk samfunn» (prega av kausalt og kontekstuelt forklarande profesjonar, t.d. rettspsykiatrar og sosialarbeidarar i velferdsstaten).

88. Skjervheim skilde mellom *intentio obliqua* og *intentio recta*, og refererte til *intentio obliqua* som kjennemerke ved åndspositivismen. Jf essayet «Sløret og skiljeveggen», i Skjervheim *Mennesket*, 2002, s. 210 ff.

89. Jf differensieringa (hos Max Weber) av «verdisfærar» (disiplinar) og institusjonar (profesjonar).

NOTAR TIL KAPITTEL 7

1. Igjen, jf forholdet mellom at vi er feilbarleg og behovet for argumentativ rasjonalitet, t.d. hos John Stuart Mill (*On Liberty*, sitert i kap. 10 note 9); og jf Robert Mertons syn på vitskapleg forsking som organisert skeptisme, og Poppers påstand om at kunnskapsvekst har som føresetnad at ein er medviten om at ein sjølv kan ta feil.
2. Jf Arne Næss' lærebok *En del elementære logiske emner*, der det å lære studentane å argumentere sakleg er eit vesentleg poeng, Næss 1975.
3. Jf t.d. Skirbekk, innleiande merknader om norsk filosofi, i Fjelland et al. (utg), 1997, s. 9-17.
4. For slik å fremje ein vitskapsfilosofi som på same tid er kritisk og interessert i det som andre forskrar gjer. I denne samanhengen kan vi t.d. vise til Arne Næss, Hans Skjervheim og Knut Erik Tranøy, og miljøa rundt dei.
5. Allereie ved den andre verdskrigen, før Vietnamkrigen og den såkalla studentrevolten seint på 60-talet, var norske filosofar politisk engasjerte som filosofar (ikkje berre som privatpersonar). Jf t.d. Næss og Galtung 1995, *Gandhis politiske etikk*, og Næss et al. 1956, *Democracy, Ideology, and Objectivity*. Men igjen kan også personar som Tranøy og Skjervheim nemnast, blant andre.
6. Igjen, frå Næss og Galtung til Skjervheim og Tranøy.
7. På grunn av den obligatoriske innføringa i filosofihistorie og argumentasjonslære (*examen philosophicum*) auka talet på universitetstilsette filosofar jamt, ettersom studenttalet auka.
8. Dette er også det intellektuelle og institusjonelle miljøet for Hans Skjervheim, som vi refererte til som ein idealtypisk representant for argumentativ rasjonalitet.

9. Jf Skirbekk «Forsoning og splid», i Håvard Nilsen (utg) 2008, s. 111-131.
10. AKPml (Arbeidarane sitt kommunistparti, marxist-leninistane) var pro-Mao (og pro-Stalin), men kritiske til Sovjetsamveldet i samtidene (og dermed i opposisjon til det Moskva-vennlege kommunistpartiet).
11. Blant forfattarar og kunstnarar, også i somme fagforeiningar.
12. Oppfatta som «objektive interesser» for arbeidar-klassen (trass i divergerande ”subjektive oppfatningar” hos dei enkelte arbeidarane).
13. Denne rørsla (unik for Noreg ved sin styrke og sitt gjennomslag) kan kort karakteriserast ved tre stikkord: medlemmene var 1) effektive organisatorar, 2) moralistiske (på eigne premissar), og 3) anti-intellektuelle (det vil seie, anti-argumenative). Eitt forsøk på å forstå dette fenomenet er å sjå det som import frå utlandet, særleg frå Kina (Maos kulturrevolusjon). Eit anna forsøk er å sjå det som ein ekstrem variant av sekteriske trekk ved lekmannsrørslene. I begge tilfella er det rimeleg å sjå AKPml som eit eksempel på anti-intellektualisme og mangel på sjølvkritisk argumentativ rasjonalitet.
14. Men overgangen mellom universitet og høgskule er blitt meir flytande. Universiteta har i stor monn blitt masseinstitusjonar med alskens profesjonsutdanninger, og somme fagmiljø ved enkelte høgskular ligg forskingsmessig langt framme.
15. Som kjent, her inngår det fleire endringar, t.d. med fokus på 1) anvendt forsking (særleg med tanke på næringsutvikling og innovasjon) *på kostnad av* grunnforskning, på 2) strategisk forsking (ved større satsingsområde, i samsvar med politiske signal) *på kostnad av* forsking initiert ved

- enkeltforskarar, og på 3) «akademisk fridom» i form av juridisk eigedomsrett til eigne forskingsresultat (evt. ved patentering), men med unntak for oppdragsforskning der oppdragsgivar har eigedomsretten, i begge tilfelle *i konflikt med* grunnleggjande forskingsnormer om at kunnskap skal vere felles og allment tilgjengeleg (jf normene om universalitet og kommunalisme hos Robert Merton). Dette, saman med faste og institusjonelt bestemte undervisningsopplegg, inneber at det på vesentleg vis blir mindre akademisk fridom både i forsking og undervisning (og også for studentane, som kan velje mellom modular, men innanfor faste opplegg og med normert studietid). Jf t.d. Enebakk, 2008; også NOU 2006: 19. *Akademisk frihet. Individuelle rettigheter og institusjonelle styringsbehov*.
16. I Europa, og såleis også i Noreg, vart desse reformene implementerte via Bologna-prosessen som siktar mot ei standardisering av utdanningssystemet ved europeiske universitet.
  17. Jf Skirbekk «Krise i humaniora?» i Skirbekk 1984, s. 117-130. Også «Kor finn vi – og kva skal vi med – etikk i akademia?», heimeside, artikkel under *vitskapsteori*.
  18. Igjen, jf Bologna-prosessen.
  19. Slik som historie og filosofi.
  20. Jf Skirbekk «Ex.phil. – eit reformforslag», heimeside, artikkel under *kulturkritikk*.
  21. Som klart signaliserer kva for fagleg perspektiv dei opererer med, i forhold til andre moglege perspektiv, og kor sikker eller usikker den kunnskapen er som dei viser til.
  22. Dessutan, det er det lettare å leggje til rette for kvalitet i form av soliditet enn i form av originalitet og kreativitet.
  23. Jf den omfattande vitskapsteoretiske debatten om

- forholdet mellom demokrati og vitskapens rolle i moderne samfunn, både ut fra Frankfurt-skulen (t.d. Habermas) og ut fra *Sciences Studies*, til det siste jf t.d. Weingarten 2008.
24. Jf t.d. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet (Strukturwandel der Öffentlichkeit, 1962)*.
25. Ideen om folkeopplysning var viktig dei første åra.
26. Norske aviser er subsidierte ved direkte avisstøtte så vel som ved momsfriftak.
27. Jf Martin Eide «Det journalistiske mistaket», i Møen og Slaattelid (utg) 1999, s. 125-152.
28. Vi minner om at nokre av dei som har leiande stillinger i norske massemedia opphavleg praktiserte maoistiske og leninistiske ideal om å påverke publikum heller enn å ta del i sjølvkritiske diskusjonar eller sjølvkritisk å stille spørsmål om eigen posisjon.
29. Jf Ingjald Ørbeck Sørheim, «Mediemakt uten motmakt, medieofre uten vern», i Åmås (utg) 2008, s. 235-260.
30. Det kan vere eit problem å motivere framståande universitetsfolk til å ta del i offentlege diskusjonar, særleg i tabloide media. Dessutan kan det oppstå problem med tanke på profesjonell integritet når ein forskar er med i politiske diskusjonar (eller i komitéarbeid) med relevans for partipolitiske standpunkt. Om forholdet mellom vitskapsfolk og intellektuelle og deira forhold til den offentlege sfære, jf t.d. Myhre 2008, «Academics as intellectuals: Studying Norwegian academics and intellectuals in the public sphere», s. 183-208.
31. Dette har endra seg noko i seinare tid ved at topp-politikarar (ikkje minst frå Arbeidarpartiet) har gått att og fram mellom politiske verv og godt betalte stillinger i næringslivet (ofte i PR-bransjen). Dette inneber ei sveking av den institusjonelle differensieringa mellom politikk

og marknad; derfor er dette skadeleg for politikarolla. Denne trenden byrja på sett og vis med Rune Gerhardsen, heldt fram med Grethe Knudsen og Siri Bjerke, og seinare med Bjarne Håkon Hansen – for å nemne nokre namn.

32. Jf førre note.

33. 1) Ei grunnleggjande utfordring gjeld behovet for eit samspel mellom partipolitikken og dei ulike former for meiningsdanning i det sivile samfunn, jf t.d. Charles Taylor 1995, «Liberal Politics and the Public Sphere» (spes. s. 286). 2) Ei anna strukturell utfordring gjeld forholdet mellom partipolitikken og nasjonalforsamlinga som forum for reell diskusjon og ikkje berre som forum for framlegging og votering over standpunkt som på førehand er ferdigbehandla i partia. 3) Dessutan er det ei strukturell utfordring ved at viktige politiske forhandlingar blir ført mellom det politiske miljøet og sentraliserte interesseorganisasjonar, og ikkje i partia og heller ikkje i parlamentet; jf t.d. R. A. Dahl 1982, *Dilemmas of Pluralist Democracy*, og Stein Rokkan «Norway: numerical democracy and corporative pluralism», i R. A. Dahl (utg), 1966, s. 70-115.

34. Om forholdet mellom profesjonar og politikk i velferdsstaten, jf t.d. Eriksen 2001, *Demokratiets sorte hull – om spenningen mellom fag og politikk i velferdsstaten*.

35. I den samanhengen kan ein også vise til korleis dei siste reformene «straffar» universitetstilsette som bruker tida på å ta del i offentlege diskusjonar i aviser eller etermedia, i staden for å tene pengar for seg sjølv og institusjonen ved å produsere artiklar for akkrediterte fagtidsskrift.

36. Men i våre dagar er jo også internett blitt politisk viktig i mange samanhengar (jf t.d. valkampen til Barack Obama).

37. I tillegg til perspektivismeproblematikken, med

spørsmål om korleis problema skal oppfattast og kva tiltak som eventuelt kan komme på tale, har vi *usikkerheitsproblematikken* ved vitskapleg forsking, allereie innanfor éin disiplin (eitt perspektiv/éin type ekspertise). For eksempel, politikarane ser gjerne at ekspertisen kjem opp med kvantifiserte data, t.d. tal for sannsynlegheit (som kan inngå i kostnad-nytte-analyse; jf t.d. Hacking 1990); men dei data vi kan oppnå er ofte *usikre*, og ikkje berre i den forstand at vi dermed kan operere med kvantifiserbare usikkerheitsmarginar ($x \pm 0, y\%$), men i den forstand at vi *ikkje veit*. (Og når det gjeld forsøk på å forutseie menneskelege handlingar vil det vere prinsipielle grunnar til at vi ikkje kan vite, jf t.d. forordet i Popper 1957.) Det er såleis tale om ein overgang frå kvantifiserbar og kalkulert risiko *til* ubestemt usikkerheit.

38. Jf t.d. Skirbekk «Korttenkt multikulturalisme», *Bergens Tidende* 17. febr. 2009 (finst på heimesida). Jf også note 40 nedanfor.

39. Det offentlege ordskiftet om Hardangermastene sommaren 2010 gav eit forstemmande inntrykk av ein politisk kultur der ein tenkte og agerte ut frå strategisk-instrumentelle føresetnader, utan å leve opp til dei argumentative fordringane for ein open og opplyst diskusjon og utan å takle dei vitskapsteoretiske og institusjonelle utfordringane i forholdet mellom politikk og ekspertise. Jf t.d. Skirbekk «Ein tragedie for Hardanger» (deskens overskrift), *Klassekampen* 4. aug. 2010, og «Fleire sider ved saka må fram», *Bergens Tidende* 4. sept. 2010.

40. Sommaren 2010 var regjeringa tydelegvis ikkje førebudd på den omfattande motstanden mot planane om luftspenn i Hardanger (jf førre note). Eitt anna eksempel: Den raud-grøne regjeringa var (tidleg på året 2009) därleg

førebudd på den overveldande folkelege motstanden mot framleggjet om å gjeninnføre eit rettsleg vern for blasfemi. Eit tredje døme: Regjeringa var (februar-mars same år) därleg førebudd på tilsvarannde reaksjonar på framleggjet om å endre politiuniforma ved å innføre religiøse markørar (jf debatten om hijab i politiuniforma).

41. Jf dei to sistnemnde eksempla i førre note: Politikarane har openbert problem med å tenkje prinsipielt og med tanke på presedens. Og i forlenging av denne intellektuelle svikten hos norske politikarar har vi trenden til politisk ansvarsfråskriving på det institusjonelle plan ved opprettning av direktorat (som tar ubehagelege avgjerder, t.d. i innvandringspolitikken) og av forskjellige ombod (som agerer som ideologiske pådrivarar, relativt fristilt frå valde politiske organ), eller ved å la embetsverket og det utvalde ekspertisen ta politiske vedgjerder (som i Hardanger-saka). Ved slike institusjonelle grep (og mis-grep) står partipolitikken i fare for å bli tømt for viktige og spennande drøftingar. I tillegg er det ein trend i retting av rettsleggjering, med maktforskyving frå dei folkevalde organ til rettsvesenet (og til fjernliggjande internasjonale organ som vedtar internasjonale konvensjonar som så blir rettsleg bindande for innbyggjarane i dei statane det gjeld).

42. Jf Øystein Rian «Partiene, Frp og nasjonalstaten», i Nilsen og Smedshaug (utg) 2007, s. 73-90.

43. Jf Skirbekk «Mot-ekspertise i komplekse vitskapsbaserete samfunn», i Aarsæter, Oltedal, og Heen (utg) 2009, s. 158-168.

44. Som nemnt, i norsk samanheng vart denne konstellasjonen fremja ved læringsprosessar som resulterte i gjensidig tillit, ikkje berre som ein «verdi» (som ein fritt kan velje å slutte seg til eller avvise), men som ei historisk

erfaring og skjelsetjande erkjenning.

45. Eit sitat, frå sosiologen Richard Sennett (*The Culture of the New Capitalism*, 2006, s. 17): «... the northern European rim managed to combine relative stability with growth and has preserved a more equitable distribution of wealth and a generally higher standard of quality of life than America and Britain».

46. Eit sitat, frå den amerikanske økonomen Jeffrey Sachs (*Common Wealth. Economics for a Crowded Planet*, 2008, s. 258): «It is possible to combine a high level of income, growth, and innovation with a high degree of social protection. The Nordic societies of northern Europe have done it ...».

47. Jf det svenske uttrykket *folkhemmet*.

48. Jf t.d. *Survival of the European welfare state*, Kuhnle (utg) 2000.

49. Skattesnusket i drosjenæringa i Oslo er eit eksempel på den type hendingar som kan vere med å svekke den tillit og solidaritet som trengst for eit universelt velferds-system. Jf Haakaas og Sæter, *Svindel uten grenser. En reise i svart drosjeøkonomi*, 2010.

50. Jf t.d. Blomqvist og Rothstein 2008, *Välfärdsstatens nya ansikte; demokrati och marknadserformer inom offentliga sektorn*.

51. Jf t.d. Christensen og Lægreid 2002, «New Public Management: Puzzles of Democracy and the Influence of Citizens».

52. Jf Ringen 2008, med kritikk av det gjengse liberale syn på fridom, og med eit forsvar for kunnskap og danning. Jf tilsvarande poeng hos Skirbekk, «Hinsides liberalisme og paternalisme», i Måseide/Skirbekkk (utg) 2009.

53. Kvifor var sosialdemokratiske leiarar så mottakelege

for nyliberalistisk ideologi? Tre synspunkt: 1) Det var sterke nyliberalistiske trendar internasjonalt, bakka opp av korporative pressgrupper og næringslivsbaserete lobbygrupper. 2) Leiarane vart intellektuelt fanga av dei modellane som vart brukte av dei økonomiske ekspertane dei hadde rekruttert som rådgivarar. 3) Mange i leiarsjiktet hadde ein sosial bakgrunn og ei profesjonell trening som gjorde dei mottakelege for slike idear.

54. Jf Skirbekk, «Notions of Democracy», i Slaattelid og Øyen (utg) 2009, s. 39-54.

55. Vi minner om at termen «førpolitisk» er lånt frå Habermas (som talar om «vorpolitische» vilkår med referanse til religiøse tankemønster) i *Zwischen Naturalismus und Religion*, 2005, s. 106 ff.

56. Jf Skirbekk «Mot-ekspertise i komplekse vitskaps-baserete samfunn», i Aarsæter et al. (utg) 2009, s. 158-168; «The World Reconsidered: A Brief Aggiornamento for Leftist Intellectuals», i Beilharz et al. (utg) 1992, 121-136; og «Technological Expertise and Global Ethics» i G. Skirbekk 2007, s. 37-51

57. For dette poenget, sjå t.d. Apel, *Diskurs und Verantwortung*, 1988, s. 157, og Habermas, *Nachmetaphysisches Denken*, 1988, s. 180.

58. For grunngiving av slike normer, sjå t.d. Skirbekk 2007, s. 77-100.

59. Vi har fokusert på den formande dynamikken i visse folkelege rørsler på 1800-talet. I etterkrigsperioden, i samband med dei to kampjanane omkring norsk medlemskap i EF/EU, ser det ut til at latente krefter frå desse rørlene vart mobiliserte på nytt (i det minste for folkerøysinga i 1972, kanskje ikkje like klart for den i 1994).

60. Kort sagt, eit «moralistisk» samfunn moraliserer og

fordømmer der ein burde forklare og forstå, eventuelt behandle. Eit «terapeutisk» samfunn forklarer og behandler der ein heller burde moralisere, eventuelt fordømme.

61. Om det ubehagelege ved det å bli definert som eit offer, jf Walid al Kubaisi, «Søken etter skriket», i Bodil Stenseth (utg), *På tampen av det 20. århundre*, 1999, s. 130-150.

62. Som nemnt, denne holdninga, der dei andre vart definerte som offer, starta som ei politisk korrekt holdning overfor folk i den tredje verda, som innslag i ein politisk reaksjon mot repressiv kolonialisme.

63. Jf distinksjonane hos Habermas mellom *Teilhaberechte*, *Freiheitsrechte* og *Teilnahmerechte*, i *Faktizität und Geltung*, 1992, t.d. s. 157; engelsk omsettjing, *Behind Facts and Norms*.

64. I det norske tilfellet betyr dette at alle bør ha ei viss peiling på bakgrunnen for det samfunnet vi har i dag: ein politisk kultur og eit velferdssystem som langt på veg er grunna på gjensidig tillit og rimelege kompromiss, i utgangspunktet frambrakt ved eit samspel mellom embetsfolk og vanlege folk, der dei førstnemnde var sekulære juristar og kristen teologar og dei sistnemnde var lov-orienterte og lesekunnige lekfolk med ein puritansk arbeidsmoral; saman førte dei ei pastoral opplysning fram til eit parlamentarisk fleirparti-demokrati med rettsstat og sosial solidaritet. Dette er ideelt sett det som bør erkjennast og anerkjennast for at ein person skal kunne delta på ein framgangsrik og konstruktiv måte i dette samfunnet. Dette er nødvendige føresetnader for meiningsfull deltaking.

65. Jf Habermas 2005, s. 143 ff. (146), og Skirbekk 2006b og i Brunvoll et al. (utg) 2009, s. 87-105.

66. Jf Merton 1968.

67. Jf den konstitutive (kontrafaktiske) føresetnaden at diskusjonsdeltakarane er tilstrekkeleg seriøse og autonome (på same tid fornuftige og feilbarlege); sjå kapittel 10.

68. Jf t.d. Habermas 1992 og 2005.

NOTAR TIL KAPITTEL 8

1. Igjen,jf Apel og Habermas om den positive indre samanhengen mellom universalitet og pluralitet, jf Apel 1988, s. 157 (med kritisk referanse til Michel Foucault) og Habermas 1988, s. 180.
2. Om dette problemet, jf t.d. temanummer om religion i den offentlege sfære, i *Philosophy & Social Criticism*, 2009, 35, 5 (<http://www.sagepub.co.uk/journals/Permissions.nav>).
3. Jf Sørensen og Stråth (utg) 1997, *The Cultural Construction of Norden*, og innlegg i *Thesis Eleven* 2004: 77, ved Alapuro, Arnason, Slagstad, Stråth, Østergård og Wittrock.
4. Frå svensk synsstad, jf t.d. Paula Rosenqvist og Bo Rothstein, *Välfärdsstatens nya ansikte; demokrati och marknadsreformer inom den offentliga sektorn*, 2008.
5. Vi seier relativt, og til samanlikning tenkjer vi på folkrike land slik som Kina, India, Russland og dei fleste muslimske statar. Vi tenkjer ikkje ut frå ideale fordringar.
6. Visseleg, med alskens skilnader (t.d. ut frå klasse, alder, kjønn, distrikt, obs.).
7. Sverige nekta kong Haakon tilgang til riket då han var på flukt frå dei tyske innitrengarane; dei godkjende *de facto* Quisling-regjeringa ved å halde oppe den diplomatiske delegasjonen i Oslo; dei lét tyske troppar passere over svensk territorium. Men då krigen heldt fram (ikkje minst etter slaget ved Stalingrad, sein 1942 og tidleg 1943), endra svensk utanrikspolitikk seg etter kvart. Men likevel, for Noreg var det nøytrale Sverige til stor hjelp, ikkje minst som nødhamn for flyktningane.
8. Jf det internasjonale *image* av Sverige som vart fremja

av Oluf Palme.

9. For finsktalande var svensk det andre språket, for islandingar var det dansk.
10. Jf Gilje og Skirbekk 2007, s. 25-27. Om krig og modernitet, jf Wittrock 2001, «History, War and the Transcendence of Modernity».
11. Også i nordisk historie var det av og til bråe omskrifte og nye tankeformer, ikkje minst i samband med *sosiale bendingar* og *krigserfaringar*, slik som i Noreg i tida rundt 1814 og under den andre verdskrigen. Jf omtalen vår nye «imaginaries» i 1814 og 1945. (Jf bruken av termen «crystallization» hos Wittrock 2004, s. 49, og Arnason i Arnason et al. [utg] 2006, s. 95 ff. Parallelt til dette, jf paradigmeskifte hos Kuhn 1996, og «krystallisjonar» hos Hacking 2009.)
12. Jf t.d. Stråth 2004 s. 7.
13. Senkinga av Blücher i Oslofjorden om morgonen 9. april 1940 er eit eksempel på ei tilfeldig, men implikasjonsrik enkelthending. Jf Sørensen 2005, *Historien om det som ikke skjedde. Kontrafaktisk historie*.

NOTAR TIL KAPITTEL 9

1. Vi viser igjen til sjølvrefleksiv resonnering i transcendentalpragmatikken hos Apel og til universalpragmatikken hos Habermas, men også til liknande poeng t.d. hos John Stuart Mill som insisterer på at vi som feilbarlege personar har behov for diskusjon og for søking etter betre argument, for å finne ut om oppfatningane våre er til å stole på. (Jf John Stuart Mill, *On Liberty*, ref. kap. 10, note 9.)
2. Det finst ulike syn på korleis desse føresetnadene bør oppfattast, jf diskusjonane mellom Apel, Habermas og Wellmer; jf mine bidrag til debatten, der eg argumenterer for ein varleg analyse av begrepssmessige nyansar og dermed for mangfold, også innanfor kjerneområdet for dei universelle føresetnadene (G. Skirbekk 1993 og 2007).
3. Jf Tranøy om vitskapleg metodologi som konstitutive normer («Norms of Inquiry: Methodologies as Normative Systems»), i Fjelland et al. (utg) 1997, s. 93 -103.
4. Det vil seie: ei forpliktning (avhengig av eins posisjon og ressursar) til å prøve å vere kreativ og konstruktiv, oppdatert og opplyst. Kort sagt, rettar og plikter går hand i hand. (Jf også Skirbekk, «Hinsides liberalisme og paternalisme. Personleg autonomi som regulativ idé og normativ fordring», i Måseide og Skirbekk [utg] 2009.)
5. Dessutan, argumentativ aktivitet omfattar interpretativ aktivitet.
6. Jamvel om dei argumentative dygdene *de facto* er dårleg utvikla i mange tilfelle (noko dei ofte er).
7. Igjen, pragmatisk som i pragmatikken hos Apel og Habermas, ikkje som i pragmatismen hos Dewey og James.

8. Dette er ideelle (pragmatiske) føresetnader, ikkje empiriske fakta; men ut frå sjølvreferanseargument representerer dei konstitutive normer for argumentativ rasjonalitet (dei kan såleis seiast å vere ufråkommelege som kontrafaktiske føresetnader).
9. Jf diskusjonane om «taus kunnskap», t.d. ut frå Heidegger og Polanyi; jf YU Zhenhua 2006.
10. I slike forsøk på refleksiv sjølvtilleigning er det eit delikat samspel mellom begrepssmessige og empiriske gylidighetskrav, også når vi primært er ute i eit begrepssmessig ærend, som i vårt tilfelle. (Jf diskusjonen om graduelle overgangar mellom empiri og filosofi, i Skirbekk 2009, kap. 3.) Ikkje desto mindre finst det ofte grunnar for å gå ut frå at visse forslag om begrepsbestemming kan oppfattast som *meir høvelege* (adekvate) enn andre forslag.
11. Slik som den franske revolusjon (for franskmen, og mange andre) eller Det tredje riket (for tyskarar, og for mange andre), eller den kulturelle revolusjon i Kina, eller det historiske faktum at nordamerikanarane aldri har opplevd okkupasjon av ei framand makt, i kontrast til ferske erfaringar av krig som okkupasjon i dei fleste europeiske land (ein skilnad med avgjerande implikasjonar for internasjonal politikk, frå synet på okkupasjonen av palestinsk land til invasjonen i Irak).
12. For ein moderne velferdsstat er det også andre førpolitiske vilkår, slik som det å kunne leggje band på seg sjølv og å ha ein brukbar arbeidsmoral, vise moderasjon i saker som vedrører eins eigne personlege fordelar, og å tilegne seg ein grunnleggjande solidaritet på tvers av sosio-kulturelle og økonomiske skilnader. (Dessutan bør den sosio-økonomisk ulikskap vere moderat.)
13. Jf Kants begrep om *Mündigkeit*.

14. 15 Jf t.d. Robert Dahl 1989 om demokrati og personleg autonomi, kap. 7, s. 97-105 (om *the presumption of personal autonomy*, s. 100-101).
15. Igjen,jf diskusjonane om pragmatisk (talehandlings-basert) sjølvmotseiing, t.d. i Apel 1988 og Skirbekk 2009.
16. Jf Habermas 2005.
17. Kommunikasjon som hjå Habermas, jf Habermas 1981.
18. Jf t.d. 6. ledd i § 100 i Grunnlova: «Det paaligger Statens Myndigheder at lægge Forholdene til Rette for en aaben og oplyst offentlig Samtale» (NOU 1999:27). Jf også Skirbekk «Hinsides liberalisme og paternalisme. Personleg autonomi som regulativ idé og normativ fordring», i Måseide og Skirbekk (utg) 2009, s. 91-107.
19. Vi har omfattande diskusjonar om deliberativt demokrati og om forholdet mellom offentleg meiningsdanning og demokrati, og dermed om forholdet mellom vitskaplege dygder og demokrati; jf t.d. Habermas 1992, Merton 1968 og Kalleberg 2010, eller Chambers 1996, Gutmann og Thompson 1996, R. Dahl 1998, Elster (utg) 1998. Men i demokratiet inngår det også votering og fleirtalsavgjerder, framgangsmåtar som (ideelt sett) er framande for dei vitskaplege ideaala (jf t.d. R. Dahl 1989, s. 135-152). Dessutan er det ein skilnad mellom deliberasjon i form av rasjonell avveging, som hos den tidlege Rawls (Rawls 1971), og diskusjon som intersubjektiv argumentasjon og rolletakande danningsprosess, som hos Habermas. (Jf også James D. Fearon, «Deliberation as Discussion», i Elster [utg] 1998, s. 44-68, som forsvarar deliberative institusjonar i miljøspørsmål og kritiserer kostnad-nytte-analysar for evaluering av preferansar i miljøspørsmål, jf Jacobs 1997.)
20. Dette begrepet om personleg autonomi skil seg frå

- ein liberalistisk begrep om individuell fridom forstått som valfridom på marknaden, ved individ som allereie er tilstrekkeleg oppdaterte og fornuftige med tanke på kva dei ønskjer (og kvifor). I motsetning til dette liberalistiske begrepet om valfridom ved rasjonelle individ (som ein stipulert modell), blir det nemnde begrepet om personleg autonomi forstått som ein konstitutiv regulativ idé og såleis som ei dannande oppgåve for individua så vel som for offentlege institusjonar og aktørar. Begrepet om fridom som inngår i dette begrepet om personleg autonomi omfattar fordringar (moralsk krav) om dannande og utdannande forbetringar. Kort sagt, det omfattar «positive fridom», ikkje berre «negativ fridom»; men det springande punkt (kvifor det omfattar ei moralsk fordring) kan lett bli oversett når det heile blir forstått i eit teoretisk observasjonsperspektiv og ikkje i eit refleksivt deltagarperspektiv (jf Audun Øfsti «Å begripe politisk frihet», i Måseide og Skirbekk [utg] 2009).
21. I tillegg til mangfaldet av institusjonelle og materielle vilkår er det også eit spørsmål om storleik. Jf t.d. Dahl og Tufte 1973, *Size and Democracy*.
  22. Jf innlegget mitt «Notions of Democracy» i Slaattelid og Øye (utg) 2009.
  23. Jf t.d. Kalleberg 2010, «The Ethos of Science and the Ethos of Democracy» (med referanse til Merton).
  24. Eit grunnleggjande krav gjeld brukbar utdanning og brukbare sosio-økonomiske vilkår for alle samfunnsborgarar.
  25. Men for å kunne erkjenne dette, krevst det ei modernisering av medvitet. Dei som stadig lever innanfor ein formoderne og partikularistisk horisont, med ei førkritisk tru på den absolutte sanninga ved ein spesiell religion

eller ideologi, vil her ha eit problem. Dessutan, det å vere borgar i eit moderne demokratisk samfunn er samtidig å vere medaktør i eit historisk situert samfunn, grunna på spesielle læringsprosessar og grunnleggjande erfaringar; det er såleis problematisk for eit fungerande demokratisk samfunn dersom desse førpolitiske vilkåra blir negligerde eller motarbeidde.

26. Igjen, jf Apel og Habermas om den positive indre samanhengen mellom universalitet og pluralitet, jf Apel 1988, s. 157 og Habermas 1988, s. 180.
27. Jf heimesida, artikkel under kulturkritikk: «Korttenkt multikulturalisme».
28. For eksempel ved ein uheldig dominans av instrumentell rasjonalitet (til fortrengsel for argumentativ rasjonalitet) eller av marknadsinstitusjonar (til fortrengsel for politiske institusjonar og for livsverda).
29. Jf Habermas 1973 og 1985, om legitiméringsproblem og styringsproblem.
30. Slik som ein sterk stat, med effektive politiske leiarar, som nytta seg av instrumentell ekspertise; t.d. Schweigaard under nasjonsbygginga etter napoleonskrigane, og Gerhardsen og Brundtland i tida etter den andre verdskrigene.
31. Jf den framgangsrike bruken av internett under valkampen for Barack Obama i 2008. Dessutan kan nedgang i «papiravisene» føre til ei endring av den offentlege sfære, eventuelt med meir seriøse og opplyste diskusjonar i somme av dei gjenverande avisene.
32. Jf anonyme debattar og blogging på internett. Om neglisjering av gyldigkeitsspørsmål (om sanning og viktigkeit), jf bestseljaren *On Bullshit* (av Harry G. Frankfurt, opphavleg publisert i 1986; som bok i 2005).

33. Ein mangel på sjølvkritisk og argumentativ rasjonalitet inneber også ein mangel ved interpretativ rasjonalitet, t.d. ved vitskapleg tolking av religiøse tekstar som sakleg sett omfattar gyldigheitskrav av ulikt slag (slik som i dei tre monoteistiske religionane). Når det gjeld utilstrekkeleg forståing i forhold mellom naturvitenskap og religion i islamistiske krinsar, jf Edis Taner, *An Illusion of Harmony. Science and Religion in Islam*, 2007.

34. Ut frå eit optimistisk syn på moderniseringsprosessane skulle slike førmoderne holdningar *automatisk visne bort* som ein konsekvens av dagleg omgang med moderne teknologi og dagleg samhandling mellom personar med ulike overtydingar og oppfatningar. Sjå t.d. Anne Sofie Roald i Arve Brunvoll et al. (utg) 2009. Men i så måte synest USA å vere eit moteksempel: på den eine sida finst det moderne teknologi og ei blanda befolkning; på den andre sida finst det rikeleg med politisk påverknadskraftige og førmoderne religiøse tankemønster og holdningar, med destruktive konsekvensar m.a. for amerikansk politikk overfor Israel og palestiniane. Derfor er det eit påtrengande behov for ein aktiv innsats for å fremje ein refleksiv og argumentativ rasjonalitet, dvs. for ei modernisering av medvitet ved ein *aktiv og sjølvkritisk religionskritikk* (jf mitt motinnlegg i same antologi).
35. Som når staten dominerer alle aktivitetar, eller marknaden gjer det, eller tradisjonen. Eit allment poeng: «det negatives forrang», med fokus på *ubalanse*, og med sikte på ei gradvis «oppheving» av «det negative» (jf stevvis «meliorisme», t.d. Skirbekk 2009).
36. Dei seinaste nyliberalistiske forsøka på å utvide området for marknaden, ved aktivt å føre offentlege institusjonar over til marknaden og ved å deregulere eksisterande

marknader, vart i utgangspunktet presenterte som moderniseringstiltak, rett og slett. I tilbakeblikk framstår desse forsøka i stor grad som ideologiske og kortsiktige strategiar som gjer vald mot strukturelle behov for ei rimeleg differensiering og ein tilhøyrande rimeleg balanse mellom ulike institusjonar og måten dei fungerer på.

37. Jf Habermas' inndeling ut frå tre former for samfunnsmessig samordning, ut frå pengar, makt og solidaritet, for den politiske, den økonomiske og den sosio-kulturelle sfære, jf t.d. Habermas 1973, 1981.

38. For eksempel, miljøproblem ved overforbruk og overbefolkning.

39. Jf t.d. Nylund, Selvik, Skirbekk, Steigen og Tjønneland, *The Commercial Ark. A Book on Evolution, Ecology, and Ethics*, 1992, og Skirbekk (utg) *The Notion of Sustainability and its Normative Implications*, 1994.

40. Jf Skirbekk «Ethical Gradualism, beyond Anthropocentrism and Biocentrism?», i Skirbekk (utg) 1994: 79-126.

41. Jf problemet omkring «gode intensjonar og uintenderte uheldige konsekvensar», eit velkjent problem i samfunnsvitskapen.

42. Jf Skirbekk 2009, kap. 7.

43. Jf siste avsnitt i førre kapitlet. Om kunnskapsteoretisk fallibilisme og perspektivisme, jf t.d. Skirbekk 2007.

44. Då er det behov for talspersonar som kan forsvare interessene til dei berørte («advokatorisk representasjon»).

45. Om forholdet mellom demokrati og miljøkrise, jf. diskusjonen frå Harich 1975 til Wyller 1999.

46. Jf drøftingane om «meliorisme» (forbetring) og «gradualisme» i Skirbekk 2009.

47. Jf drøftingane om «det negatives forrang» i Skirbekk

2009.

48. Igjen, jf tendensen til å kalle ei dysfunksjonell utvinding av marknadsinstitusjonen ei «modernisering», jamvel når dette går imot den grunnleggjande fordringa om institusjonell differensiering og om å unngå uheldig ubalanse mellom sentrale institusjonar.

49. I Hans Jonas' ånd.

NOTAR TIL KAPITTEL 10

1. Jf Skirbekk, *Rasjonalitet og modernitet*, 2009. Også i *Den filosofiske uroa*, 2005, og *Timely Thoughts*, 2007.
2. Som hjå Habermas og Apel (sjå litteraturlista).
3. Eg har av og til valt å bruke det svenske ordet «anspråk» i staden for «krav», når det er tale om talehandlingsimmanente «gyldigheitskrav/anspråk» (på tysk, *Geltungsansprüche*).
4. Jf uttrykket «den tvangsfrie tvang hjå dei betre argument» hos Habermas.
5. Jf bruken av «absurditetsargument» i Skirbekk 2009, kap. 2.
6. Slike talehandlingsimmanente føresetnader er «idealiseringer» i den forstand at dei er nødvendige kontraktiske fordringar («konstitutive regulative idear») for at kommunikasjon og argumentasjon skal gi mening; jf skilnaden mellom dette begrepet om «idealisering» og det begrepet om «idealising» som blir brukt om reindyrka modellar i teoretisk fysikk eller i økonomisk teori (t.d. *homo economicus* som postulert modell og i så måte som «idealisering»).
7. Kort sagt, den førstnemnde erkjenner vi ved strikt refleksjon; den sistnemnde blir funnen ved seriøs argumentasjon (og granskning).
8. Igjen, jf t.d. Skirbekk 2009 (1993) og 2007. Idet eg stør meg til argumentative dygder i analytisk filosofi (t.d. frå den seine Wittgenstein), forsvarar eg ein annan versjon av forholdet mellom universalitet og mangfold enn t.d. Karl-Otto Apel, kort sagt: eg forsvarar *forbetring* heller enn perfeksjon (jf forbetring, «meliorisme», ved betre argument heller enn ideen om ein fullkommen konsensus),

og *variasjon* og *overlapping* heller enn berre eitt slag meiningsløyse (*Sinnlosigkeit*) og berre eitt slag pragmatisk føresetnad (med andre ord, eg forsvarar ein viss *pluralisme* og *gradualisme* allereie i kjerneområdet for desse strengt refleksive innsiktene).

9. Når det gjeld forsvaret av argumentativ rasjonalitet (for feilbarlege menneske), jf t.d. John Stuart Mill, *On Liberty*, Chapter II, Of the Liberty of Thought and Discussion (mi omsetjing): «Det er ein stor skilnad på det å halde ei oppfatning for å vere sann når ho ikkje er blitt motbevist trass i at kvar og ein til fulle har høve til å gjere det, og å halde ho for sann – for å hindre at ho kan bli motbevist! Fullkommen fridom til motseiling og motbevis er sjølv den føresetnaden som rettferdiggjer at vi kan halde meininger våre for så sanne at vi kan bruke dei som rettesnor for handlingane våre. Ikkje på noko anna grunnlag kan ein skapning med menneskelege føresetnader ha ei fornuftig visse om sjølv å ha rett.»

10. Kjennskap til årsaksforhold gir oss eit *middel* («instrument») til å gripe inn i årsakssamanhengane, anten for å hindre at noko skal skje eller for å få noko til å skje. *Instrumentell rasjonalitet* kan bli sett som nøkkelen til grunnleggjande trekk ved moderniseringa, slik som naturvitenskap, teknologi, industriell produksjon og urbanisering, men også som «avtrylling» og «meiningstap» (jf Max Weber, *die Entzauberung der Welt*); sjå innleiande kapittel i Skirbekk 2005.

11. I humanistiske fag er det ein samanheng mellom tolking og danning i form av sjølvforståing. Jf «forståande» vitenskap, i kontrast til «forklarande», t.d. i «Krise i humaniora?», Skirbekk 1984 (2007). I ein teologi basert på heilage skrifter, og rettsvitenskap basert på skrivne lover,

blir det fokusert på *tolking*, på *interpretativ* rasjonalitet. Interpretativ rasjonalitet kan såleis seiast å utgjere eit grunnleggjande trekk ved moderniseringsprosessane, dvs. ved ei rettsvitenskapleg styrking av lovstyret og ved vitskapleggjort teologi og religionskritikk i form av historisk og språkvitskapleg bearbeiding av dei religiøse doktrinane.

12. Denne tentativt tredelte oppfatninga av vitskaplege rasjonalitetsformer liknar på Habermas' tre erkenningsinteresser og rasjonalitetsformer; men i *Erkenntnis und Interesse*, 1968a, opererer han *på same tid* innanfor eit kantiansk og eit darwinistisk perspektiv, noko som er problematisk (jf Skirbekk 2009, kap. 6).

13. I andre samanhengar har eg brukt termen *diskursiv* synonymt med *argumentativ* for å angi at argumentasjonen foregår sjølvkritisk og mellom personar, og ikkje monologisk og strategisk; tilsvarende blir *diskurs* brukt synonymt med *argumentasjon* som intersubjektiv og sjølvkritisk aktivitet. Det er i denne tydinga ordet *Diskurs* blir brukt av Apel og Habermas. Termen *diskurs/diskursiv* blir såleis ikkje brukt i den vide meinингa av «*discours*» på fransk.

14. Forstått melioristisk, ikkje skeptisistisk (sjå note 8 ovanfor).

15. Som eit døme, jf diskusjonane om grensetilfella mellom «the hard cases» av *homo sapiens* og høgare ikkjemenneskelege pattedyr, t.d. i Skirbekk 2009, kap. 7.

16. Såleis kan desse føresetnadene omtalast som ein (konstitutiv) *regulativ idé* (som ei påkravd oppgåve om å søkje betre argument og om gjensidig respekt overfor andre).

17. Ein avviser sanningsbegrepet, også som handlingsboren regulativ idé, jf Richard Rorty, t.d. i Skirbekk (utg), 2004, *Striden om sanningen*.

18. Anten det er i vitskapane eller i det offentlege rom.

19. Til dømes som «organisert skeptisme»; jf Robert Merton om vitskapleg verksemd som organisert skeptisme (*Social Theory and Social Structure*, 1968).

20. Som ei «modernisering av medvitet»; denne termen er lånt frå Habermas, *Zwischen Naturalismus und Religion*, 2005, s. 146. Sjå t.d. Skirbekk 2007, også i Arve Brunvoll et al. (utg) *Religion og kultur*, 2009, s. 87-105.

21. Såleis representerer denne tilnærminga eit svar på den type normativ nihilisme (verdirelativisme) som opnar for ein uforsonleg «kamp mellom gudar» (Max Weber), ein fatal situasjon i moderne samfunn med djupe spenningar, institusjonell ubalanse og rikeleg med masseøydingsmiddelet for krigføring og terroranslag.

22. Spørsmålet om *begrepsadekvans* er eit særegne gyldighetskrav, men samanvove med proposjonale gyldighetskrav (om at visse påstandar er sanne). Jf G. Skirbekk, *Über begriffliche Angemessenheit*, 2008. Som sagt, eit utvalt eksempel er alltid begrepsmessig konstituert; men likevel har det eit visst «sjølvstende» som yter motstand når vi prøver å gripe det med inadekvate omgrep. Dette er ein feilbarleg framgangsmåte der vi prøver å unngå begrep som av ulike grunnar kan seiast å vere *mindre adekvate* enn visse andre begrep.

23. Ei påminning: Max Weber begrepsbestemmer modernisering som *rasjonalisering* og *differensiering*, både på institusjonsnivå og på nivået av «verdisfærar». Differensieringa av «verdisfærar» ut frå spørsmåla om det sanne, det rette og det vakre (jf Kants tre kritikkar) er knytt saman med ei tilsvarende differensiering mellom vitskap, moral (rett), og kunst, forstått som samfunnsmessige *institusjonar*.

24. Vi minner om Montesquieu.
25. Jf Albert Hirschman, *The Passions and the Interests; political arguments for capitalism before its triumph*, 1977, om den moralske innverknaden frå kapitalismen, som kjølar ned emosjonane og fremjar handel i staden for plyndring.
26. Jf Habermas.
27. Om forholdet mellom demokrati, argumentativ rasjonalitet og personleg autonomi, jf Skirbekk, «Notions of Democracy. Reflections on Normative Justifications and 'Prepolitical' Conditions», i Slaattelid og Øyen (utg), 2009, og «Hinsides liberalisme og paternalisme» i Måseide og Skirbekk (utg), *Filosofi i vår tid*, 2009.
28. Jf Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1962, Norsk omsetjing, *Borgerlig offentlighet*.
29. Igjen, dette er paradigmatiske distinksjonar; i praksis er dei som oftast samanvovne.
30. Om «imaginary», jf kap. 5, note 10.
31. Jf Knut Erik Tranøy, «Norms of Inquiry: Methodologies as Normative Systems», i Fjelland et al. (utg) 1997, s. 93-103.
32. Om kunnskapsteoretisk perspektivveksel, jf Øfsti, *Abwandlung*, 1994. Når det gjeld distinksjonen mellom «refleksjon» og «teori», jf t.d. Böhler, «Dialogreflexive Sinnkritik als Kernstück der Transzentalpragmatik», i Böhler, Kettner, Skirbekk (utg), *Reflexion und Verantwortung*, 2003, s. 15-43; sjå også Apel og Habermas i same antologi.
33. Jf problemet med «sjølvtileigning» («sjølvinnhenting»; *Selbsteinholung*), det vil seie, det sjølvreferensielle problemet som oppstår når ein (direkte eller indirekte) benektar at det er mogleg å reise gyldigheitskrav: For å

vere pragmatisk konsistent må ei framstilling vere slik at dei pragmatiske føresetnadene for framstillinga ikkje blir benekta i framstillinga. Jf t.d. Apel, *Diskurs und Verantwortung*, 1988, for eksempel s. 55 ff., 151, og 313; og også (s. 470-472). Jf også Hellesnes 2007, «Das Selbsteinholungsprinzip und seine Feind».

34. Det er dette som skjer når samfunnfsforskarar og historikarar opererer ureflektert og utan filosofisk danning, til dømes når dei slører til distinksjonen mellom *å overtale* (utan overtydande grunnar) og *å overtyde* (med overtydande grunnar), eller overser distinksjonen mellom universell gyldigheit og empirisk observert semje. Likeins blir det noko anna, sosialt sett, når individuelle preferansar berre blir sett på som empiriske fakta og ikkje også som gyldigheitsanspråk som er opne for argumentativ tolking. Dette er eit sentral tema hos Apel og Habermas, og hos Hans Skjervheim. Om *å overtale* og *å overtyde*, jf t.d. Skirbekk i Hermund Slaattelid (utg), *Regime under kritikk*, 1997, s. 79-93.

35. Jf t.d. Øfsti «Å begripe politisk frihet. Noen betraktninger», i Måseide og Skirbekk (utg) 2009, s. 108-138. I diskusjonane om modernitet og modernisering finst det «systemteoretikarar» (som Niklas Luhmann) på den eine sida og dei som arbeider med sivilisasjonsstudiar (slik som Shmuel Eisenstadt) på den andre. Men ingen av dei oppfattar rasjonalitet og samhandling som normativt kunnskapsteoretiske omgrep i eit deltakarperspektiv.

Litteratur

- Akselberg, G., F. Thorsen, og E. Tjønneland (utg) (2006) Holberg og essayet, Bergen: Alvheim og Eide forlag.
- Alapuro, R. (2004) «What is Western and What is Eastern in Finland?», *Thesis Eleven* 77: 85-101.
- Andenæs, J. (1945) *Omkring rettsoppgjøret*, Oslo: Tanum.
- Andenæs, J. (1979) *Det vanskelige oppgjøret: rettsoppgjøret etter krigen*, Oslo: Tanum-Norli.
- Andresen, A. F. (1994) *Opplysningsidéer, nyhumanisme og nasjonalisme i Norge i de første årene etter 1814*, Oslo: The Research Council of Norway (KULT skriftserie nr. 26).
- Angell, S. I. (1994) *Fra splid til nasjonal integrasjon. Norsk nasjonalisme i mellomkrigstida*, Oslo: The Research Council of Norway (KULT skriftserie nr. 4).
- Angell, S. I. (2002) *Den svenske modellen og det norske systemet: tilhøvet mellom modernisering og identitetsdanning i Sverige og Noreg ved overgangen til det 20. hundreåret*, Oslo: Samlaget.
- Apel, K.-O. (1988) *Diskurs und Verantwortung*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Apel, K.-O. (1998) *Auseinandersetzungen*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

- Arnason, J. (1996) *Nation and Modernity*, Reykjavik: NSU Press.
- Arnason, J. (2004) «Icelandic Anomalies», *Thesis Eleven* 77: 103-120.
- Arnason, J., S. Eisenstadt og B. Wittrock (utg) (2005) *Axial Civilizations and World History*, Leiden: Brill.
- Arnason, J., A. Salvatore og G. Stauth (utg) (2006) «Islam in Process. Historical and Civilizational Perspectives», *Yearbook of the Sociology of Islam* 7.
- Bagge, S. (2001) *Norsk idehistorie*, bd. 1, *Da boken kom til Norge, 1000-1537*, Oslo: Aschehoug.
- Bakken, B. (2000) *The Exemplary Society. Human Improvement, Social Control, and the Dangers of Modernity in China*, Oxford: Oxford University Press.
- Bargeliotes, L. C. og N. Chronis (utg) (2009) *Skepsis. A Journal for Philosophy and Interdisciplinary Research*, 20.
- Barendt, E. (2005) *Freedom of Speech*, Oxford: Oxford University Press.
- Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Beilharz, P., G. Robinson, og J. Rundell (utg) (1992) *Between Totalitarianism and Postmodernity*, Cambridge Mass.: MIT Press.
- Ben-Rafael, E. og Y. Sternberg (utg) (2005) *Comparing Modernities. Pluralism versus Homogeneity*, Leiden: Brill.
- Benhabib, S. (1992) *Situating the Self*, Cambridge: Polity Press.
- Benum, E. (1979) *Sentraladministrasjonens historie, 1845-1884*, bd. 2, Oslo: Universitetsforlaget.
- Bergsvik, A. (utg) (2007) *Nasjonen i humaniora, humaniora i nasjonen*, Bergen: Det humanistiske fakultet.
- Berntsen, H. (1991) *I malstrømmen. Johan Nygaardsvold 1879-1952*, Oslo: Aschehoug.
- Bjerke, P. (2009) *Refleks eller refleksjon. En sosiologisk analyse av journalisters profesjonsmoral*, Oslo: Unipub.
- Blomqvist, P. og B. Rothstein (2008) *Välfärdsstatens nya ansikte; demokrati och marknadserformer inom offentliga sektorn*, Stockholm: Agora.
- Böhler, D. (2003) «Dialogreflexive Sinnkritik als Kernstück der Transzendentralpragmatik», i Böhler, D., M. Kettner, og G. Skirbekk (utg), *Reflexion und Verantwortung*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Brandom R. B. (utg) (2000) *Rorty and his Critics*, Oxford: Blackwell.
- Brundtland, G. H. (1988) «Den økologiske utfordring», intervju med N. Gilje, B. Hagtvæt og G. Skirbekk, *Nytt Norsk Tidsskrift* 3: 51-63.
- Brunvoll, A., H. Bringeland, N. Gilje, og G. Skirbekk (utg) (2009) *Religion og kultur*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Byberg, L. (2007) *Brukete bøker til bymann og bonde; bokauksjonen i den norske litterære offentlighet 1750-1815*, Oslo: Unipub.
- Campbell, J. L., J. A. Hall og O. K. Pedersen (utg) (2006) *National Identity and the Varieties of Capitalism: The Danish Experience*, Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Cappelen, H. (1945) *Vi ga oss ikke – en Nacht- und Nebelfange forteller*, Oslo: Nasjonalforlaget.
- Chambers, S. (1996) *Reasonable Democracy. Jürgen Habermas and the Politics of Discourse*, Ithaca: Cornell University Press.

- Child, M. (1936) *Sweden: The Middle Way*, New Haven: Yale University Press.
- Christensen, T. og P. Lægreid (2002) «New Public Management: Puzzles of Democracy and the Influence of Citizens», *The Journal of Political Philosophy*.
- Christiansen, N. F., K. Petersen, N. Ebling, of P. Haave (utg) (2006) *The Nordic Model of Welfare – a Historical Reappraisal*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Christoffersen, S. Å. (utg) (1999) *Moralsk og moderne? Trekk av den kristne moraltradisjon i Norge fra 1814 til i dag*. Oslo: Gyldendal.
- Dahl, H. F. (1999) *Quisling, a study in treachery*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, H. F. (2001) *Norsk idehistorie Vol. V*, Oslo: Aschehoug.
- Dahl, H. F. (2004) *Quisling, en norsk tragedie*, Oslo: Aschehoug.
- Dahl, H. F. og Ø. Sørensen (utg) (2004) *Et rettferdig oppgjør? Rettssoppgjøret i Norge etter 1945*, Oslo: Pax.
- Dahl, R. A. (1970) *After the Revolution? Authority in a Good Society*, New Haven: Yale University Press. (Norsk utgåve 1973, *Etter revolusjonen?* Oslo: Dreyer.)
- Dahl, R. A. (1982) *Dilemmas of Pluralist Democracy*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1989) *Democracy and its Critics*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1998) *On Democracy*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (utg) (1966) *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. og E. R. Tufte (1973) *Size and Democracy*, Stanford: Standford University Press.

- Duchrow, U. (1970) *Christenheit und Weltverantwortung. Traditionsgeschichte und systematische Struktur der Zweireichlehre*, Stuttgart: Ernst Klett.
- Eckstein, H. (1966) *Division and Cohesion in Democracy: a Study of Norway*, Princeton: Princeton University Press.
- Eide, M. (1999), «Det journalistiske mistaket», i A. Møen og R. Slaattelid (utg), *Det sivile samfunn*, Oslo: Aschehoug, s. 125-152.
- Eisenstadt, S. (2000), «Multiple Modernities», *Daedalus* 129(1): 1-29.
- Elster, J. (utg) (1998) *Deliberative Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Enebak, V. (2008) «Akademisk frihet – har vi den nå?», *ARR* 4.
- Enzensberger, H. M. (1984) *Norsk utakt*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Eriksen, E. O. (2001) *Demokratiets sorte hull – om spningen mellom fag og politikk i velferdsstaten*, Oslo: Abstrakt forlag.
- Eriksen, E. O. og J. Loftager (utg) (1996) *The Rationality of the Welfare State*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Esping-Andersen, G. (1985) *Politics against Market: The Social Democratic Road to Power*, Princeton: Princeton University Press.
- Feldbæk, O. (1998) *Danmark-Norge (1720-1814)*, bd. IV, Oslo: Universitetsforlaget.
- Fet, J. (1995) *Lesande bønder*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Fjelland, R., N. Gilje, H. Grimen, G. Skirbekk, og S. Tong (utg) (1997) *Philosophy Beyond Borders*, Bergen: SVT Press.

- Fløgstad, K. (2004) *Brennbart*, Oslo: Gyldendal.
- Forr, G. og H. Vold (utg) (2007) *Landsgymnaset*, Oslo: Samlaget.
- Frankfurt, H. G. (2005) *On Bullshit*, Princeton: Princeton University Press.
- Furseth, I. (2002) *A Comparative Study of Social and Religious Movements in Norway, 1780s-1905*, N.Y.: The Edwin Mellen Press.
- Gambetta, D. og S. Hertog (2007) «Engineers of Jihad», i *Sociology Working Papers*, Nr. 10, Oxford: University of Oxford. www.nuff.ox.ac.uk/users/gambetta/Engineers%20of%20Jihad.pdf
- Gaonkar, D. P. (utg) (2001) *Alternative Modernities*, London: Duke University Press.
- Gilje, N. (2006) «Ludvig Holbergs origenisme: En analyse av Holbergs syn på helvetesstraffene», *Norsk Teologisk Tidsskrift* 107 (3).
- Gilje, N. og G. Skirbekk, i samarbeid med Anne Granberg, Cathrine Holst og Rasmus Slaattelid (2007) *Filosofihistorie*, Oslo, Universitetsforlaget.
- Gilje, N. og T. Rasmussen (2002) *Norsk idehistorie*, bd. 2, *Tankeliv i den lutherske stat, 1537-1814*, Oslo: Aschehoug.
- Gjerdåker, B. (2001) *Til odel og eige*, Oslo: NILF-Report.
- Graubard, S. R. (utg) (1986) *Norden: The Passion for Equality*, Oslo: Norwegian University Press.
- Grimen, H. (2009) *Hva er tillit?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Grimnes, O. K. (1969) *Et flyktningesamfunn vokser fram – nordmenn i Sverige 1940-1945*, Oslo: Aschehoug.
- Grimnes, O. K. (1990) «Historieskrivingen om okkupasjonen. Det nasjonale konsens-syndromets gjennom-

- slagskraft», *Nytt Norsk Tidsskrift* 2: 108-121.
- Gule, L. og O. Storebø (utg) (1993) *Development and Modernity. Perspectives on Western Theories of Modernisation*, Bergen: Ariadne.
- Gutmann, A. og D. Thompson (1996) *Democracy and Disagreement*, Cambridge Mass.: Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1962) *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied: Luchterhand (norsk utgåve 1971: *Borgerlig offentlighet*, Oslo: Gyldendal; 3. utgåve 2002).
- Habermas, J. (1968a) *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1968b) *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1973) *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1985a) *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1985b) *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1988) *Nachmetaphysisches Denken*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1992) *Faktizität und Geltung*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp. (Engelsk omsetjing, *Behind Facts and Norms*.)
- Habermas, J. (2005) *Zwischen Naturalismus und Religion*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. (2009) *Philosophische Texte, Studienausgabe in fünf Bänden*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Hacking, I. (1990) *The Taming of Chance*, Cambridge:

- Cambridge University Press.
- Hacking, I. (2009) *Scientific Reason*, Taipei: National Taiwan University.
- Hagen, I. (2009) *Oppgjørets time*, Oslo: Spartacus.
- Halberg, P. T. (2004) «... fælles barneskole for alle ... en stor forsvarstanke': Arbeiderdemokratenes skolepolitikk frem til 1920», *Historisk tidsskrift* 1: 1-55.
- Halvorsen, T. (1996) *Mellan Moskva og Berlin. Norges kommunistiske parti under ikke-angrepsspakten mellom Sovjet-Unionen og Tyskland 23. august 1939 – 22. juni 1941*, Oslo: Falken.
- Halvorsen, T. (1999) «Okkupasjonshistorien og de besværlige kommunistene», i S. U. Larsen (utg) *I krigens kjølvann*, Oslo: Universitetsforlaget, s. 59-75.
- Harich, W. (1975) *Kommunismus ohne Wachstum?* Hamburg: Rowolt.
- Helle, K. (1982) *Bergen bys historie*, bd. 1, Bergen: Universitetsforlaget.
- Hellesnes, J. (2007) «Das Selbsteinholungsprinzip und seine Feinde», i Michele Borrelli og Matthias Kettner (utg), *Transzendentalpragmatische Philosophie*, Cosenza: Luigi Pellegrini Editore: 225-234.
- Hernes, H. (1987) *Welfare State and Woman Power: Essays in State Feminism*, Oslo: Norwegian University Press.
- Hirschman, A. (1977) *The Passions and the Interests; political arguments for capitalism before its triumph*, Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Hyvik, J. J. (2010) *Språk og nasjon. Norsk målreising I*, Oslo: Samlaget.
- Høydal, R. (1995) *Periferiens nasjonsbyggjarar. Vestlandsleraren og Volda lærarskule 1985-1920*, Oslo: The Re-

- search Council of Norway (KULT skriftserie nr. 39).
- Haakaas, E. og K. Sæter (2010) *Swindel uten grenser. En reise i drosjeøkonomi*, Oslo: Aschehoug.
- Indrebø, G. (1951) *Norsk målsoga*, utg. av P. Hovda og P. Thorson, Bergen: John Grieg.
- Jacobs, M. (1997) «Environmental valuation, deliberative democracy, and public decision-making institutions», i I. Foster (utg) *Valuing Nature?*, London: Routledge: 211-231.
- Janicaud, D. (utg) (1987) *Les pouvoirs de la science*, Paris: Vrin.
- Jonas, H. (1979) *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Frankfurt a.M.: Insel Verlag.
- Johnsen, O. A. (1936) *Norges bønder*, Oslo: Aschehoug.
- Kalleberg, R. (2010) «The Ethos of Science and the Ethos of Democracy», i Craig Calhoun (utg) *Robert K. Merton. Sociology of Science and Sociology as Science*, N.Y.: Columbia University Press.
- Kayser Nielsen, N. (2009) *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalism – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kildal, N. og S. Kuhnle (utg) (2005) *Normative Foundations of the Welfare State: The Nordic Experience*, London: Routledge.
- Kisbye, T. (1982) *Vikingerne i England – sproglige spor*, København: Akademisk Forlag.
- Knöbl, W. (2001) *Spielräume der Modernisierung*, Weiler-swist: Velbrück Wissenschaft.
- Knöbl, W. (2007) *Die Kontingenz der Moderne*, Frankfurt a.M.: Campus Verlag.
- Kuhn, Th. S. (1996) *The Structure of Scientific Revolu-*

- tions, Chicago: University Press of Chicago.
- Kuhnle, S. (utg) (2000) *Survival of the European welfare state*, London: Routledge.
- Lange, E. (1998) *Aschehougs Norgeshistorie*, bd. 11, Oslo: Aschehoug.
- Langslet L. R. (1963) *Den unge Karl Marx og menneskets fremmedgjørelse*, Oslo: Tanum.
- Langslet L. R. (1999) *I kamp for norsk kultur: riksmålsbevegelsens historie gjennom hundre år*, Oslo: Riksmålsforbundet.
- Larsen, S. U. (utg) (1999) *I krigens kjølvann*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Larsen, S. U., B. Hagtvæt, og J. P. Myklebust (utg) (1980) *Who were the Fascists?* Bergen/Oslo: Universitetsforlaget.
- Larsen, S. U., B. Sandberg, og V. Dahm (utg) (2008) *Meldungen aus Norwegen 1940-1945. Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen*, 3 bd., München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Lindanger, B. (2002) «Den sjølvrådige bonden – myte eller realitet?», i *Bondemotstand og sjølvkjensle på Sørvestlandet*, Seminarrapport Utstein Kloster.
- Løvhaug, J. W. (2007) *Politikk som idékamp. Et intellektuelt gruppeportrett av Minerva-kretsen 1957-1972*, Oslo: Pax.
- Maurseth, P. (1979) *Sentraladministrasjonens historie, 1814-1844*, bd. 1, Oslo: Universitetsforlaget.
- McCarthy, Th. (1991) *Ideals and Illusions*, Cambridge Mass.: MIT Press.
- Merton, R. (1968) *Social Theory and Social Structure*, N.Y.: The Free Press.

- Mjeldheim, L. (1984) *Folkerørsla som vart parti. Venstre fra 1880-åra til 1905*, Bergen: Universitetsforlaget.
- Mjeldheim, L. (2006) *Den gylne mellomvegen. Tema fra Venstres historie 1905-1940*, Bergen: Vigmostad og Bjørke.
- Monrad, M. J. (1981) *Tankeretninger i den nyere tid*, Oslo: Tanum.
- Myhre, J. E. (utg) (2008) *Intellectuals in the public sphere in Britain and Norway after World War II*, Oslo: Unipub.
- Mørkhagen, S. (2009) *Farvel Norge. Utvandringen til Amerika 1825-1975*, Oslo: Gyldendal.
- Måseide, A. og G. Skirbekk (utg) (2009), *Filosofi i vår tid*, Oslo: Samlaget.
- Neerland Soleim, M. (2004) *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 – antall, organisering og repatriering*, Tromsø: Historisk Institutt, Universitetet i Tromsø.
- Nilsen, H. (utg) (2008) *Frihet og klasse*, Oslo: Res Publica.
- Nilsen, H. og Chr. A. Smedshaug (utg) (2007) *Folkepartiet?*, Oslo: Res Publica.
- Nylund, A., A. Selvik, G. Skirbekk, A. Steigen og A. Tjønneland (1992) *The Commercial Ark. A Book on Evolution, Ecology, and Ethics*, Oslo: Scandinavian University Press.
- Nærbovik, J. (2004) *Myndige Møringer 1740-1870*, Oslo/Volda: Samlaget.
- Næss, A. (1975) *En del elementære logiske emner*, 11. utgåve, Oslo: Universitetsforlaget (første utgåve 1941).
- Næss, A. og J. Galtung (1955) *Gandhis politiske etikk*, Oslo: Tanum.
- Næss, A. et al. (1956) *Democracy, Ideology, and Objectivity*, Oslo: Oslo University Press.

- Olsen, K. (1998) *Krigens barn: de norske krigsbarna og deres mødre*, Oslo: Aschehoug. (Tysk omsetjing ved Ebba D. Drolshagen [2004] *Schicksal Lebensborn: die Kinder der Schande und ihre Mütter*, München: Knaur Taschenbuch Verlag.)
- Overrein, P. (2001) «Hvor ånden bærer bud» – Østlendingen fra Arbeiderdemokratene til Orkla, Elverum: Østlendingen.
- Popper, K. (1945) *The Open Society and its Enemies*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Popper, K. (1957) *The Poverty of Historicism*, London: Routledge & Kegan Paul (norsk omsetjing, *Samfunnsvitenskap og profeti*, Oslo: Gyldendal 1971).
- Pryser, T. (2001) *Hitlers hemmelige agenter: tysk etterretning i Norge 1939-1945*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*, Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1993) *Political Liberalism*, N.Y.: Columbia University Press.
- Regh W. og J. Bohman (utg) (2001) *Pluralism and the Pragmatic Turn*, Cambridge Mass.: MIT Press.
- Rian, Ø. (2000) «Synet på dansketiden. Nasjonalistisk eller idylliserende?», i Eidsfeldt, A., K. Kjeldstadli, H. Monclair, P. G. Norseng, H. J. Ordning og G. I. Pettersen (red), *Holmgang. Om førmoderne samfunn. Festschrift til Kåre Lunden*, Oslo: Historisk institutt, Skriftserien *Tid og tanke* 4/2000: 255-271.
- Rian, Ø. (2007) *For Norge, kjempers fødeland*, Oslo: Samlaget.
- Rian, Ø. (2008) «Norge i den oldenborgske staten. Om hvorfor det norske riket ble et nordisk annerledes land», i Engman, M. og N. E. Villstrand (utg), *Maktens mosaikk. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis, s. 185-208.
- Rian, Ø. (2009) «1809-14: grunnlaget for det moderne Norden», *Nytt Norsk Tidsskrift* 26 (1): 164-169.
- Ringdal, N. J. (1987) *Mellom barken og veden, politiet under okkupasjonen*, Oslo: Aschehoug.
- Ringen, S. (2008) «Do We Need Self-Knowledge in Order to Live as Free Citizens?», i N. Stehr (utg), *Knowledge and Democracy*, London/New Brunswick: Transaction Publishers.
- Ringvej, M. (2008) «Trykkesfrihetens grenser. På sporet av en flerstemmig offentlighet i Danmark-Norge før 1814», *ARR* 4 (prosjektet UiO: «Demokratisk teori, historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850»), jf t.d. www.hf.uio.no/akh/forskningsprosjekter/demokrati/bergen/nyhet.xml.
- Riste, O. (1989) «Forholdet mellom den norske og den svenske regjering under krigen», *Nordisk tidskrift* 1: 1-10.
- Rokkan, S. (1987) *Stat, nasjon, klasse*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Rorty, R. (1998) *Achieving our country*, Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Sachs, J. (2008) *Common Wealth. Economics for a Crowded Planet*, London: Alan Lane, 2008.
- Sachsenmaier D. og J. Riedel (utg) (2002) *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations*, Leiden: Brill.
- Sars, M. og K. E. Tranøy (utg) (1946) *Tysklandsstudenene*, Oslo: Cappelen.
- Schwarz Lausten, M. (1989) *Kirkeordinansen 1537/39*, København: Akademisk forlag.

- Schweigaard, A. M. (1904) *Ungdomsarbeider*, utg. av O. Jæger og F. Stang, Kristiania: Aschehoug.
- Seip, D. A. (1934) *Studier i norsk språkhistorie*, Oslo: Aschehoug.
- Seip, J. A. (1963) *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Seip, J. A. (1974) *Utsikt over Norges historie. Første del*, Oslo: Gyldendal.
- Seip, J. A. (1981) *Utsikt over Norges historie. Annen del*, Oslo: Gyldendal.
- Sejersted, F. (2005) *Sosialdemokratiets tidsalder*, Oslo: Pax.
- Sennett, R. (2006) *The Culture of the New Capitalism*, New Haven: Yale University Press.
- Sigurðsson, J. V. (1999) *Norsk historie 800-1300. Fra høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*, Oslo: Samlaget.
- Sigurðsson, J. V. (2008) *Det norrøne samfunnet: vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*, Oslo: Pax.
- Simon, E. (1960) *Réveil national et culture populaire en Scandinavie. La genèse de la højskole nordique (1844-1878)*, Paris: Presses universitaires de France.
- Simon, E. (1972) «Grundtvigs tanker om folkelighed og Senghors om Négritude», *Vartovbogen*, København: Kirkelig Samfunds Forlag: 29-41.
- Simon, E. (1989) «... og solen står med bonden op...» *De nordiske folkehøjskokers idehistorie*, Askov Højskoles Forlag.
- Skirbekk, G. (1984) *Ord*, Oslo: Samlaget.
- Skirbekk, G. (1987) *Til Djævelens forsvar og andre essays*, Bergen: Universitetsforlaget.
- Skirbekk, G. (1993) *Rationality and Modernity*, Oslo/Oxford: Scandinavian University Press/Oxford University Press.

- Oxford: Scandinavian University Press/Oxford University Press.
- Skirbekk, G. (1998) *Vit og vitskap*, Bergen: Fagbokforlaget.
- Skirbekk, G. (2002) *Undringa*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Skirbekk, G. (2005) *Den filosofiske uroa*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Skirbekk, G. (2006a) *Ludvig Holberg. Dobbeltmonarkiets kulturelle modernisator*, Bergen: Det nyttige Selskab.
- Skirbekk, G. (2006b) *Religion, Modernity, and Rationality*, Bergen: SVT Press.
- Skirbekk, G. (2007) *Timely Thoughts*, Lanham: University Press of America.
- Skirbekk, G. (2008) *Über begriffliche Angemessenheit*, Bergen: SVT Working Paper, 1/2008.
- Skirbekk, G. (2009) *Rasjonalitet og modernitet*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Skirbekk, G. (utg) (1994) *The Notion of Sustainability and its Normative Implications*, Oslo: Scandinavian University Press.
- Skirbekk, G. (utg) (2004) *Striden om sanningen*, Göteborg: Daidalos.
- Skirbekk, H. (utg) (1941-1992) *Årbok for Glåmdalen*, Elverum: Austmannalaget.
- Skirbekk, S. (2008) *Nasjonalstaten: velferdsstatens grunnlag*, Oslo: Kolofon forlag.
- Skjervheim, H. (1996) *Selected Essays*, Bergen: Department of Philosophy.
- Skjervheim, H. (2002) *Mennesket*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Skodvin, M. (1969) «Norges plass i Hitlers militære planar etter 7. juni 1940», i D. Mannsåker (utg) *100 års histor*

- isk forsking*, Oslo: Universitetsforlaget: 250-275 (opphavleg i *Historisk Tidsskrift* bd. 35 1949: 429-458).
- Slaattelid, H. (utg) (1997) *Regime under kritikk*, Oslo: Aschehoug.
- Slaattelid, R. og S. A. Øyen (utg) (2009) *Multiple Democracies in Theory and History*, Bergen: SVT Press.
- Slagstad, R. (1998) *De nasjonale strateger*, Oslo: Pax.
- Slagstad, R. (2004) «Shifting Knowledge Regimes: The Metamorphoses of Norwegian Reforms», *Thesis Eleven*, 77: 65-83.
- Sogner, S. (1994) *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Sverdrup, J. (1996) *Inn i storpolitikken 1940-1949*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Stenseth, B. (utg) (1999) *På tampen av det 20. århundre*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Stråth, B. (1993) «Den nordiska modellen», *Nordisk Tidsskrift* 1: 55-61
- Stråth, B. (2004) «Nordic Modernity: origins, trajectories and prospects», *Thesis Eleven* 77: 5-23.
- Sørrensen, Ø. (1983) *Fra Marx til Quisling. Fem sosialisters vei til NS*, Oslo: Aventura.
- Sørrensen, Ø. (2001) *Norsk idéhistorie*, bd. 3, *Kampen om Norges sjel*, Oslo: Aschehoug.
- Sørrensen, Ø. (2005) *Historien om det som ikke skjedde: kontraktisk historie*, Oslo: Aschehoug.
- Sørrensen, Ø. (utg) (1994) *Nordic Paths to National Identity in the Nineteenth Century*, Oslo: The Research Council of Norway (KULT skriftserie nr. 22).
- Sørrensen, Ø. og B. Stråth (utg) (1997) *The Cultural Construction of Norden*, Oslo: Scandinavian University

- Press.
- Taner, E. (2007) *An Illusion of Harmony. Science and Religion in Islam*. Amherst N.Y.: Prometheus Books.
- Taylor, Ch. (1979) *Hegel and Modern Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Ch. (1985) *Philosophical Papers*, 2 bd., Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Ch. (1992) *Multiculturalism and «the politics of recognition»*, Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, Ch. (1995) *Philosophical Arguments*, Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Taylor, Ch. (2004) *Modern Social Imaginaries*, Durham: Duke University Press.
- Taylor, Ch. «On Social Imaginary», <http://blog.lib.umn.edu/swiss/Taylor.pdf>
- Thorkildsen, D. (1995) *Nasjonalitet, identitet og moral*, Oslo: The Research Council of Norway (KULT skriftserie nr. 33).
- Titlestad, T. (1977) *Stalin midt imot. Peder Furubotn 1938-1941*, Oslo: Gyldendal.
- Tjønneland, E. (utg) (2005) *Den mangfoldige Holberg*, Oslo: Aschehoug.
- Tong, S. (2000) *The Dialectics of Modernization. Habermas and the Chinese Discourse of Modernization*, Sidney: Wild Peony.
- Tønnesson, K. D. (1979) *Sentraladministrasjonens historie, 1914-1940*, bd. 4, Oslo: Universitetsforlaget.
- UN World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future*, Oxford: Oxford University Press.
- Vesaas, O. (2001) *A. O. Vinje: ein tankens hærmann*, Oslo: Cappelen.

- Vinje, Aa. O. (1946) *Skrifter i samling*, Oslo: Cappelen.
- von Wright, H. G. (1993) *Myten om framsteget*, Stockholm: Bonnier.
- Weber, M. (1964) *The Religion of China; Confucianism and Taoism*, N.Y.: MacMillan.
- Weber, M. (1988) *Studienausgabe der Max Weber-Gesamtausgabe*, Tübingen: Mohr.
- Weber, M. (1990) *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*, Oslo: Bokklubben.
- Weingarten, P. (2008) «How Robust is 'Socially Robust Knowledge'?», i N. Stehr (utg), *Knowledge and Democracy*, London/New Brunswick: Transaction Publishers.
- Windelband, W. (1957) *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, Tübingen: Mohr (15th edition).
- Witoszek, N. (1997) «Fugitives from Utopia: The Scandinavian Enlightenment Reconsidered», i Sørensen, Ø. og B. Stråth (utg), *The Cultural Construction of Norden*, Oslo: Scandinavian University Press.
- Wittrock, B. (2001) «History, War and the Transcendence of Modernity», *European Journal of Social Theory* 4: 53-72 (www.sagepublications.com).
- Wittrock, B. (2004) «The Making of Sweden», *Thesis Eleven* 77: 45-63.
- Wyller, Th. Chr. (1958) *Nyordning og motstand. Organisasjonenes politiske rolle under okkupasjonen*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Wyller, Th. Chr. (1999) *Demokratiet og miljøkrisen*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Wåhlin, V. (1980) «The Growth of Bourgeois and Popular Movements in Denmark ca. 1830-1870», *Scandinavian Journal of History* 5: 151-183.
- Yu, Zh. (2006) *On the Tacit Dimension of Human Knowledge*, Bergen: University of Bergen.
- Øfsti, A. (1994) *Abwandlungen. Essays zur Sprachphilosophie und Wissenschaftstheorie*, Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Østerberg, D. (1999) *Det moderne*, Oslo: Gyldendal.
- Østerberg, D. og H. Nilsen (1998) *Statskvinnen. Gro Harlem Brundtland og nyliberalismen*, Oslo: Aschehoug.
- Østergaard, U. (2004) «The Danish Path to Modernity», *Thesis Eleven* 77: 25-43.
- Østergaard, U. (2008) «De skandinaviske staters utvikling», *Politica* 4: 442-456.
- Åmås, K. O. (utg) (2008) *Norge. En diagnose*, Oslo: Schibsted.
- Aarsæter, N., A. Oltedal, og K. Heen (utg) (2009) *Venstrepopulisme*, Oslo: Kolofon.
- Aasen, E. (1983) *Fra Gamle Dage*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Aasland, T. (1961) *Fra arbeiderorganisasjon til mellomparti. Det radikale folkepartis (Arbeiderdemokratenes) forhold til Venstre og sosialistene*, Oslo: Universitetsforlaget.

